

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

ВІСНИК

**Східноукраїнського
національного університету
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

**№ 1 (231)
2017**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Сєверодонецьк 2017

ВІСНИК

СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

№ 1 (231) 2017

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНО У 1996 РОЦІ

ВИХІД З ДРУКУ - ВІСІМНАДЦЯТЬ РАЗІВ НА РІК

Засновник

Східноукраїнський національний університет

імені Володимира Даля

Журнал зареєстровано

в Міністерстві юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію

серія КВ № 15607-4079ПР

від 18.08.2009 р.

VISNIK

OF THE VOLODYMYR DAHL EAST
UKRAINIAN NATIONAL UNIVERSITY

№ 1 (231) 2017

THE SCIENTIFIC JOURNAL

WAS FOUNDED IN 1996

IT IS ISSUED EIGHTEEN TIMES A YEAR

Founder

Volodymyr Dahl East Ukrainian National

University

Registered by the Ministry

of Justice of Ukraine

Registration Certificate

KB № 15607-4079ПР

dated 18.08.2009

Журнал включено до Переліків наукових фахових видань України (Наказ МОН №1328 21.12.2015 р.), (Наказ МОН №515 16.05.2016 р.), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з технічних, економічних та історичних наук відповідно.

ISSN 1998-7927

Головна редакційна колегія:

Поркуян О.В., докт. техн. наук (головний редактор),
Голубенко О.Л., член-кор. Академії педагогічних наук,
докт. техн. наук (заступник головного редактора),
Марченко Д.М., докт. техн. наук (заступник головного
редактора),
Бузько І.Р., докт. екон. наук, (заступник головного
редактора),

Архипов О.Г., докт. техн. наук,
Глікін М.А., докт. техн. наук,
Горбунов М.І., докт. техн. наук,
Рач В.А., докт. техн. наук,
Рязанцев О.І., докт. техн. наук,
Смолій В.М., докт. техн. наук,
Соколов В.І., докт. техн. наук,
Стенцель Й.І., докт. техн. наук,
Суворін О.В., докт. техн. наук,
Татарченко Г.О., докт. техн. наук,
Чернецька-Білецька Н.Б., докт. техн. наук,
Харламов Ю.О., докт. техн. наук,

Даніч В.М., докт. екон. наук,
Заблоцька І.В., докт. екон. наук,
Костишко Л.А., докт. екон. наук,
Рамазанов С.К., докт. техн. наук, докт. екон. наук,
Чернявська Є.І., докт. екон. наук,
Овчаренко Є. Ю., докт. екон. наук,
Д'яченко Ю.Ю., докт. екон. наук,
Войтович Л.В., докт. іст. наук,
Дьомін О.Б., докт. іст. наук,
Михайлюк В.П., докт. іст. наук,
Сергієнко Ю.Г., докт. іст. наук,
Стяжкіна О.В., докт. іст. наук,
Чернявський Г.Й., докт. іст. наук,
Якунін В.К., докт. іст. наук,
Новіков В.П., докт. хім. наук,
Кондратов С.О., докт. хім. наук,
Галстян Г.А., докт. хім. наук,
Галстян А.Г., докт. хім. наук,
Потапенко Е.В., докт. хім. наук,
Голосман Є.З., докт. хім. наук

Відповідальний за випуск: д.іст.н., професор Михайлюк В.П.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Протокол № 7 від 27 січня 2017 р.)

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2017
© Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, 2017

ЗМІСТ

Бикадорова А.О., Сергієнко Г. С. ЗАРОДЖЕННЯ РУХУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ В УКРАЇНІ.....	5
Борисова О. В. ДИНАСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВЕЛИКОГО КНЯЖИННЯ КИЇВСЬКОГО У ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ (КІНЕЦЬ XIII – СЕРЕДИНА XIV ст.).....	9
Бровендер Ю.М. К ПРОБЛЕМЕ ЭКСПЛУАТАЦИИ МЕДНЫХ РУД ДОНБАССА В ЭПОХУ РАННЕГО МЕТАЛЛА	20
Довжук І.В. ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕОРГАНІЗАЦІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ У 1920-1930-Х РР.....	29
Докашенко В.М. ПРОФСПІЛКИ, СЕМИГОДИННИЙ РОБОЧИЙ ДЕНЬ Й МЕТАМОРФОЗИ НОРМ ВИРОБІТКУ (середина 50-х – середина 60-х рр. XX століття)	34
Євтушик Р. В. ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКОРДОННИХ ВЧЕНИХ У СЕЛЕКЦІЇ ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ НА ОДНОНАСІННІСТЬ (перша половина XX ст.).....	49
Казьмирчук М. Г. СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ ЦУКРОВАРЕНЬ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	54
Mezeria O.A. MILITARY-ADMINISTRATIVE REFORM OF XIX CENTURY IN THE RUSSIAN EMPIRE: FEATURES AND IMPACT IN SOCIAL HISTORY OF UKRAINE	60
Михайлюк В.В. ІНВАЛІДИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ДОНБАСІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ІНТЕГРАЦІЇ ДО МИРНОГО ЖИТТЯ (1943-1945 рр.).....	67
Mykhailiuk V.P., Halai K.B., Zolotar S.A. AVIATION OF COUNTRIES OF AXIS IN THE SECOND WORLD WAR: HISTORICAL ASPECT.....	71
Михайлюк О.І. ГЕНДЕРНІ ПИТАННЯ У 20-30 РР. XX СТ. У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В МАТЕРІАЛАХ ВІТЧИЗНЯНИХ АРХІВІВ	76
Пилипчук О.О. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ КИЇВСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ТОВАРИСТВА (1876–1919 рр.).....	81
Рубан М.Ю. ІНТЕГРАЦІЯ СОБОРНО-ЄПИСКОПСЬКОЇ ЦЕРКВИ ДО СКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1942-1943)	87
Сапицька О.М., Золотар С. А. ОСВІТА В ІСПАНІЇ ЗА ЧАСІВ ДИКТАТУРИ ФРАНЦИСКО ФРАНКО.....	93
Сафонова Н.М. МІСІЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ У СУЧАСНОМУ КОНТЕКСТІ.....	100
Сергієнко Г.С. Новікова Ю.С. ЗАПОЧАТКУВАННЯ МОНЕТНОГО ВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ НА ЛВЗ.....	105
ПОЧАТОК 90-Х РР. XX СТ.	105
Шарін О. В. РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ В 60-х РОКАХ XX ст.	110

CONTENTS

Bykadorova A.A., Sergiyenko G.S.	THE EMERGENCE OF MOVEMENT AND FEATURES THE ACTIVITIES OF THE SIXTIES IN UKRAINE	5
Borisova O.V.	DYNASTIC POTENTIAL OF GRAND DUCHY OF KIEV IN GEOPOLITICAL MEASURING OF EASTERN EUROPE (AT THE END OF XIII – MIDDLE OF XIV CENTURY).....	9
Brovender Y.M.	ON THE EXPLOITATION PROBLEM OF COPPER ORES OF DONBASS IN THE EARLY METAL AGE.....	20
Dovzhuk I.V.	LEGAL FRAMEWORK OF REORGANIZATION OF ARCHIVING IN UKRAINE IN 1920S-1930S. ...	29
Dokashenko V.M.	TRADE UNIONS, SEVEN-HOUR WORKING DAY AND METAMORPHOSES TO STANDARTS (mid 50's - mid 60's).....	34
Yevtushyk R. V	HISTORICAL ANALYSIS OF FOREIGN SCIENTISTS RESEARCH OF SUGAR BEET BREEDING FOR MONOGERM IN THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY	49
Kazmyrchuk M. G.	THE CONDITION OF WORKERS ON THE SUGAR-REFINERY IN THE END OF THE XIX AND THE BEGINNING OF XX CENTURY	54
Mezeria O.A.	MILITARY-ADMINISTRATIVE REFORM OF XIX CENTURY IN THE RUSSIAN EMPIRE: FEATURES AND IMPACT IN SOCIAL HISTORY OF UKRAINE	60
Mykhaylyuk V.V.	DISABLED VETERANS OF THE SECOND WORLD WAR IN DONBAS: METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF STUDY OF INTEGRATION TO CIVILIAN LIFE (1943-1945).....	67
Mykhailiuk V.P., Halai K.B., Zolotar S.A.	AVIATION OF COUNTRIES OF AXIS IN THE SECOND WORLD WAR: HISTORICAL ASPECT.....	71
Mykhailiuk O.I.	GENDER QUESTIONS IN 20-30'S OF XX CENTURY IN THE SOVIET UKRAINE IN MATERIALS OF UKRAINIAN ARCHIVES	76
Pylypchuk O.O.	HISTORY OF BECOMING AND FUNCTIONING OF KYIV LEGAL SOCIETY (1876–1919).....	81
Ruban M.Y.	THE INTEGRATION OF THE CONCILAR-EPISCOPAL CHURCH TO THE UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURH (1942-1944)	87
Sapytska O.M., Zolotar S.A.	EDUCATION IN SPAIN DURING THE DICTATORSHIP OF FRANCISCO FRANCO BAHAMONDE.....	93
Safonova N.M.	THE MISSION OF THE HIGH SCHOOL IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF GLOBAL ISSUES	100
Sergienko G.S., Novikova J.S.	THE EMERGENCE OF COINAGE IN UKRAINE ON LMTP THE EARLY 90-IES OF TWENTIETH CENTURY	105
Sharin A.V.	THE INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF UKRAINE'S SOUTHERN REGION IN THE 60'S OF THE XX CENTURY	110

УДК 94 (477)

ЗАРОДЖЕННЯ РУХУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ В УКРАЇНІ

Бикадорова А.О., Сергієнко Г. С.

THE EMERGENCE OF MOVEMENT AND FEATURES THE ACTIVITIES OF THE SIXTIES IN UKRAINE

Bykadorova A.A., Sergiyenko G.S.

У статті на основі опрацювання літератури та джерел розглянуто причини та особливості виникнення руху шістдесятників в Україні. Авторами проаналізовано ставлення влади до представників цього руху. В статті досліджено особливості формування світогляду молодого покоління письменників. Проведені дослідження показали, що соціальні катаклізми того часу не тільки лягли в основу їх творчості, а й сприяли масштабності мислення, відчуттям причетності до історії та відповідальності за долю свого народу. Вони виступали за оновлення тодішнього суспільства, протестували своєю творчістю проти пануючої задушливої атмосфери, вимагали припинити втручання партії у справи літератури й мистецтва, боролися за справжні культурні цінності, провідну роль української мови, національну свободу, людську гідність.

Ключові слова: шістдесятники, «відлига», Хрущов, культурництво, національна інтелігенція, мистецтво, репресії.

У другій половині 1950-х – у період тимчасового послаблення комуністично-більшовицького тоталітаризму та хрущовської «відлиги» з'являється рух творчої молоді, пізніше названий «шістдесятниками». Ця група найповніше себе творчо виявила на початку та в середині 1960-х років (звідси й назва). У період лібералізації культурного життя багато творчих діячів знову почали відроджувати культурне життя українців, розширюючи межі своєї культурної й наукової діяльності. Цим вони намагалися пробудити громадську активність.

У політиці 1960 — 1970-х років ХХ століття «шістдесятники» являли собою внутрішню моральну опозицію до радянського тоталітарного державного режиму. Вони сповідували оригінальну тематику, нові думки відмінні від офіційних. Вони були першими, хто на противагу радянському моральному кодексу, сповідували індивідуалізм, культ свободи самовираження, скептицизм, космополітичність ку-

льтурних смаків [5]. Під впливом гуманістичної західної культури відбулася певна переоцінка цінностей: це покоління вважало природним своє право на розкутість, щирість почуттів, звернення передусім до внутрішнього світу людини, прагнуло відновити чисту естетику, культивувало красу, палко бажало новизни й подолання занедбаності своєї культури. У результаті творчість і громадська діяльність шістдесятників стали справжнім проривом у сформованій монолітній системі заідеологізованої культури.

Дослідження течії шістдесятництва плідно проводяться з початку 1980-х років. Особливу увагу в своїх роботах шістдесятникам в Україні приділили В. Даниленко [5], Я. Грицах [3], Є. Сверстюк [10] та ін. Втім особливості діяльності шістдесятників в УРСР потребують додаткового дослідження.

Метою даного дослідження є виявлення причин виникнення течії та розкриття особливостей проявів руху «шістдесятників» та в Україні за часів Хрущовської «відлиги».

У роки «відлиги» почало формуватися покоління людей, яке ставило під сумнів офіційно декларовані цінності. Нова морально-психологічна атмосфера в суспільстві дещо оздоровила політичний клімат, розширила можливості для творчої, наукової, культурницької діяльності. Особливо активно відрегулювала на тогочасні суспільно-політичні процеси інтелігенція, в системі цінностей якої поступово почали окреслюватися нові орієнтири.

Покоління інтелігенції, яке пройнялося вірою в оновлення суспільства, торжество свободи і демократії, названо «шістдесятниками», оскільки вершина його творчості припала на початок 60-х років. Цей термін саме тоді увійшов до вжитку. Це покоління, маючи високий освітній рівень, художній смак і непересічний талант, а передусім — громадянське сумління, щиро прагнуло до нового, прогресивного, не скованого догмами «соцреалізму». Своєю твор-

чою діяльністю шістдесятники здійснили прорив у системі офіційної радянської культури, розпочали нове українське національне відродження.

Першими серед провідних постатей нової плеяди були поети, оскільки поезія зачіпає глибинні струни людських почуттів, є наймобільнішим жанром. Це В. Симоненко, І. Драч, М. Вінграновський, Л. Костенко, літературні критики І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, художники П. Заливаха, А. Горська, кінематографісти Ю. Ілленко, Л. Осика, журналіст В. Чорновіл та ін. Характеризуючи шістдесятництво, один із його представників Валентин Мороз зазначав: «То було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло вже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування...» [9, 48].

Започатковане насамперед поетами, шістдесятництво невдовзі набуло масштабу універсального соціокультурного феномену: літературно-мистецького, філософсько-ідеологічного, наукового, суспільно-політичного.

У 60-х рр. відбувся перегляд морально-етичних цінностей у житті та літературі, загострилося питання правди та історичної пам'яті. Свій варіант зведення рахунків із несправедливим минулим і сучасністю запропонував М. Стельмах у романі «Правда і кривда». Він одним із перших в УРСР звернувся до забороненої теми — голодомору 1932—1933 рр. та сталінських репресій («Дума про тебе», «Чотири броди»), хоча повністю розкрити її з огляду на тогочасну цензуру йому не вдалось.

Своєрідним організаційним осередком руху шістдесятників став київський клуб творчої молоді «Сучасник», що виник у 1959 р. під егідою міського комсомолу. Його очолив Л. Танюк, а найактивнішими учасниками були А. Горська, М. Коцюбинська, М. Вінграновський, І. Драч та ін. Серед основних форм їхньої багатогранної діяльності були: відродження різдвяних вертепів; організація різноманітних мистецьких гуртків; пошук місць масових поховань сталінських жертв; вечори пам'яті відомих діячів: Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, М. Куліша, Л. Курбаса; виступи у пресі тощо.

Під впливом київського осередку було створено клуб творчої молоді «Пролісок» у Львові, керівником якого став М. Косів, а діяльними членами — брати Горині, подружжя Калинців, М. Осадчий та ін. Діяльність львівського гуртка вирізнялася більшим радикалізмом, зокрема його учасники пропонували скористатися досвідом оунівського підпілля [1, 168].

Значну роль у пробудженні національної гідності української інтелігенції відіграла поезія В. Симоненка, Л. Костенко, І. Драча, М. Вінграновського та ін. Їхні поетичні вечори користувалися великою популярністю, збирали тисячні аудиторії.

Спочатку, як свідчить літературознавець Олексій Зарецький, шістдесятники «здебільшого... були лояльні радянські громадяни, які мали, як на порівняно молодих, досить високий соціальний статус —

члени творчих спілок, аспіранти, науковці, їхні твори виставлялися та друкувалися». У цей час письменників і поетів надихали новітні здобутки НТР: розщеплення атома, з'ясування молекулярної структури ДНК й особливо — польоти в міжпланетний простір. Проте з орбіти планета видалася такою крихітною й безборонною, що невдовзі на зміну романтиці нестримного освоєння космосу прийшло тверезе усвідомлення крихкої беззахисності всезагальної гармонії. До того ж віра в людину й любов до людини втілювалися насамперед у несамовитощирій любові до України, вірі в непоборну силу її народу, його провідну місію. Тому в своїх виступах і публікаціях І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Дзюба не дуже голосно, але іронічно й дошкульно критично оцінювали методологію соціалістичного реалізму; поезії В. Симоненка несли якийсь особливий новітній «шевченківський» дух. Популярність Симоненка та Драча виходила за межі усталеного і викликала роздратування в офіційних колах». Зіткнення шістдесятників з системою було неминучим. Назрівав відкритий конфлікт із режимом. Тим паче, що на той час шістдесятництво вже гуртувалося не тільки довкола приватних «кухонних» осередків, але й в офіційно зареєстрованих громадсько-культурних організаціях — зі статутом, «керівними органами», плановими заходами. У Києві це був Клуб творчої молоді «Сучасник» (голова — Л. Танюк), у Львові — «Пролісок» (на чолі з М. Косовим), імпульсом до створення якого став творчий візит до галицької столиці І. Дзюби, М. Вінграновського, та І. Драча 1962р. Тут збиралися, щоб обговорити мистецькі й громадські питання, послухати гарну поезію й музику; клуб організував творчі вечори, вистави, виставки. Лунали гострі думки і «заборонені» слова — «Україна», «нація» (замість «УРСР», «радянський народ»), поширювалася «нерекомендована» чи й просто «крамольна» література, зароджувався «самвидав». Але період загальної ейфорії був досить коротким. Пророчо висловився Д. Павличко у вірші «Коли умер кривавий Торквемада...»: «...Здох тиран, але стоїть тюрма!». Ці рядки стали пророцтвом-пересторогою, адже хрущовський постсталінізм не був цілковитим запереченням сталінізму. Тоталітарний режим зовні лібералізувався, але не розпрощався з тоталітарними методами. Уже в жовтні 1964 р. зняли Хрущова; на його місце прийшов Л. Брежнев. А в серпні-вересні 1965 р. Україною прокотилася хвиля політичних арештів. Серед тих, хто потрапив за ґрати, переважно були шістдесятники: критик І. Світличний, маляр О. Заливаха, правозахисники В. Мороз, брати Горині... Почалася ера лицемірства й брехні, доносів і наклепів, закритих судів і публічних покавань, тюрем і спецбожевільень, а то й фізичних розправ, замаскованих під кримінальні злочини (наприклад, звирячі вбивства художниці А. Горської, композитора В. Івасюка). А 4 вересня 1965 р. під час прем'єри фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна» І. Дзюба виступив із заявою-протестом проти арештів українсь-

кої інтелігенції. Їїго підтримали В. Чорновіл, В. Стус, який, незважаючи на крики в залі, голосно вигукнув: «Хто проти тиранії, встаньте!». Відважні піднялися. Решта залишилися сидіти. Усі відчували: настав час вибору. Або відстоювати свої позиції «до кінця», або «присотосуватись» до нових умов життя, або «демонстративно» замовчати. Саме перед таким вибором постали шістдесятники. Їхня юність закінчилася разом з першими арештами. Друга хвиля арештів прокогилася 1972р. (тоді забрали В. Стуса, В. Чорновола, Є. Сверстюка, І. Світличного, І. Дзюбу, І. Калинця...) — багатьох із них змусила передчасно посивіти. 1980 рр. — третя хвиля. Розпочалася жорстока боротьба комуністичного режиму з інтелігентами-гуманістами, яких зазвичай проголошували «буржуазними націоналістами» [7, 19].

Серед світоглядних засад шістдесятників слід виділити:

- лібералізм (культ свободи в усіх її виявах: свободи особистості, нації, свободи духу);
- гуманізм та антропоцентризм (культ людської особистості — центру Всесвіту);
- духовний демократизм (культ простої, звичайної людини-трудівника);
- духовний аристократизм (культ видатної творчої особистості);
- моралізм та етичний максималізм (культ моральності як абсолютного мірила людських вчинків);
- космізм (усвідомлення «планетарної причетності» людини як частинки Всесвіту до космічних процесів);
- активний патріотизм (любов до Батьківщини й рідного народу) і національна самосвідомість, сакральне сприйняття рідної мови та історичної пам'яті як оберегів нації;
- культурництво (відстоювання справжньої, високомайстерної культуротворчості) [10, 116].

В той же час бачаючи у пошуках творчої молоді зародки опозиційності, відступ від основних канонів, можновладці перейшли у наступ на шістдесятників. Сигнал надійшов з Москви, де М. Хрущов піддав брутальному цькуванню представників творчої інтелігенції. Побувавши наприкін. 1962 р. на виставці молодих художників, він не зрозумів і різко розкритикував модерністське мистецтво. Вердикт був однозначним: «Заборонити! Все заборонити! Припинити неподобство!» Українські яничари тільки й чекали такого розвитку подій. У 1963 р. за перевиховання молодого покоління взявся ідеологічний партійний бос А. Скаба. Він піддав нищівній критиці твори Є. Сверстюка, І. Світличного, І. Дзюби. Розгорнулася кампанія проти тих, хто приділяв «надмірну увагу» негативним явищам сталінської доби. До непокірних почали застосовувати адміністративні заходи: їм не дозволяли друкуватися у журналах та газетах; розганяли літературно-мистецькі вечори; закривали клуби творчої молоді. У сер. грудня 1963 р. сталася загадкова смерть 28-річного Василя Симоненка, який в останні роки зазнавав переслідувань від влади [3, 294].

Гоніння на шістдесятників привели до того, що частина з них «переорієнтувалася», ставши покірною режимові, інші відійшли від громадської діяльності й зайнялися суто фаховими справами, але були й такі, хто не відмовився від своєї позиції і пішов на загострення стосунків із владою. Передусім останні вдалися до розповсюдження «самвидаву» — офіційно не визнаної або забороненої літератури. Поширювалися твори Л. Костенко, В. Симоненка, Є. Сверстюка та ін. На зміну шістдесятництву, як правило, культурницькому, йшов дисидентський рух.

Усім формам опору тоталітарній системі (діяльності шістдесятників, дисидентів, стихійним виступам робітників) була властива організаційна слабкість, локальність дій в часі й у просторі, нечисленність учасників. Робітничий і дисидентський рухи діяли поруч, але не злилися в єдиний опозиційний потік. Це давало змогу тоталітарному режиму порівняно легко розправлятися, довго приховувати від власного народу і світової громадськості наявність опозиційних режимів сил. Водночас цей рух був свідченням нестабільності тоталітарної системи і провісником її краху.

Шістдесятники мали значний вплив на українську культуру. Українські митці-шістдесятники своїми творами і активною громадською діяльністю намагалися відроджувати національну свідомість, боролися за збереження української мови та культури, сприяли демократизації суспільно-політичного життя в республіці.

Усвідомлення українською творчою молоддю злочинної суті комуністичної системи сприяло її звільненню з-під впливу ідеологічних догм «соціалістичного реалізму», підвищувало статус загальнолюдських цінностей та ідеалів.

Культурницька діяльність, яка не вписувалась у рамки дозволеного, викликала незадоволення влади. Шістдесятників не вдалося втримати в офіційних ідейно-естетичних межах, і з кінця 1962 р. почався масований тиск на неконформістську інтелігенцію. Перед шістдесятниками закрилися сторінки журналів, посипалися звинувачення у «формалізмі», «бездіяльності», «буржуазному націоналізмі». У відповідь шістдесятницькі ідеї стали поширюватися у самвидаві.

Отже, наштовхнувшись на жорсткий опір партійного апарату, частина шістдесятників пішла на компроміс із владою, інші еволюціонували до політичного дисидентства, правозахисного руху та відкритого протистояння режимові.

Л і т е р а т у р а

1. Антоненко - Давидович. Б. Землею української. Львів, 1995р.
2. Бойко О.Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999. – 568с. (Гаудеамус).

3. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360с.
4. Гурина М. Мифологеми шестидесятничества. Штрихи к портрету эпохи// Независимая газета. – 2000. – 11 октября – С. 16.
5. Даниленко В.М. Політичні зміни в СРСР і Україні в період Хрущовської «відлиги» // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. - №14. – С.17.
6. Дудко І.Д. Історія українського суспільства : навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2011. – 597с.
7. Зарецький О. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР // Сучасність. — 1995. — № 4.
8. Новий довідник. Історія України [упоряд. С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко та ін.]. - 2-ге вид. - К. : Казка, 2006. - 736 с.
9. Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту//Сучасність. — 2000. — № 4.
10. Сверстюк Є. Шістдесятники і Захід// Сверстюк Є. Блудні сини України. — К., 1993.
11. Українська література: Практичний довідник [уклад. А.С. Марченко, О.Д. Марченко.]. - 2-ге вид.:доп. та перероб. - Харків: ФОП Співак В. Л., 2010. - 784 с.

References

1. Antonenko - Davydovych. B. Zemleju ukrai'ns'koj. L'viv, 1995r.
2. Wojko O.D. Istorija Ukrai'ny: Posibnyk dlja studentiv vyshhyh navchal'nyh zakladiv. – K.: Vydavnychyj centr “Akademija”, 1999. – 568s. (Gaudeamus).
3. Grycak Ja. J. Narys istorii' Ukrai'ny: formuvannja modernoi' ukrai'ns'koj' nacii' НІН – НН ст. – К.: Geneza, 2000. – 360s.
4. Guryna M. Mifologemy shestydesjatnychestva. Shtryhy k portretu epohy// Nezavysymaja gazeta. – 2000. – 11 oktjabrja – S. 16.
5. Danylenko V.M. Politychni zminy v SRSR i Ukrai'ni v period Hrushhivs'koj' «vidlygy» // Ukrai'na НН ст.: kul'tura, ideologija, polityka. – Kyi'v: Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2008. №14. – S.17.
6. Dudko I.D. Istorija ukrai'ns'kogo suspil'stva : navch. posib. – K.: KNEU, 2011. – 597s.
7. Zarec'kyj O. Ukrai'ns'ki shistdesjatnyky i hrushhivs'ka vidlyga v etnokul'turnomu prostori SRSR // Suchasnist'. — 1995. — № 4.
8. Novyj dovidnyk. Istorija Ukrai'ny [uporjad. S. Krupchan, T. Krupchan, O. Skopnenko ta in.]. - 2-ge vyd. - K. : Kazka, 2006. - 736 s.
9. Pahl'ovs'ka O. Ukrai'ns'ki shistdesjatnyky: filosofija buntu//Suchasnist'. — 2000. — № 4.
10. Sverstjuk Je. Shistdesjatnyky i Zahid// Sverstjuk Je. Bludni syny Ukrai'ny. — K., 1993.
11. Ukrai'ns'ka literatura: Praktychnyj dovidnyk [uklad. A.S. Marchenko, O.D. Marchenko.]. - 2-ge vyd.:dop. ta prerob. - Harkiv: FOP Spivak V. L., 2010. - 784 s.

Быкадорова А.А., Сергиенко А.С. Зарождение движения и особенности деятельности шестидесятников в Украине.

В статье на основе обработки литературы и источников рассмотрены причины и особенности возникновения движения шестидесятников в Украине. Авторами проанализировано отношение власти к представителям этого движения. В статье исследованы особенности формирования мировоззрения молодого поколения писателей. Проведенные исследования показали, что социальные потрясения того времени не только легли в основу их творчества, но и способствовали масштабности мышления, чувством причастности к истории и ответственности за судьбу своего народа. Они выступали за обновление тогдашнего общества, протестовали своим творчеством против господствующей душной атмосферы, требовали прекратить вмешательство партии в дела литературы и искусства, боролись за настоящие культурные ценности, ведущую роль украинского языка, национальную свободу, человеческое достоинство.

Ключевые слова: шестидесятники, «оттепель», Хрущев, культурничество, национальная интеллигенция, искусство, репрессии.

Bykadorova A.A., Sergiyenko G.S. The emergence of movement and features the activities of the Sixties in Ukraine.

The article is based on researching of literature and sources, here considered the causes and characteristics of the movement of the Sixties in Ukraine. The authors analyzed the government's attitude to the representatives of the movement. The article investigates the features of the formation of the young generation of writers worldview. Studies have shown that the social upheavals of the time, not only formed the basis of their creativity, but also contributed to the scale of thinking, a sense of belonging to history and responsibility for the fate of his people. They advocated for renewal of the society, their creativity protested against the ruling stuffy atmosphere, demanding to stop interfering in the affairs of the party literature and art, fought for these cultural values, the leading role of the Ukrainian language, national freedom, human dignity.

Keywords: The Sixties, “thaw”, Khrushchev, uplifiers, the national intelligentsia, art, repressions.

Бикадорова Альона Олександрівна – магістрантка Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Сергієнко Ганна Сергіївна – к.і.н., доцент кафедри конституційного права та архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: д.іст.н., професор **Стяжкіна О.В.**

Стаття подана 12.02.2016

УДК 930

**ДИНАСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВЕЛИКОГО КНЯЖІННЯ КИЇВСЬКОГО У
ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ
(КІНЕЦЬ XIII – СЕРЕДИНА XIV ст.)**

Борисова О. В.

**DYNASTIC POTENTIAL OF GRAND DUCHY OF KIEV
IN GEOPOLITICAL MEASURING OF EASTERN EUROPE
(AT THE END OF XIII – MIDDLE OF XIV CENTURY)**

Borisova O.V.

У статті аналізується династичний потенціал Великого князівства Київського під час початку і розгортання литовської експансії на землі колишньої Київської Русі. Цей потенціал був одним із важливих чинників цієї експансії. Але він привертав увагу й інших претендентів на «Київську спадщину», що в статті і розкривається.

Ключові слова: Київська Русь, Велике князівство Литовське, Руське та Жемойтське, Київське князівство, титул Rex, «Київська спадщина», литовська експансія.

Історіографія. З розвитком на пострадянському просторі національних історіографій історики посилили пошуки в історичному минулому ознак суверенної державності. І не випадково їх увагу привертає Велике князівство Литовське, Руське та Жемойтське (далі: ВКЛ). Має місце і повернення забутих імен істориків минулого – дослідників ВКЛ [1; 2], і пошук нових підходів до його історії [3 – 10]. У час, що досліджується, у Східній Європі розгорнулася боротьба держав і династій за «Київську спадщину», але комплексний підхід до вивчення цієї теми в науці тільки формується.

Мета статті – показати одну з головних причин іноземних зазіхань на політичний спадок Київської Русі.

Часове поле статті охоплює період початку і розгортання литовської експансії на землі колишньої Київської Русі.

Актуальність теми зумовлена тим, що вона відноситься до маловивчених у науці.

Основний зміст дослідження. У Середньовіччі потенціал династії визначався насамперед рангом володаря, навколо якого гуртувалася політична еліта суспільства. Утім, ґрунтовних досліджень титулятури князів Київської Русі майже немає. Дослідники зосереджуються головню на вивченні монарших

родів, але цього мало. Питання генези і рівня титулу «великий князь Київський» не розглянуте навіть Б.Успенським [11]. Ми приділили увагу цій проблемі [12; 13, с. 220 – 245], показуючи особливий статус титулу **Rex**, яким володіли правителі Київської Русі, і встановили, що цьому титулу не було рівних у Європі.

Ми зіставили титул Rex із титулом степових династій часів Середньовіччя – Каган. У Європі не було каганатів, тому і не було титулів такого рівня. Римські папи виводили титул «rex» від римських імператорів, Але ще Тацит подавав, що титул імператорів династії Юліїв-Клавдіїв навіть у кінці існування імператорського Риму був «princeps», тобто навіть не «dux», який сам був на порядок нижчим від титулу Rex. Це було об'єктивно: римські імператори були правителями, **обраними**, а не спадковими. Але питання щодо того, звідки і як у самих Рюриковичів з'явився титул Rex та які перипетії стояли за його легітимізацією в Європі, слід уважати практично недослідженими в науці.

Ярослав Мудрий у розподілі земель і політичної влади застосував принцип старшинства в рамках родини. За старшим сином Ізяславом він закріпив Київ і Новгород, за іншими – решту теренів Русі [14, с. 98 – 99]. Але ця система ротатії суперечила успадкуванню влади від батька до старшого сина. Тож відразу після смерті Ярослава країну очолив тріумвірат: Ізяслав, Святослав і Всеволод, а вже в 1073 р. Святослав зі Всеволодом усунули від влади Ізяслава і створили дуумвірат [15, с. 82]. Причиною було, що Ізяслав провадив політику незалежності від «Нового Риму», і греки влаштували в 1068 р. повстання серед киян, яке вперше викинуло Ізяслава на еміграцію. Коли ж він намагався повернутись до Києва, то кияни звернулись до його братів так: «Підійть-но удвох у город отца svojого. Бо якщо ви не схочете, то доведеться нам,

запаливши город свій, рушати в Грецьку землю» [14, с. 106]. Ці слова коментує М.Грушевський так, що «це означало заклик братів на князівство». Але І. Кузич-Березовський пише: «Гарний заклик. Підпалити Київ і втікати до Греції. Видно, що агенти кидали такі думки між народ. Так роблять всі провідники невдалих революцій відтоді аж до сьогодні» [16, с. 98]. Цінна думка. З наведеного уривку видно також, на чії саме гроші кияни робили «революцію» проти Ізяслава. Вдруге грецька дипломатія вижене Ізяслава вже руками його ж братів і без жодної причини – в 1073 р. Поділ же державної влади автоматично знижував титул володарів. Володимир Мономах буде намагатись досягти порозуміння між різними гілками Рюриковичів шляхом збирання князівських з'їздів, що свідчить про те, що він був *dux-ом* і намагався домовитись з такими ж, як він сам, *dux-ами* про перенесення влади. Але з цього нічого не вийшло. І в середовищі самих Мономаховичів почнеться порушення порядку тепер уже їхнього власного родового старшинства [15, с. 72 – 73], що призведе до децентралізації держави. Подальша історія свідчить про спробу поновити лінію *Rex-а* через якесь право чернігівських Ольговичів, і не раз під час «усобиць» (що, на нашу думку було нічим іншим, як боротьбою *dux-ів* проти спроб відновлення влади нащадків лінії *Rex-а*) доля великокняжого столу вирішувалась у Чернігові [15, с. 83]).

Так ми вийшли на один з найголовніших аспектів «Київської спадщини» – **титул *Rex***, яким легітимно володів Київський великий князь династії Рюриковичів. Даний титул був ласим шматочком для польських королів, московських князів, литовських династій. Але не тільки для них. Звернемо увагу на прусів, яких першими з литовських племен завоювали німці. Середньовічні німецькі джерела описували пруських правителів як дрібних начальників, демонструючи, що «не знають», який титул західної феодалної ієрархії щодо них треба вживати. Тут можна побачити різні назви: *regulus*, *nobilis*, *magistratus*, *castellanus*, *capitanus*, *dux* [17, с. 631]. Але зустрічається і *rex*, хоча і неясно щодо кого цей титул уживався. Скоріш за все, то була самоназва якогось із правителів. І саме прусів Орден першими завоював і асимілював. То чи не у них германські імператори забрали титул «*rex*» (нехай і самопроголошений) і привласнили його, а потім, натиснувши на папу, легітимізували за собою? Могло бути. І тут нам потрібне зіставлення.

Як поводить себе руський князь Роман Мстиславович? І жодної уваги він не звертає на самотитулування «*rex*»-ами правителів прусів, зате давить ятвягів, у середовищі яких майже немає родовой аристократії (а з нею і претендентів на такий титул), зате ятвязькі вискочки висунули претензії на територію, належні Роману. Так поводить себе справжній *Rex*, **якому не потрібен титул**, адже той йому належить по праву і так. А як поводять себе ті, хто хоче бути

Rex-ом, але не має легітимного права? Вони завоюють терени, де є претенденти на даний титул, і забирають його собі. Але це права на титул ніяк не додає. Що їм залишається? Посилитися настільки, щоб задушити тих, у середовищі яких є нащадок легітимного *Rex-а*, який ніколи не змириться з таким нахабством. Хрестоносці постійно і намагалися завоювати територію Русі.

Хтось скаже: але ж папи таки визнали титул *Rex* за германськими імператорами. Так, але Римські папи після Розколу церкви 1054 р. робили те, на що не мали одноосібного канонічного права. Роздавати ж те, що тобі ніяк не належить, можна легко. Тільки справжнього права на бажане це ніяк не дає. Але все одно литовські династії не змогли отримати від пап титулу *Rex*. Чому? Дивимося. Кровний зв'язок з Данилом Галицьким і його сином Шварном (волинська династія з дому Рюрика) мав тільки литовський князь Миндовг. У 1235 р. літопис згадує «Литву Миндовга», що означає, що тоді існувала і «Литва не Миндовга», тобто всією Литвою Миндовг ще не правив (буде правити тільки з 1240 р.). Йому вдалося створити відносно централізовану державу, але вона ще була слабкою, про що свідчать грамоти, які надав Миндовг Лівонському ордену. Їх можна охарактеризувати як дуже примітивні державно-правові акти, що, на думку П.Клименка, свідчить про слабкість державного апарату, «штучно створеного грамотою 1260 р.» [18, с. 11]. Дослідник підкреслює, що Лівонський орден зробив фальсифікат, але «не тільки грамот, а цілої литовської держави Миндовга» [18, с. 17]. Дійсно, державна влада Литви значно зміцнилася лише за часи правління Гедиміна (1316 – 1341 рр.), тільки тоді князівська влада стала легітимною і передавалася у спадок. Тож, дійсно, з «державою» Миндовга таки можна зафіксувати проблему. Тим не менш, простежуються претензії Миндовга на титул *Rex*, для чого йому і треба було володіти землями Русі. І схоже, що вони з'являються у нього саме після прийняття християнства від Риму, що сталося в 1251 р. Орденський священник Християн ознайомив Миндовга з політичною структурою Європи і міжнародними відносинами [19]. І Миндовг, простудіювавши політичну школу, створив програму розвитку своєї держави, у структурі якої, як можна припустити, була і мета досягнення не тільки корони, а й найзначнішого з монарших титулів усіх часів – титулу *Rex*. А тепер порівняємо Миндовга з іще одним видатним політиком того часу – Данилом Галицьким.

Відома дата коронування Миндовга – 6 липня 1253 р., як і ціна його корони. Він сам домагався коронування (як робило багато європейських володарів), чому йому й довелося платити за це. Але титул, якого він отримав від папи при коронуванні, невідомий, і вочевидь, не випадково. Значить, точно не *Rex*. По-перше, тому, що таку подію хроністи

ніколи б не пропустили; по-друге, зі справжнім *Rex*-ом не торгуються, а виконують, чи, навпаки, не виконують і тоді мають великі проблеми, його умови. А по-третє, як встановили вчені [20], він був коронований «королем Литви», але не ВКЛ. Литва ж, як Жемайтія або Самогітія, фігурувала як автономне князівство у складі ВКЛ, що видно з багатьох старовинних мап. Але ці мапи значною мірою фіксують стан уже після княжіння Миндовга. Тому придивимося: Миндовг був сином Рингольта, якому литовські передання приписують заснування княжіння у Новгородку-Литовському. Тож «отчиною» Миндовга був Керновський уділ з терену власне Литви, відповідно, титул Миндовга ніяк не міг бути вище титулу руського удільного князя – *princeps*. Але якщо передання подали бажане за дійсне і його батько ніякого «княжіння» не засновував, то і на цей титул він права не мав, за нього йому ще треба було поборотися. Зважаючи ж на уділ Миндовга, що йому дістався у спадок, папа і дав йому титул «короля Литви», хоча на момент коронування той уже володів значними теренами в Західній Русі.

Тож Миндовг не міг ні за яких умов отримати титул *Rex*, бо він не був великим князем, а лише правителем автономного утворення. Але його ситуація була ще й гіршою, бо однією з умов отримання ним корони було передання Жемайтії (Самогітії), тобто власне «Литви», Ордену. Взагалі за 1250 – 1260 рр. Миндовг видав Ордену 8 грамот, якими відчужив на користь Ордену різні округи Литовської землі. З них 7 стосувалися областей, які особисто йому не належали. Схоже, Миндовг намагався «крутити» і з Римом, і з Орденом, але у нього це не вийшло. І 7 серпня 1259 р. він видав грамоту, якою віддав Ордену всю Жмудь (Жемайтю), тобто свій родовий терен. Але магістр змусив його видати ще одну грамоту, якою він відписував Ордену все своє княжіння у *випадку припинення його роду* [17, с. 646], що після його смерті й сталося. Тому Миндовг виявився не тільки «королем без королівства», а й нащадків такими зробив. Вочевидь, йому довелося вдовольнитися титулом *Princeps*, начепити собі на голову корону, втративши при цьому самостійність власного новоспеченого «королівства», і на цьому заспокоїтися. Він і так отримав більш ніж достатньо. Нам узагалі дивно, що він від Риму щось таки та отримав.

Схема претензій Миндовга і їх ефективності є такою: просив титулу сам → Рим висунув умови → торгувався, але марно, тож довелося заплатити і дуже дорого → отримав корону, проте, якої якості при цьому отримав титул, невідомо, але можна вирахувати – не тієї, якої прагнув. Паралельно проставляємо те, що папський легат Плато Карпіні не просто в 1246 р. зустрівся з братом Данила Галицького Васильком (зміст перемовин значення не має – Карпіні явно вивідував рівень претензій самого Данила), а помчав слідом за Данилом, змушеним

їхати в Орду, і зустрівся таки з ним при його поверненні звідти. І в папській грамоті від 3 травня 1246 р. було зазначено, що той приймає «руського короля» під покров св.Петра, а його ворогам загрожує гнівом Божим і своїм [21, с. 254]. Ніхто не злякався, але нам зараз потрібен термін «русський король». Титул, якого домагався Данило, і що йому запропонував папа, невідомі, але знаємо, що Данило відмовлявся від такої папської милості аж до 1253 р. З короною від папи інший папський легат Опізон їздив довго за ним, доки таки не вмовив його її прийняти. Точна дата коронації невідома, тільки рік – 1253-й (якщо він був коронований раніше Миндовга, то й нічого дивного, що невідома...). Зіставимо все з тим, що в Русі саме в середині XIII ст. з'являється державна концепція *Regnum Russia* – у стилі різних західноєвропейських королівств, і стосувалася вона саме Галичини [22, с. 7]. Але ж правитель *Regnum* – це і є *Rex*. Так, зокрема, Анонім Гал ще в кін. XI – поч. XII ст. визначав «руське князівство» як «*regnum Ruthenorum*», а «руського князя – «*Ruthenorum rex*». Данило, вочевидь, претендував саме на цей титул. Але в Західній Європі серед королів не було *rex*-ів, тому ця схема знижувала рівень титулу Данила до *dux*-а, з чим той, природно, не міг змиритися.

Отже, щодо Данила схема претензії і її ефективності є такою: папа в особі своїх легатів ганяється за Данилом з пропозицією корони ледве не по всій Східній Європі → Данило відмовляється, бо його не влаштовують умови коронації → вмовляють, ледь не кланяються, але це не діє → нарешті таки прийняв корону (тож не тільки нічого не заплатив, а ще й змусив побігати за ним і понервувати), але, як пишуть учені, – «у якомусь провінційному Дорогочині», ще й умови жодної не виконав (головна: церковна унія) → проте, незважаючи ні на що, папа його корони не позбавив. І всі його нащадки будуть цілком легітимними королями, якщо виникне саме з середини XIII ст. щодо Галичини план створення *Regnum Russia* – Королівства Руського.

Як бачимо, різниця у ставленні Римського престолу до Миндовга і Данила разюча. Перший брав те, що давали, ще й платив за це ціну, яку диктували; другого довелося довго вмовляти, аби взяв те, що пропонували з поклонами. Значить, сам висунув умови. Які ж? Одна відома: проголошення папою антитатарського хрестового походу. Папа з тим тягнув довго, потім таки об'явив – у 1253 р. Тоді Данило і прийняв корону, але церковної унії не ввів. А чому? А тому, вважаємо, що була ще одна умова з його боку: **титул *Rex* разом з короною як титул «руського короля»**. Але папа бажаного титулу йому не дав. А інакше чому б виникла з цього часу програма створення *Regnum Russia*? Останнє уже було б і так – від Данила, якби той отримав разом з короною титул *Rex*. А чому Рим

Данилові титулу не дав? А тому, що той **не володів Києвом, а з ним і всім спадком Рюриковичів**. Для цього Данилу і потрібен був той антитатарський хрестовий похід. А потім він міг перед папою висунути претензію знов, уже за нових політичних умов. Так сходяться історичні факти, що тільки підтверджує наші розмірковування.

Папа той хрестовий похід об'явив, але ніхто в Європі й не поворухнувся, щоб у нього вирушити. Чому папу тоді ніхто в Європі не послухав? Традиційно це пояснюється тим, що Римська курія вже переорієнтувалася на переможця – Орду і засилала емісарів у ханську ставку, прагнучи домовитися про спільний виступ проти турків і єгипетських султанів, що загрожували володінням хрестоносців у Палестині [23, с. 159], та й плани повернути татар на католицтво папство теж мало. Усе так, але існувала ще й позиція самих хрестоносців, які, власне, і мали вирушити в той хрестовий похід, і з якою Рим не міг не рахуватися. Можна пасивність європейського аристократичного елемента пояснити звичайним егоїзмом Європи, яка завжди прагнула русичів, що були справжнім, а не самопроголошеним (як поляки з їх ідеологією *Antemurale*) щитом проти небезпек з Великого Степу, залишити сам-на-сам з тими небезпеками, але ми б звернули увагу на поведінку в даній ситуації самого Данила Галицького. Тут треба шукати відповіді.

Данило ж прийняв прислану папою корону, як кажуть учені, «в якомусь провінційному Дорогочині». Якщо не вникати у прагнення Данила, то виходить, що він неначе як ховався з цим коронуванням, хоча й незрозуміло, від кого? Чи не надавав великого значення тій короні? Вчені так і вважають. Ми ж думаємо, що все було не так. Тому нагадаємо, що саме під Дорогочином Данило Галицький у 1237 р. розбив ущент хрестоносців [24]. І фактом коронації саме в Дорогочині Данило показував всьому європейському світові: «Я – головний претендент на титул Rex, який належав тільки моїм предкам Рюриковичам. Я коронуюсь короною, яку мене просто вмовили прийняти Римський папа, там, де я вас, негідників, бив, і бити буду». Європа і відповіла на таку гідну претендента на титул Rex поставу Данила тим, що й не поворухнулася у справі антитатарського походу, якого той прагнув. Татар злякалися, як дехто з учених вважає? Некоректно щодо лицарів. Претензії Данила (цілком справедливі), скоріше за все, їм усім боліли. Адже як же можна допомагати дійсному претенденту «не з своїх» такий унікальний титул отримати? Все логічно.

Значить, Данило Галицький не домігся від Римського папи визнання за ним титулу Rex, хоча корону отримав. І в джерелах є підтвердження нашої думки. Збереглися грамоти останнього з галицько-волинських королів – Юрія II (1325 – 1340 рр.), в яких він підписувався так: *Dei gratia notux*

Dux et Dominus totius Russia Minoris («З Божої ласки природжений князь усієї Малої Росії») [25, с. 123]. Коментарі зайві, бо все видно і так: *Dux*. То і був титул галицько-волинських Романовичів, юридично наданий папою ще першому королю – Данилу Галицькому. Отже, папа довго вмовляв Данила прийняти разом із короною саме титул *Dux*, але претенденту на «Київську спадщину» цього було надто мало. Тому Данило ще навесні 1252 р., робить укріплюючий його княжий рід хід, одруживши сина Романа з Гертрудою Австрійською і ставши ініціатором кампанії боротьби за австрійський престол. Успішний її результат значно посилив би позиції Данила в Європі й Римі, а також його право на титул Rex. І тут (якраз саме тут!) у справу втрутився Миндовг: він напав на білоруські володіння Романа; і український кандидат на австрійський престол (Роман Данилович) гине в битві з військами Миндовга в 1256 р. І Миндовг явно знав, що робив. У 1258 р. він пориває з Данилом і відбирає у нього деякі волості Чорної Русі й Білорусь, а потім спрямовує свій погляд на Чернігівщину. Якби йому вдалося захопити її, то звідси до Києва було «рукою подати». Тож територіально чітко видний його змаг за володіння Києвом. Не слід думати, що Миндовг змирився з тим, що Орден фактично зробив його «королем без королівства». Вчені вважають, що в такий спосіб Миндовг душив внутрішню опозицію в своїй державі [17, с. 646]. Він, напевне, висував перед її представниками аргумент на кшталт: «Не слухаете мене, «не такий» я вам? Ось віддам усе німцям, будете знати». Так і віддав же. Оце так розсердився та й корони, мабуть, дуже хотілося. Але і до того він, напевне, зрозумів уже, в яку халепу втрапив, і при першій же нагоді – у 1260 р. очолив антиорденське повстання у Литві, що поширилось на великі території. Під час його Орден зазнав від Миндовга нищівної поразки – у битві на р. Дурбе (в Курляндії), внаслідок чого втратив усе, що йому віддав Миндовг. Пориваючи з Орденем, Миндовг відірвався і від християнства. Напевне, зрозумів, чого оштучують усі корони і титули християнського Риму. Саме після цього Миндовг загинув від рук змовників, і, вочевидь, не випадково.

Є підстави до твердження, що вже сам засновник Литовської держави князь / король Миндовг висунув претензію не просто на коронування (цього йому досягти вдалося), а на титул Рюриковичів – Rex. І саме останнього він і не досяг. По-перше, він не володів Києвом. По-друге, він був коронований тільки королем «Литви», а не ВКЛ, до того ж він ще й передав ту «Литву» Лівонському ордену. І по-третє (головне), серед самих руських князів тоді ще існували реальні претенденти на «Київську спадщину». Рим «крутив» з ними (як і з литовськими і польськими князями), але не міг з ними не рахуватися.

Вочевидь, не випадково, що про батька Гедиміна «короля Тутувера» (за М.Аркасом, Лютувера [25, с. 130]) нічого не відомо. Як можна припустити, самі ж литовські князі наказали своїм хроністам «затерти» про нього все, що може слугувати свідченням того, що Тутувер не мав жодного відношення до Миндовга, як і до його династичного потенціалу. Підтвердження бачимо в М.Аркаса: він пише, що «князі роду Лютувера» – це «новий рід Великих князів» [25, с. 130], а відповідно, О.Уривалкін помиляється, коли пише, що Гедимін був сином Миндовга [26, с. 209]. Нашу думку підтверджують литовські вчені, пишучи так: «Деякі невдоволені литовські князі, особливо жемайтський князь Трянета і князь Нельшанської землі Даумантас, склали змову в 1263 р. і вбили Миндовга та його синів» [27]. Тож про своє родство з Миндовгом «князі роду Тутувера» могли тільки мріяти. І навіть те «затирання» інформації у джерелах є свідченням того, що Гедиміновичі мали претензії на титул Rex, і вчені це помітили, пишучи, що «династія Гедиміновичів вважала себе одночасно спадкоємницею Рюриковичів, що ґрунтувалось на її родинних зв'язках з давньоруськими княжими родами» [28, с. 85]. Титулярна боротьба – явище дуже складне й одними родинними зв'язками вона не обмежувалася, але факт апеляції литовських династій до «спадку Рюриковичів» можна вважати незаперечним. Головним же у цьому спадку і був титул Rex.

Подібну ситуацію можна відстежити і в історії першої польської династії – П'ястів (сер. IX – кін. XIV ст.). Це важливо, адже П'ясти були першими конкурентами руських князів не тільки за володіння певними територіями, а й у титулярній боротьбі. Представники П'ястів у латинських документах XI – XIII ст. позначалися титулом «dux». Це відповідало польському терміну «князь», як звався некоронований володар, а коронований звався «król» – «король» (хоча все одно не титулувався гех-ом). Але коли Болеслав III Кривоустий (1102 – 1138 рр.) у своєму заповіті поділив землі між своїми синами, то титулом, який дістався «старшому князю», що мав утримувати землі навколо Кракова (тодішньої столиці) і стояти вище своїх братів, був уже не «dux», а «princeps». Тож, дійсно таки, розділ влади в країні автоматично тягнув за собою зниження рівня титулу правителів. І тільки з 1320 р., коли Владислав II Локетек отримав згоду Папи на те, щоб його вважали монархом, у Польській державі – *regnum Poloniae* – титули володарів гех *Poloniae* – стали постійними [29, с. 101]. Папа і наділив Локетка та його нащадків цим титулом. Але від наділення папою титулом до справжнього права на такий владний титул – відстань дуже велика. Тож уважасмо, що поляки зовсім не випадково оберуть наприкінці XIV ст. королем литовця Ягайла: литовські династи були сильнішими титулярно від польських королів,

незважаючи на те, що юридично (від Риму) П'ясти титулувалися гех-ами. Але ж династія П'ястів зійшла в Польщі на ні! Де взяти нову та ще й легітимну, а ще й бажано, щоб дуже титуловану? Як виявилось – тільки в Литві. А литовські князі нічим іншим, як апелюванням до кровного зв'язку з Рюриковичами, похвалитися не могли. Поляки ж, зробивши Ягайла своїм королем, урешті-решт піднімуть під Польщу і саму Литву. А потім висунуть претензії на «Київську спадщину», зіткнувшись при цьому вже з претензіями московських князів на те ж саме.

Проте, крім кровного зв'язку з Рюриковичами і володіння тими чи іншими землями колишньої Київської Русі, у титулятурі Rex-а був ще один, чи не найголовніший, аспект – Київ. Без володіння тереном Київського князівства і самим Євром претензії на геополітичну першість у Східній Європі висувати було годі. Як же було з цим? Напередодні взяття Києва монголами місто продовжувало залишатися одним з найбільших політичних центрів, традиційним стольним градом Русі [Див.: 30]. Києвом можна було оволодіти, але важко було його втримати. Так, «Сказание о Мамаевом побоище» зафіксувало думку руських книжників XIV – XV ст. про політичне становище Києва. У творі «старі елліни» розповідають Мамаю «како Батый пленил Киев, и Владимир, и всю Русскую землю» [Цит.: 31, с. 442]. Тут першим названо Київ, а не Володимир, хоч останній був захоплений монголами двома роками раніше. Автор «Сказання» дотримується принципу ієрархічного старшинства руських міст. І Плано Карпіні писав про «Київ, що був столицею Русі» [32, с. 46], і Фрідріх II у листі до англійського короля Генріха III (1241 р.) називав Київ «найбільшим з міст Русі» [33, с. 12]. Так же ставився до Києва і Батий, який передав його в 1243 р. як символ старшинства на Русі («буди ты старей всем князем в Русском языке») князю Ярославу Всеволодовичу, а в 1249 р. – його сину Олександру Невському («Олександрови Кыевь и всю Русскую землю») [34]. Київська земля (Середнє Подніпров'я), яка безпосередньо до складу Золотої Орди не ввійшла, і після монгольського поневолення відіграла значну роль у якості політичного і духовного центру Руської землі.

Останнім легітимним великим князем Київським був Михайло Всеволодович. Після його примирення з Данилом Галицьким, останній підтвердив його право на Київ (що, вважаємо, і було головною причиною ненадання папою Данилові титулу Rex). Але без ханського ярлика Михайло вже не міг реально князувати. У 1241 р. князь повертається з Угорщини до Києва, але у місті не поселяється. Літописець підкреслював, що Михайло «послав посла иде в Киев» [14, с. 395]. Поява князя в Києві, столиці Русі, могла здаватися претензією на верховенство. Нарешті Михайло Всеволодович змушений був відправитись до ставки Батия за

ярликом на Київське князівство («просячи волості своєї у нього» [14, с. 401]), де і був страчений. Церковне Житіє Михайла розповідає, що князь був убитий за відмову виконати язичницький ритуал. Але за цим ховались не стільки релігійні, скільки політичні мотиви – усунення легітимного великого князя з політичної арени.

Батий розумів роль Києва у політичному житті Русі, тому в 1243 р. передав місто володимир-суздальському князю Ярославу Всеволодовичу. Ординська дипломатія намагалася зіштовхнути інтереси руських князів, і, побоюючись енергійної опозиції Данила й Михайла, Батий підтримав претензії володимирського князя. Він так залишав столичне місто без авторитетного політичного керівництва. Після смерті Ярослава Київ був переданий його дітям Олександрю Невському та Ярославу. Показовою була формула «Київ з усією Руською землею», якою затверджувалося право на «велике княжіння Володимирське». Тож Київ продовжував бути столичним містом, і без володіння ним (нехай і номінальним) ні про яке «велике княжіння Володимирське» і мови бути не могло.

Про київських князів на зламі XIII – XIV ст. джерела достеменних свідчень не дають. Тільки в Любецькому синодику серед імен чернігівських князів є імена «князя Ивана-Владимира Ивановича Киевского и сестры его Елены, князя Андрея Вруцкого и сына его Василия, убитого в Путивле». Існує припущення, що це могли бути київські князі з чернігівської гілки, що очолювали боротьбу з ординцями наприкінці XIII ст. [35, с. 51]. Але після загибелі Михайла Всеволодовича перебування чернігівських князів на київському престолі навряд чи було легітимним. У першій половині XIV ст. з київських князів відомий лише князь Федір, який згадується літописом під 1331 р. І під 1361 р. літопис повідомляє: «Въ Києве на княженіи Феодоръ». А під 1362 р. маємо звістку: «В сіе лето Ольгерд победи трех царьков Татарськихъ и зъ ордами ихъ, си есть Котлубаха, Качезя, Дмитра; и оттоли от Подоля изгна власть Ттарскую. Сей Ольгердъ и инья Рускія державы во власть свою пріяты, и Києвъ под Феодоромъ княземъ взяты, и посади въ нем Володымера, сына своего» [36, с. 350]. Тож цей київський князь Федір, що б хто з дослідників не казав про нього, княжив на київському столі не менше 30-ти років. Г.Івакін докладно висвітлив велику дискусію в історіографії, що виникла ще в другій половині XIX ст., і точиться донині, щодо цього князя, зазначаючи, що «за суперечками про особистість Київського князя сховане питання про включення Києва до складу Литовської держави» [35, с. 58 – 62]. І дійсно, чи в 1321 р. своїм походом Гедимін завоював Київ, чи все ж таки литовському князю це вдалося зробити тільки у 1362 – 1363 рр., до чого схиляється більшість дослідників? Особистість князя Федора,

навіть якщо, як уважає дехто з учених, він був не легітимним руським князем, а ординським ставлеником, ламає дату включення Гедиміном Києва в 1321 р. На наш погляд, дату включення – так, але не дату походу. Похід Гедиміна був, але включення Києва до складу його держави могло відбутися й пізніше. Не все в історії відбувається одномоментно. Перемога ж князя Ольгерда у битві на Синіх Водах у 1362 р. дала йому можливість уже стверджувати свою владу в Київщині, Переяславщині, Чернігівщині й Поділлі [37, с. 57].

Однак слід мати на увазі, що в часи Середньовіччя важливі політичні акції держав не були відділені від геополітичних ініціатив релігійних організацій. Маючи неабиякі геополітичні й династичні плани щодо Києва, литовські державники надавали великого значення Києву ще й як давньому церковному центру. І не випадковим було те, що відразу як тільки литовці запропонували русичам ідею боротьби проти спільного ворога й об'єднання руських земель, таку ж програму паралельно висуне і Москва. Між цими центрами і розгорнулася боротьба за «Київську спадщину», хоча й Польща у цьому мала свій інтерес, як також сліди Риму, Візантії й Орди теж тут простежуються.

Зіставимо тепер такі факти політичного і церковного порядку:

1. у 1319 р. митрополит Київський Петро переносить митрополичий осідок з Києва до Москви. Рве всі канони, бо все це було неканонічно, але він поспішає. Значить, були підстави. І вони були;

– у 1320 р. польський король Локетек, онук Конрада Мазовецького, в роду якого були зведені жіночі лінії Марії Доброніги, доньки князя Володимира Великого, і Марії Юрїївни, доньки короля Юрія I – «короля Русі і князя Володимирії» [13, с. 210], отримав від папи титул «гех». Видно, що Рим робив ставку на П'ястів, маючи власний інтерес до Київської митрополії і її канонічного потенціалу. П'ясти були серйозними супротивниками литовських династій у боротьбі за титул Рех, адже їх підтримував Рим, але не за право на володіння спадком Київського Митрополита, бо були католиками;

– і саме з 1321 р. починається перший етап литовської експансії на українські землі. Але литовські князі програвали полякам у часі, що вони явно швидко усвідомили, тому і самі пішли на те, щоб прийняти православ'я, і не перешкождали в цьому своїй аристократії;

– ще з 1303 року на теренах Залісся починає підніматися московська династія і онук Олександра Невського Юрій, отримавши за заповітом Переяславський уділ, розпочинає боротьбу за титул «великий князь». Він успіху не досягне, та й син його Іван (Калита) (1328 – 1333 рр.) отримає

бажаний титул за ярликом від хана, а не за дійсним становищем володаря «Київської спадщини». Але напрям претензії видно чітко, як і час – 1320-ті рр. Усе сходиться.

Є підстави до думки, що велика боротьба за «Київську спадщину», яка мала місце між династами Польщі, Литви і Московії в XIV ст., знайшла свій вихід як в історичні джерела, так і в історіографію. Напевне, пролитовські автори Хроніки Биховця, Литовська та Жмойтська, Румянцевський, Євреїновський та Густинський літописи та ін. вказали 1321-й р. як рік взяття Києва Гедиміном (ця думка довго панувала в історіографії: В.М.Татищев, М.М.Щербатов, М.Ф.Берлінський, М.І. Костомаров та ін.); пропольські ж і проросійські автори (В.Б.Антонович, М.М.Карамзін, М.С.Грушевський, М.П.Дашкевич та ін.) відсували цю дату на більш пізній час. У сучасній історіографії переважає думка, що Київ увійшов до складу Литовської держави у 1362 – 1363 рр. (О.І.Насонов, В.Т.Пашуто, І.Б.Греков, М.Ф.Котляр, Г.Ю.Івакін та ін.). Але є й дослідники, які вважають достовірними повідомлення, зокрема, Биховця і використовують його, хоча дата у них «плаває» між 1321 і 1325 рр. (А.І.Рогов, Ф.М.Шабульдо, Р.Батура). Тож можна припустити, що боротьба за «Київську спадщину» і досі ще триває, принаймні в історіографії. Утім, після грандіозної фальсифікації літописів, здійсненої спочатку за наказом Катерини II, а згодом Олександра III, у джерелах нічого, крім плутанини знайти й неможливо. Проте прикметно, що одна з таких плутанин виникла саме навколо дати взяття Києва литовським князем. Значить, було й що плутати, і було кому плутанину замовляти.

Подивимося ж, як розглядає цю проблему М.Аркас (1852 – 1909 рр.), який привертає нашу увагу тому, що його «Історія України-Русі» була першою працею з історії України, що вийшла українською мовою. Тому його позиція була проукраїнською. «Літописець каже, – пише він, – що у 1321 р. Гедимін пішов на Київ... Два місяці не піддавалися Кияне, та не маючи ні князя і не бачучи ні звідкіль помочи, мусіли його впустити. Гедимін через Золоті ворота увійшов у Київ, посадовив там намісника свого Мендовга, й сам повернувся на Литву» [25, с. 131]. Зіставимо це з тим, що під час коронації короля Локетка 20 січня 1320 р., цей король узяв у руку, як пише Н.Дейвіс, «київського «щербатого меча» і перехрестився у повітрі» [29, с. 117]. І донині цьому мечу поляки надають унікального значення. Що ж то був за меч?

Ще в 1018 р. – коли князь Ярослав веде боротьбу за Київський престол, польський князь Болеслав Хоробрий вдерся у Київ і надщербив меча об його Золоті ворота. За це Ярослав помстився: розгромив Польщу і посадив на її трон Безприма, відібравши в П'ястів усе, разом із тронем [13, с. 210 – 211]. Так перед нами постає образ Київських Золотих воріт як

важливий політичний символ. І його значення так розкриває нам М.Аркас: «Литовські князі, почавши з Гедиміна, свідомо починають збирати докупи руські землі. Тим-то Гедимін і писався так: «Король Литовський і Руський» (Letphinozum Ruthenogumrue rex)» [25, с. 131]. Проте у Ф.Шабульдо зустрічаємо уточнення титулу: «король литвинів і багатьох русинів» («Litwinozum et multorum Ruthenorum rex») [38, с. 42]. Усе ж таки – не одне й те ж. Але для нас головним є оте «rex». Явно, Гедимін так себе сам титулував (що робили й московські князі). Але для того, щоб самотитулування легітимізувати в Європі, вочевидь, треба було оволодіти Києвом і пройти через його Золоті ворота, не будучи після цього розбитим і відстороненим від власного престолу справжнім Рехом, як це сталося з польським королем Болеславом Хоробрим. Тому-то претензія нащадка останнього Локетка на цей титул з апеляцією до «щербатого меча» довго не видавалася Римському папі певною, і бажаний титул він отримав від папи тільки за величезні гроші. Утім, це права на даний титул все одно ніяк не посилювало. Але саме джерельна згадка про Золоті ворота може слугувати підтвердженням того, що Гедимін таки брав Київ у 1321 р.: його суперник Локетек видавив з папи титул «rex», завдяки підкупу і надщербленому його предком, і на той час в уже незапам'ятні часи, об Київські Золоті ворота мечу, в 1320 р. Тож у 1321 р. Гедимін «в піку» йому зброєю своєю бере Київ, пройшовши в місто саме через Золоті ворота. А потім самотитулує себе Рех-ом – вже «в піку» Римському папі. Крім того, у такий спосіб Гедимін міг ще й Локетка ставити на місце: той був йому зятем, будучи одруженим з його донькою Альдоною (Ганною), Гедимін же забезпечував майбутнє своєму синові Любарту, якого одружив з князівною Галицькою Ольгою, донькою короля Юрія II, чим перехоплював на своїх нащадків лінію Романовичів, до якої могли апелювати П'ясти завдяки зв'язку Мазовецьких з нею через Марію Юрївну, доньку короля Юрія I і матір короля Юрія II. Гедимін шлюбом Любарта забирав «під себе» цю лінію зв'язку з «домом Рюрика».

Тож не випадково у джерелах немає точності щодо походу Гедиміна на Київ: схоже, що його підстави на володіння титулом Рех були суттєвішими, ніж у династії П'ястів. Вони були суттєвішими і від претензій московських князів, які ще і в XV – XVI ст. будуть вести постійну і аж до часів Івана IV Грозного безуспішну боротьбу проти вживаного щодо них у Європі титулу *Principes*, на порядок нижчого навіть від титулу *Dux*, якого вони в той час прагнули, і якого їм ніхто не давав (про Рех-а й мови не могло бути). Польські й російські династії з їх «держзамовленнями» своїм літописцям і придворним історикам ніколи не були зацікавлені в тому, аби факт проходження Гедиміна крізь Київські Золоті ворота, який свідчив про його першість у титулярній боротьбі між династами

Польщі, Литви й Московії за «Київську спадщину», був б відомим і визнаним.

Ідея права кожного з Рюриковичів на причастя в гінтерланді династії – Руській землі, проростаючи з архаїчного світобачення, політичним реаліям на зламі XIII – XIV ст. давно не відповідала. Але концепція причастя формувала уявлення, ніби загальнодержавний організм Київської Русі залишався з'єднаним. Причому ідея «Єдності Русі» дивовижно довго проіснує, адже її в модифікованому вигляді можна побачити в засадах московських експансіоністських претензій XVI – XVII ст. на «вотчину извечную государя нашего» Київ. Тож цю ідею можна визнати за **Велику ідею русів часів Середньовіччя**, яка виказала значний вплив не тільки на політичні програми тогочасних руських володарів, а й на політичні програми правителів деяких сусідніх держав Східної Європи.

Щоб у подальшому дослідження висвітленої нами теми можна було поглибити, історикам треба зосередитися на таких проблемах:

1) встановити якомога точніше, що складало зміст поняття «Київська спадщина»?

2) виявити корені права володарів Русі Рюриковичів на титул Рех у більш ранніх часах. Зокрема, встановити точно, звідки руси мали право на степовий титул Каган та його місце в титулятурі середньовічних правителів;

3) звернути нарешті увагу на те, що термін *Dux de Kiev* (тобто князівство як таке) став уживатися в європейських джерелах щодо Києва тільки після його розгрому суздальцями в 1069 г. і можливого вивезення ними з пограбованої Св. Софії важливих у династичному відношенні речей. А до цього термін «великий князь Київський», як володар-Рех, слід трактувати як Імператор. І змінити всю методологію трактовки Київської Русі як князівства, як неправильну, не точну і принижуючу честь і гідність великих київських правителів.

Література

1. Крестопроводная книга шляхты Великого княжества Литовского // Памятники истории Восточной Европы: Источники XV – XVII вв. – Т.4. – М.; Варшава, 1999. – 261 с.
2. Петр Дусбургский. Хроника земли Прусской. – М., 1997. – 383 с.
3. Александров Д. Н. Южная, юго-западная и Центральная Русь в XIII – XIV вв. и образование Литовского государства / Д. Н. Александров. – М., 1994. – 269 с.
4. Дворниченко А. Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Очерки истории общины, сословий, государственности / А. Ю. Дворниченко. – М., 1993. – 240 с.
5. Дискуссия «Великое княжество Литовское» // Родина. – 1993. – № 3. – С. 81 – 93.
6. Думин С. В. Другая Русь. Великое княжество Литовское и Русское // История Отечества: люди,

идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. / С. В. Думин. – М., 1991. – С. 76 – 125.

7. Кром М. М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М. М. Кром. – М., 1997. – 231 с.
8. Янин В. Л. Новгород и Литва: Пограничные ситуации XIII – XV вв. / В. Л. Янин. – М., 1998. – 212 с.
9. Любавский М. К. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский. – М., 2004. – 312 с.
10. Столяров А. М. История Великого княжества Литовского в отечественной историографии XIX – начала XX века : диссертация ... канд. ист. наук : 07.00.09 / А. М. Столяров. – Казань, 2008. – 234 с.
11. Успенский Б. А. Помазания на царство и семантика монарших титулов / Б. А. Успенский. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 144 с.
12. Борисова О. В. Проблема титулу Рех в геополітиці Середньовіччя / О. В. Борисова // Іст. Записки: Зб. наук. праць. Вип. 28. – Ч. 1. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2008. – С. 3 – 10.
13. Борисова Ольга. Релігійний чинник у геополітичних устремліннях еліт України в добу Середньовіччя / Ольга Борисова: [монографія]. – Луганськ: ДЗ ЛНУ ім. Т. Шевченка. – 320 с.
14. Літопис Руський : [за Іпатським списком переклав Леонід Махновець]. – К. : Дніпро, 1990. – 590 с.
15. Бодрухін В. М. Українська державність удільної доби (XII – XIV ст.) / В. М. Бодрухін : [монографія]. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – 304 с.
16. Кузич-Березовський І. Жінка і держава / І. Кузич-Березовський. – Львів: Світ, 1994. – 285 с.
17. Антонович В. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда / В. Антонович // Университетские известия. – Киев, 1878. – № 10. – С. 623 – 718.
18. Клименко П. Грамоты Миндовга Ливонскому ордену / П. Клименко // Записки Кам.-Поділ. Укр. ун-ту. – Кам'янець на Поділля, 1920. – 17 с.
19. Рождение Литовского государства. 04 Липня 2008 AD // «Граматства» // <http://historialis.com/news/1756.html>. Дата доступу: 25.05 2010. 19 год. 38 хв.
20. Великое княжество Литовское // <http://www.spsl.nsc.ru/history/descr/litv.htm>. Дата доступу: 5.06.2010. 20 год. 14 хв.
21. Тиктор І. Велика історія України / Іван Тиктор. – Львів-Вінніпег, 1948. – 965 с.
22. Вступна доповідь О. Прицака // Проблеми дослідження історії України : зб. мат. I круглого стола істориків: Славськ, 1990. – Львів, 1993. – С. 5 – 7.
23. Загладин Н. В. История России и мира с древнейших времен до конца XIX века : [учебник] / Н. В. Загладин, Н. А. Симония. – М. : ООО «ТИД «Русское слово» – РС», 2007. – 400 с.
24. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К. : Наук. думка, 1987. – 400 с.
25. Аркас М. Історія України-Русі / М. Аркас. – Одеса: Маяк, 1994. – 388 с.
26. Уривалкін О. М. Тасмнічі грані історії / О. М. Уривалкін. – К. : КНТ, 2007. – 340 с.

27. Происхождение и значение названия Литва // <http://www.olitve.ru/istorija-litvy/> Дата доступу: 25.05.2010, 17.50 час.
28. Історія України. Соціально-політичні аспекти : [навч. посібник для вищих закладів освіти III – IV рівнів акредитації / Заг. ред. Б. П. Ковальського. – К. : Вища школа, 2003. – 160 с.
29. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.
30. Тихомиров М. Н. Список русских городов, дальних и ближних / М. Н. Тихомиров // Исторические записки. – М., 1952. – № 40. – С. 218 – 220.
31. Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства / Л. В. Черепнин. – М. : Наука, 1960. – 264 с.
32. Подосинов А. В. О принципах построения и месте создания «Списка русских городов, дальних и ближних» / А. В. Подосинов // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 12 – 16.
33. Рыбаков Б. А. Русские карты Московии XV – начала XVI века / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1974. – 111 с.
34. Наумов Е. П. К истории летописного «Списка русских городов, ближних и дальних» / Е. П. Наумов // Летописи и хроники. – М., 1974. – С. 150 – 163.
35. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси) / Г. Ю. Івакін. – К., 1996. – 271 с.
36. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 648 с.
37. Шевчук В. П. Історія української державності / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К. : Либідь, 1999. – 480 с.
38. Шабульдо Ф. М. Синьоводська проблема: можливий спосіб розв'язання / Ф. М. Шабульдо // Історичні зошити. – К., 1998. – 84 с.
- end of XV - first one third of XVI of century / M. M. Krom. - M., 1997. - 231 p.
8. Yanin V. L. Novgorod and Lithuania : the Frontier situations of XIII - XV vv. / B. Л. Янин. - M., 1998. - 212 p.
9. Lubavskiy M. K. Essay of history of the Lithuanian-Russian state to Lublin's union inclusive / M. K. Lubavskiy. - M., 2004. - 312 p.
10. Stolyarov A. M. History of the Great duchy Lithuanian in home historiography of XIX are beginning of XX of century : dissertation ... канд. ист. sciences : 07.00.09 / A. M. Stolyarov. it is Kazan, 2008. - 234 p.
11. Uspenskiy. B.A. Chrism on a reign and семантика of monarch titles / B.A Uspenskiy.. - M. : Languages of the Russian culture, 2000. - 144 p.
12. Borisova O. V. Problema the title of Rex in geopolitics of dark Ages / O. V. Borisova // of Ist. Messages: Zb. sciences. labours. Vip. 28. – Ch. 1. is Lugansk : SNU the name of V. Dal, 2008. – P. 3 – 10.
13. Borisova Olga. A religious factor is in geopolitical aspirations of elites of Ukraine in time of dark Ages / Olga Borisova: [monograph]. it is Lugansk: DZ LNU the name of T. Shevchenko. – 320 p.
14. A chronicle Ruskiy : [after Ipatskim Leonid Makhnovec' translated in list]. it is K. : Dnepr, 1990. – 590 p.
15. Bodrukhin V. M. Ukrainska state system of days of destiny (iXII – XIV) / V. M. Bodrukhin : [monograph]. it is Lugansk : Vid-vo of SNU the name of V. Dal, 2002. – 304 p.
16. Kuzich-Berezovskiy I. Zhinka and state / Kuzich-Berezovskiy I. it is Lviv: World, 1994. – 285 p.
17. Antonovich B. Essay of history of the Great duchy of the Lithuanian to death grand duke Ольгерда / B. Antonovich // Universiny's news. it is Kyiv, 1878. - № 10. - P. 623 - 718.
18. Klimenko P. Gramoti Mindovga Livonskomu to the order / P. Klimenko // Messages Kam.-Pod. Ukr. un-tu. – Kam'yanec' on Podillyu, 1920. – 17 p.
19. Birth of the Lithuanian state. 04 Lipenya 2008 AD // «Gramadstva» // <http://historialis.com/news/1756.html>. Date to access: 25.05.2010. 19 год. 38 хв.
20. A great duchy is Lithuanian // <http://www.spsl.nsc.ru/history/descr/litv.htm>. Date to access: 5.06.2010. 20 year. 14 m.
21. Tiktor I. Great history of Ukraine / Ivan Tiktor. it is Lviv-Winnipeg, 1948. – 965 p.
22. An introductory lecture of O. Pricaka is // Problems of research of history of Ukraine : zb. mate. And round stola historians: Slavsko, 1990. is Lviv, 1993. – P. 5 – 7.
23. Zagladin N.V. History of Russia and world from the most ancient times to the end XIX century : [textbook] / N.V Zagladin, N. A. Simony. - M. : of LTD. "ТИД the "Russian word" is PC", 2007. - 400 p.
24. Schabuldo F.M. Earth of South-west Rus in composition the Great duchy of Lithuanian / F.M. Schabuldo. - K. : of Sciences. thinking, 1987. - 400 p.
25. Arkas M. Istoriya Ukraine-rus / M.Arkas. it is Odesa: Lighthouse, 1994. – 388 p.
26. Urivalkin O. M. Taemniche verges of history / O. of M. Urivalkin. it is K. : KNT, 2007. – 340 p.
27. Genesis and value of the name Lithuania // <http://www.olitve.ru/istorija-litvy/> Date to access: 25.05.2010, 17.50 hour.
28. History of Ukraine. Socio-political aspects : [navch. a manual is for higher establishments of formation of III – IV levels of accreditation / Zag. editor. P. Blacksmith's. it is K. : Higher school, 2003. – 160 p.

References

1. Krestopervodnaya book of gentry of the Great duchy Lithuanian // Monuments of history of Eastern Europe : Sources of XV - XVII vv. - T.4. - M.; Warsaw, 1999. - 261 p.
2. Peter Dusburgski. Chronicle of earth Prussian. - M., 1997. - 383 p.
3. Aleksandrov D.N. South, south-west and Central Rus in XIII - XIV ag. and formation of the Lithuanian state / D.N.. Aleksandrov. - M., 1994. - 269 p.
4. Dvornichenko A.U. Russian earth of the Great duchy Lithuanian (to beginning of XVI of century). Essays of history of community, estates, state system / A.U.. Dvornichenko. - M., 1993. - 240 p.
5. Discussion the "Great duchy is Lithuanian" // Motherland. - 1993. - № 3. - С. 81 - 93.
6. Dumin S.V. Other Rus. A great duchy is Lithuanian and Russian // History of Homeland : people, ideas, decisions. Essays of history of Russia IX - XX of century / of С. В. Думин began. - M., 1991. - С. 76 - 125. Okislenie metilfenolov i metilanilinov ozonom v srede ukusno angidrida / A. G. Galstjan, A. A. Sedyh, A. S. Bushuev, A. I. Tarasenko // Materialy mezhdunarodnogo simpoziuma «Advanced Science in Organic chemistry». – Sudak, 2006. – S. 147.
7. Krom M.M. Between Rus and Lithuania west-russian earth in the system of the Russian-Lithuanian relations of

29. Deyvis N. Bozhe igrische: history of Poland / Norman Deyvis; per. from angl. of P. Taraschuk. it is K. : Vid-vo of Salome Pavlichko «Bases», 2008. – 1080 p.
30. Tihomirov M. N. List of the Russian cities distant and near / M. N. Tihomirov // the Historical messages. - M., 1952. - № 40. - P. 218 - 220.
31. Cherepnin L.V. Formation of the Russian centralized state / of L.V. Cherepnin. - M. : Science, 1960. - 264 p.
32. Podosinov A. V. About principles of construction and place of creation of "List of the Russian cities distant and near" / A. V. Podosinov // Eastern Europe in antiquity and middle ages. - M., 1978. - P. 12 - 16.
33. Ribakov B. A. The Russian maps of Mocovy XV are beginning of XVI of century / B. A. Ribakov. - M.: Science, 1974. - 111 p.
34. Naumov E. P. To history of annalistic "List of the Russian cities near and distant" / E. P. Naumov // of Chronicle and chronicle. - M., 1974. - P. 150 - 163.
35. Ivakin G. Historical development of Kyiv XIII are middles of XVI ages. / G. Ivakin. it is K., 1996. – 271 p.
36. Ipat's chronicle // of PSRL. - T. 2. - M. : Languages of the Russian culture, 1998. - 648 p.
37. Shevchuk V. P. Istoriya the Ukrainian state system / V. P. Shevchuk, G.M. Taranenko. it is K. : Libid', 1999. – 480 p.
38. Shabul'do F. M. Sinevodska problem: possible method of decision / F. M. Shabul'do // the Historical notebooks. it is K., 1998. – 84 p.

Борисова О.В. Династический потенциал Великого княжества Киевского в геополитическом измерении Восточной Европы (конец XIII — середина XIV вв.)

В статье анализируется династический потенциал Великого княжества Киевского в начале и в ходе развертывания литовской экспансии на земли бывшей Киевской Руси. Этот потенциал был одним из важнейших факторов этой экспансии. Но он привлекал внимание и иных претендентов на «Киевское наследие», что в статье и раскрывается.

Ключевые слова: Киевская Русь, Великое княжество Литовское, Русское и Жемайтское, Киевское княжество, титул Rex, «Киевское наследие», литовская экспансия.

Borisova O.V. Dynastic potential of large principality Kievan in geopolitical measuring of Eastern Europe (at the end of XIII – middle of XIV century

With the development in the post-Soviet national historiography historians young states intensified the search for signs in the historical past of the sovereign state. It is no coincidence their attention attracted by the Grand Duchy of Lithuania, Russian and Jemoit, because its structure has long included many area disintegrated in the middle of XIII century Kievan Rus. Moreover, the developed countries is a serious geopolitical struggle and dynasties for "legacy of Kyiv" in the analyzed period we are in Eastern Europe.

Purpose of the article – to rotin one of main reasons of the foreign trenching upon the political inheritance of Kievan Rus.

In middle Ages potential of dynasty was determined above all things the grade of possessor, which the political elite of society around. Grade and title of ruler, and with it and his place in a world political natural habitat was had large value. Large princes are Kievan – by an the ruskoy dynasty of Rurik had acknowledged in Europe and

appearing in the documents of office of the Roman dad title of Rex.

This was a title a level of which was not in Europe, but the European possessors very wanted him to get. Especially it showed up after death of Kievan Rus in a middle Ages item It makes main maintenance of dynastic fight of the strongest possessors of medieval Eastern Europe for the "legacy of Kyiv" – that not only for the domain of former Kievan Rus territories, and above all things – for the title of its possessor. Exactly it and it was, in opinion of author of the article, one of main factors of Lithuanian expansion on earth.

In the article a fight opens up for the title of Rex both from the side of legal heir of dynasty of Rurik – prince Danylo Galychina and the Lithuanian princes, Polish kings, as traced also, that and the medieval German emperors had herein also the interest.

A very important factor in a fight for the "legacy of Kyiv", was not only relationship from dynasty of Rurik but also domain of the Kievan state the capital – by a city by Kyiv. Therefore this fight will last all time, while from a historical arena no Kievan princes will not disappear quite. Even if they already did not relate to dynasty of Rurik, even if they did not have not only lordship over all earths of the former Kievan state but also former independence and power already. It was enough that they possessed Kiev, and the struggle for their destruction and mastery of "legacy of Kyiv", for which they can qualify, continued.

One can say that the great struggle for the "legacy of Kyiv", which took place between the dynasties of Poland, Lithuania and Muscovy in the fourteenth century, Found its way out as the historical sources and the historiography. Oriented authors chronicles Byhovtsya Lithuania, Lithuanian and Zhmoyska, Rumyantsev, Yevreyinovskyy and Gustynsky records and others. pointed out , the 1321 th . a year the capture of Kyiv Gediminas (this idea long prevailed in historiography: V.Tatyshev, M.Scherbatov, M.Kostomarov etc.): focused on Poland and Russia authors (M.Karamzin, M.Grushovsky etc.) postponed this date to a later time. In modern historiography prevailing view that Kyiv joined the Lithuanian state in 1362 - 1363 years (V.Pashuto, I.Hrekov etc.)/ But there are researchers who believe reliable reports, including Byhovtsya and use it, although they date "floats" between 1321 and 1325 (A.Rohov, F.Shabuldo). So we can assume that the struggle for the "legacy of Kyiv" and still goes on, at least in historiography.

Except for it, it follows to mean that in the days of dark Ages the political actions of the states are important were not dissociated from geopolitical initiatives of religious organizations. Having outstandings geopolitical and dynastic plans in relation to Kyiv, Lithuanian derzhavniki gave large value Kyiv yet and as to the old church center. And not casual was that at once as soon as Lithuanians offered to rusicham the idea of fight against a general enemy and association of ruskikh earths, the same program parallell will be pulled out by Moscow. Between these centers a fight developed for the "legacy of Kyiv", though Poland had the interest herein, as also tracks of Rome, Byzantium and Horde, also are here traced.

However, rusichi in a probed period firmly stuck to idea of «unity of Ruskoy Earth». Idea of right each of Rurikovichiv on a participle in a ginterlandi dynasty – Ruskij earth, growing out archaic attitude, to political realities on the fracture of XIII – XIV ages item did not answer a long ago. But conception of participle formed presentation, as though the national organism of Kievan Rus remained the unique. Thus it surprisingly will last long, in fact

*it in the modified kind can be seen in principles of Moscow expansionist claims of XVI – XVII ages item on «patrimony of izvechnuyu sovereign our» Kyiv. Therefore this idea can be acknowledged the **Large idea of rusichiv of times of dark Ages**, which expressed considerable influence not only on the political programs of of that time ruskikh possessors but also on the political programs of rulers of some nearby states of Eastern Europe.*

That in subsequent research of the theme lighted up by us can it was be deepened, it is needed to be concentrated historians on such problems:

1) to set exactly, that did make maintenance of concept "legacy of Kyiv";

2) to find out the roots of right for the possessors of Rus of Ryurikovichiv on the title of Rex in more early times. In particular, to set exactly, from where rusi had a right on the steppe title of Kagan and his place in titulyaturi of medieval rulers;

3) to pay regard to that term Dux de of Kiev (duchy as such) began to get along in the European sources in relation to Kyiv only after his defeat of suzda'cyami in 1069 grammes, and possible outbound by them from robbed Sainted Sofii of important

in a dynastic relation things. And to it, as possessor-Rex, it follows to interpret a term «large prince Kievan» as Emperor. And to change all methodology of interpretation of Kievan Rus as principalities, as wrong, not exact and humiliating honour and dignity of the large Kievan possessores.

Keywords: *Kievan Rus, Grand Duchy of Lithuania, Russian and Jemoit., The Great Principality of Kiev, "legacy of Kyiv", title of Rex, the idea of unity of Rus, Lithuanian expansion.*

Борисова Ольга Василівна – д.іст.н., професор, зав. кафедри історико-філософських дисциплін, Луганський національний аграрний університет, переміщений до м. Харків. utraesus@ukr.net

Рецензент: д.іст.н., проф. **Войтович Л.В.**

Стаття подана 19.01.2016

УДК 903.05 «637»

К ПРОБЛЕМЕ ЭКСПЛУАТАЦИИ МЕДНЫХ РУД ДОНБАССА В ЭПОХУ РАННЕГО МЕТАЛЛА

Бровендер Ю.М.

ON THE EXPLOITATION PROBLEM OF COPPER ORES OF DONBASS IN THE EARLY METAL AGE

Brovender Y.M.

Активность полевых исследований в последней четверти XX века и в первом десятилетии нового столетия на территории Днепро-Донского региона, особенно в его доно-донецкой части, способствовала открытию многочисленных и выразительных свидетельств, а также целых производственных комплексов, проливающих свет на проблему металлопроизводства населения эпохи энеолита – бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. Особенно результативным явилось изучение металлопроизводства (горного дела, металлургии и металлообработки) населения срубной культурно-исторической общности в связи с раскопками памятников производственной деятельности в зоне медных рудопоявлений Бахмутской котловины Донбасса. Вместе с тем проблемным остается вопрос эксплуатации медных руд Донбасса в допозднебронзовый период.

Анализ источников, представляющих металлопроизводство эпохи раннего металла и происходящие как с территории Донецкого горно-металлургического центра (ДГМЦ), так и с окружающего его пространства Днепро-Донского междуречья, дает возможность выйти на качественно новый уровень исследования проблемы ДГМЦ, успешное решение которой определяется комплексным подходом с использованием арсенала современных естественнонаучных и технических методов исследования.

Ключевые слова: Днепро-Донской регион, медные рудопоявления, металлопроизводство, эпоха энеолита-бронзы.

Введение. Роль металла в развитии цивилизации уникальна по своему влиянию на все сферы жизни общества. Освоение практически неизвестного в природе материала – металла, со временем кардинальным образом изменило материально-техническую базу производственной деятельности людей, а в итоге и материальную среду обитания человека.

Проблема металлопроизводства, особенно ранних этапов его развития, всегда привлекала внима-

ние специалистов, а в последнее время особенно. Этому в значительной степени способствовали результаты раскопок таких специализированных на металлопроизводстве поселений срубной культурно-исторической общности (СКИО), как Усово озеро на Северском Донце [Березанская, 1990] и Мосоловское на р. Битюг [Пряхин, 1993, 1996], явившихся в определенной степени стимуляторами проведения масштабных археологических работ в медно-рудных областях Восточной Европы. Раскопки памятников СКИО на Каргалинском рудном поле в Оренбургской области Российской Федерации [Черных, 2007], рудопоявлении у с. Михайло-Овсянка на левом берегу Волги в южной части Самарской области РФ [Матвеева и др., 2004], у с. Новое Усманово на р. Сок в северо-восточной части Самарской области РФ [Кузнецов и др., 2005], а также Картамышском рудопоявлении на востоке Украины [Бровендер, Отрощенко та ін., 2010] существенно увеличили источниковую базу по истории горно-металлургического и металлообрабатывающего производства, дали качественно новый материал для научных обобщений и выводов.

Большое значение при изучении металлопроизводства древнего населения имеют специализированные бытовые памятники, и прежде всего, представляющие собой комплексы горно-металлургических центров. Для Днепро-Донского региона – одного из важнейших в культурно-историческом плане регионов восточноевропейской степи и лесостепи особое значение имеет ДГМЦ эпохи бронзы. К сожалению, его масштабы и роль в развитии металлопроизводства населения восточноевропейской степи и лесостепи некоторыми, преимущественно российскими исследователями, недооцениваются [Бочкарев, 2006, с. 60; Черных, 2007, с. 98]. Точка зрения российских ученых главным обра-

зом базується на візуальних спостереженнях типологічній близькості металевих предметів з України, карпато-балканського, кавказського і волгоуральського регіонів, а також результатів їх спектральних досліджень. В стосунку ранніх етапів палеометалевих епох російські дослідники взагалі усвідомлюють абсолютну залежність металургії Північного Причорномор'я, в т.ч. Дніпро-Донецького регіону від імпортованого сировини – балканського, кавказського або волгоуральського. Таким чином, перетворюючи Україну в «безрудну» зону, вони, фактично, заперечують можливість активної функціонування тут гірничо-металургійної діяльності в епоху раннього металу.

Метою роботи є узагальнення джерел, а також свідчень, що представляють металургійне виробництво на ранніх етапах палеометалевих епох, що виникли на території ДГМЦ, так і в оточуючому його просторі Дніпро-Донецького міжуралля, що дає можливість передбачати експлуатацію мідних руд Донбасу в доісторичний період.

Изложение основных материалов. Дніпро-Донецький регіон, більша частина якого розташована в межах сучасної України став той територією, на якій уже на ранніх етапах виробничого господарства давніше населення включалося в загальний потік глобальних змін, пов'язаних з освоєнням металу на Землі.

Дослідження С.І. Татарінова [1993, 2003], а також дисертації [Бровендер, 2012] на території мідних рудопояв Бахмутської котловини Донецького кряжа не дали репрезентативних свідчень, що вказують на експлуатацію мідних руд в доісторичний період. Разом з тим, постійно зростаюча в Лівобережній Україні джерельна база по металургійному виробництву на ранніх етапах палеометалевих епох дозволила, переважно українським археологам, здійснити спробу перегляду ряду положень концепції Е.Н. Черних і розділяючих її висновків дослідників про привозний характер сировини для металургійного і металургійного виробництва в епоху неоліту – середньої бронзи. Сукупність наявних даних, як про це говорить Л.А. Черних, вже вступає в суперечність з такою однозначною оцінкою характеру металургійного виробництва степного населення, в т.ч. і Дніпро-Донецького регіону в епоху раннього металу, даною Е.Н. Черних і його сторонниками [Chernykh L, 2003, с. 34].

Відсутність в зоні рудопояв Донбасу матеріалів, що свідчать про металургійне виробництво населення доісторичного віку, як вважають багато вчених, не означає, що мідні руди Бахмутської котловини в цей час не експлуатувалися давнім населенням [Шапошнікова, 1971; Кияшко, 1974; Писларий, 1983; Братченко, 1996; Братченко, Санжаров, 2001, с. 100; Нечитайло,

1988, 2005, 2005а; Пустовалов, 1992, 2006; Ключко, 1994, с. 111-112; Пряжин, 1995, 2003, 2007; Кравець, Татарінов, 1996; Черних Л., 1997, 2005; Гак, 2000, 2005; Литвиненко, 2003, 2005, 2011; Санжаров, 2004, с. 87; 2010, с. 367; Отрошенко, 2005; Коробкова, Шапошнікова, 2005, с. 263; Саврасов, 2006, 2009, 2013; Бровендер, 2013]. При цьому дослідники звертають увагу на т.н. «косвенні ознаки», сукупність яких дозволяє передбачати можливість експлуатації мідних руд Донбасу населенням епохи неоліту – середньої бронзи.

Перш за все, слід звернути увагу на важливу передумову розвитку гірничо-металургійної діяльності в Донбасі – незвичайно багате Донецького кряжа каменним сировини, а також обилим високоякісного кремня. Гірничим доісторичного віку Донецького кряжа були добре відомі гірські породи, методи і способи видобування сировини і передусім кремня [Цвейбель, 1978, с. 30-33; Гайко, 2009, с. 64; Бровендер, 2013, с. 21], включаючи і підземний спосіб [Цвейбель, 1979; Колесник і др. 1997; Ветров, 2005]. Іншими словами – вони напевно мали запас знань, який був необхідним для розвитку гірничого дела. «Косвенними ознаками», що свідчать про можливість використання мідних руд Донбасу населенням неоліту – середньої бронзи дослідники називають наступні: «тяготення» до мідних руд Донбасу пам'яток (погребальних, поселенських) з металургійним інструментарієм, а на поселеннях, крім того, наявність відходів металургійного виробництва (шлака) [Шапошнікова, 1971; Кияшко, 1974; Ковалева, 1984, 2002; Нечитайло, 1988; Березанська, Кравець, 1989; Пустовалов, 1991, 2006; Пряжин, 1995; Братченко, 1995; Черних Л., 1997, 2005; Санжаров, 2004; 2010; Литвиненко, 2003; 2011; Теліженко, 2004, 2007; Гак, 2005; Отрошенко, 2005; Бровендер, 2009; 2013; Саврасов, 2013]; наявність кераміки доісторичного періоду (катакомбної КІО, бачинської КІО) на техногенному ділянці рудника Червоного озера-І Картамышського археологічного мікрорайону [Бровендер, Отрошенко, 2002]; збільшене кількість металевих виробів в погребальних пам'ятках епохи ранньої – середньої бронзи Північнодонецького регіону, стосовно пам'яток, розташованих в оточуючому просторі [Пустовалов, 1991, 1992; Братченко, 1995; Кравець, Татарінов, 1996; Братченко, Санжаров, 2001; Черних Л., 2005, 2011; Литвиненко, 2005, 2011]; часто зустрічаються на пам'ятках ранньої – середньої бронзи Дніпро-Донецького регіону металеві вироби, що належать до хімічної групи «чистої міді» [Черних, 1976, 1978; Черних Л., Ніколова, 2003]; зменшене вміст міді в металевих виробів епохи середньої бронзи Дніпро-Донецького регіону порівняно з кавказькими виробами цього часу [Кореневський, 1976, 1978; Черних, 1978; Кравець, Татарінов, 1996; Черних Л., 1997; Литвиненко, 2003]; збільшене вміст в

металлических изделиях серы, а в некоторых случаях и наличие штейна, указывающие на использование в качестве сырья сульфидных (сернистых) руд, известных на рудопрооявлениях Донбасса и не известных на Кавказе [Гак, 2000, с. 78]. Кроме того, исследователи обращают внимание на своеобразие набора металлических изделий из погребальных комплексов допозднебронзового периода, находящихся в центральной (донецкой) части Днепро-Донского региона [Кореневский, 1976; Братченко, Шапошникова, 1985; Нечитайло, 2005а; Гак, 2002, 2007; Черных Л., 2011], а также на особенности в Северскодонецком регионе, как, впрочем, и всего Северного Причерноморья, технологических приемов металлообработки в это время [Черных Л., 1997а; Гак, 2002, 2005].

Отсутствие свидетельств металлопроизводства эпохи энеолита – средней бронзы на территории медных рудопрооявлений Донбасса, исследователи, допускающие возможность эксплуатации местных руд в это время объясняют рядом причин. Большая часть ученых, признающих такую возможность, причину видят в недостаточной изученности территории, непосредственно примыкающей к древним рудоразработкам [Ковалева, 2002; Клочко, 1994; Братченко, 1995; Черных Л., 2002; Пряхин, 1995; Санжаров, 2010; Нечитайло, 2005, Литвиненко, 2011], а также в недостаточной исследованности отвалов древних карьеров, нижние слои которых могут дать ранние материалы [Пустовалов, 2006, 2011]. Известны суждения исследователей о возможном уничтожении следов рудоразработок эпохи энеолита – средней бронзы активно ведущимися здесь горными работами в последующую эпоху поздней бронзы [Клочко, 1994; Пряхин, 1995; Черных Л., 1997; Братченко, Санжаров, 2001; Пустовалов, 2006, 2011; Иванова, 2007], а Е.Н. Черных, кроме того, допускал возможность их полного уничтожения горными работами XIX - XX вв., якобы проведенными по следам древних горных выработок [Черных, 1970, с. 293]. Имеет место и представление, согласно которого, вообще, тщетны попытки поиска металлургических комплексов катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) у рудников. Эта мысль, ранее высказанная Е.Н. Черных и поддержанная Д.П. Кравцом и С.И. Татариновым, основывается на представлении о ККИО, как об общности, ведущей «подвижный образ жизни протокочевого типа» [Кравец, Татаринов, 1996, с. 52].

Весьма интересной и на наш взгляд достаточно перспективной представляется идея А.Д. Пряхина, согласно которой отсутствие следов металлопроизводства, в частности, эпохи средней бронзы, на территории ДГМЦ, возможно состоит в характере организации горного дела в досрубное время [Пряхин, 1995]. Здесь уместно вспомнить о том, что на самих рудниках, как и на богатых металлом памятниках центрального блока Балкано-Карпатской металлургической провинции эпохи энеолита свидетельства металлургии и металлообработки не известны [Чер-

ных, 2009, с. 186]. Не известны памятники металлопроизводства эпохи энеолита и на Каргалинском рудном поле Южного Урала, начало эксплуатации, которого, исследователи аргументировано связывают с населением ямной культурно-исторической общностью [Черных, 1997, с. 21-22; 2007, с. 17; 2009, с. 223-224; Моргунова, 2002]. Аналогичная ситуация прослеживается и на Кавказе, где исследователями лишь предполагается использование рудных источников в допозднебронзовый период [Гаджиев, 1987; Бжания, 1988].

Ситуация, проявляющаяся в отсутствии диагностируемых свидетельств металлопроизводства эпохи энеолита – средней бронзы на меднорудных территориях Восточной Европы, может быть объяснена подчинением требований высокой секретности [Гришин, 1980, с. 92; Черных, 2009, с. 186]. Проявления такого способа организации металлопроизводства наблюдается и в эпоху поздней бронзы на масштабно исследованном комплексе памятников Картамышского археологического микрорайона. Отсутствие за редким исключением свидетельств металлопроизводственной деятельности на бытовых памятниках эпохи энеолита – средней бронзы восточноевропейской степи и лесостепи, как об этом говорят многие исследователи, в т.ч. опирающиеся на результаты экспериментальных исследований, может объясняться организацией самого металлургического цикла. Мелкомасштабное производство, оставляющее незначительное количество отходов, причем, в дальнейшем, возможно, утилизированное либо надежно сокрытое, – это те причины, которые необходимо учитывать исследователю металлопроизводства ранних этапов палеометаллической эпохи [Пазухин и др., 1962; Пряхин, Саврасов, 1993; Рындина, 1998, с. 24; Ottaway, 1994, р. 94-95; Черных Л., 2005]. Если же выплавка руды или плавка металла осуществлялись за пределами поселений, то объекты, связанные с теплотехническими операциями, вообще могут быть не выявлены [Черных Л., 2005].

Выводы. Таким образом, совокупность т.н. «косвенных признаков» в пользу предположения о возможности эксплуатации медных руд Донбасса населением эпохи энеолита – средней бронзы, в целом, вселяет надежду в перспективу выявления репрезентативного диагностируемого археологического материала досрубного времени на поселениях со свидетельствами металлопроизводства, непосредственно расположенных в зоне медных рудопрооявлений Донбасса.

Осмысление источниковой базы по металлопроизводству ранних этапов палеометаллической эпохи Днепро-Донского региона, а в последнее время, выявленной и вблизи медных рудопрооявлений Донбасса [Телиженко, 2004, 2007; Телиженко, Бритюк, 2003; Санжаров, 2010], с учетом результатов естественнонаучных методов, будет способствовать выходу данной проблематики на качественно новый уровень.

Литература

1. Березанская С.С. Усово озеро. Поселение на Северском Донце / С.С. Березанская. – К.: Наук. думка, 1990. – 150 с.
2. Березанская С.С. О металлургическом ремесле племен донецкой катакомбной культуры / С.С. Березанская, Д.П. Кравец // Первобытная археология. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 156-168.
3. Бжания В.В. Древние рудники у перевала Аденьг // Медные рудники Западного Кавказа 3-1 тыс. до н.э. и их роль в горно-металлургическом производстве древнего населения / В.В. Бжания // Тез. докл. Башкапсарского полевого археолог. семинара. – Сухуми, 1988. – С. 7-9.
4. Бочкарев В.С. Северопонтийское металлопроизводство эпохи поздней бронзы / В.С. Бочкарев // Производственные центры: источники, «дороги», ареал распространения. – СПб, 2006. – С. 53-65.
5. Братченко С.Н. Соотношение каменной и бронзовой индустрии в энеолите и бронзовом веке / С.Н. Братченко // Донские древности. – Вып. 4. – Азов, 1995. – С. 79-92.
6. Братченко С.Н. До проблеми ранньобронзової індустрії Східної Європи / С.Н. Братченко // Древние культуры Восточной Украины. – Луганск: ВУГУ, 1996. – С. 32-57.
7. Братченко С.Н. Катакомбная культурно-историческая общность / С.Н. Братченко, О.Г. Шапошникова // Археология Украинской ССР. В трех томах. – Том первый. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 403-420.
8. Братченко С.Н. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонецчини та Донщини III тис. до н.е. / С.Н. Братченко, С.М. Санжаров. – Луганськ: СНУ, 2001. – 108 с.
9. Бровендер Ю.М. Мідні руди України як сировина для виробничої діяльності за доби палеометалу / Ю.М. Бровендер // ПГА: Матеріали VII-го Картамыського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2009. – С. 77-81.
10. Бровендер Ю.М. Итоги исследования комплекса горно-металлургических памятников на Картамышском рудопоявлении Донбасса / Ю.М. Бровендер // Проблемы исследования памятников археологии Восточной Украины: Материалы III-го междунар. истор. - археолог. научн. конф. – Луганск, 2012. – С. 551-556.
11. Бровендер Ю.М. К вопросу о металлопроизводстве населения Днепро-Донского региона в эпоху энеолита – средней бронзы (постановка проблемы) / Ю.М. Бровендер // ПГА: Матеріали IX-го Картамыського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2013. – С. 13-39.
12. Бровендер Ю.М. Картамышский археологический микрорайон памятников эпохи бронзы (некоторые итоги и перспективы исследований) / Ю.М. Бровендер, В.В. Отрошенко // Украинско-российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (итоги полевого сезона 2001 года и перспективы исследований). – К. – Воронеж, 2002. – С. 4-15.
13. Бровендер Ю.М. Картамышский комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в Центральному Донбасі / Ю.М. Бровендер, В.В. Отрошенко, А.Д. Пряхін // Археологія. – № 2. – 2010. – С. 87-101.
14. Ветров В. Формирование специализированных комплексов добычи и обработки кремня на территории Донбасса / В. Ветров // Матеріали наук. конф. археологів і краєзнавців, присвяч. 75-річчю від дня народження Л.В. Бедіна. – Луганськ, 2005. – С. 136-140.
15. Гаджиев М.Г. Древние очаги металлообработки в Дагестане / М.Г. Гаджиев // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии Академии наук СССР. – № 192. – М., 1987. – С. 6-13.
16. Гайко Г.И. История освоения земных недр / Г.И. Гайко. – Донецк: «Східний видавничий дім», 2009. – 292 с.
17. Гак Е.И. О металлообрабатывающем производстве катакомбных племен бассейна Северского Донца / Е.И. Гак // Сезонный экономический цикл населения Северо-Западного Прикаспия в бронзовом веке. – ТГИМ. – Вып. 120. – М., 2000. – С. 72 – 90.
18. Гак Е.И. Металлические ножи восточных районов катакомбной культурно-исторической общности (к вопросу о локальных особенностях производства) / Гак Е.И. // Степи Евразии в древности и средневековье: Тез. конф., посвящ. 100 летию со дня рождения М.П. Гракова. – СПб., 2002. – С. 121-125.
19. Гак Е.И. Металлообрабатывающее производство катакомбных племен степного Предкавказья, Нижнего Дона и Северского Донца / Е.И. Гак // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М.: МГУ, 2005. – 27 с.
20. Гак Е.И. Общее и особенное в металлопроизводстве катакомбных культур Подонья, Нижнего Подонья и Предкавказья / Е.И. Гак // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до кіммерійців. – № 7. – Луганськ: СНУ, 2007. – С. 95-103.
21. Гришин Ю.С. Древняя добыча меди и олова / Ю.С. Гришин. – М.: Наука, 1980. – 234 с.
22. Иванова С.В. «Серебряный век» Северо-Западного Причерноморья / С.В. Иванова // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Вип. 7. – Луганськ: СНУ, 2007. – С. 85-91.
23. Кияшко В.Я. Нижнее Подонье в эпоху энеолита и ранней бронзы / В.Я. Кияшко // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1974. – 24 с.
24. Ключко В.И. Металлургическое производство в энеолите – бронзовом веке / В.И. Ключко // Березанская С.С., Цвек Е.В., Ключко В.И., Ляшко С.Н. Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 96-132.
25. Ковалева И.Ф. Север Степного Поднепровья в энеолите – бронзовом веке / И.Ф. Ковалева. – Днепрпетровск: ДГУ, 1984. – 115 с.
26. Ковалева И.Ф. К выделению территориальных групп в постмариупольской культуре / И.Ф. Ковалева // Проблемы археологии Евразии. – М., 2002. – С. 51-67.
27. Колесник А.В. Широкинский горный комплекс по добыче и обработке кремня (Донбасс) / А.В. Колесник, Ю.Г. Коваль // Археологический альманах. – № 6. – Донецк, 1997. – С. 85-96.
28. Корневский С.Н. О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы / С.Н. Корневский // СА. – № 4. – 1976. – С. 16-31.
29. Корневский С.Н. О металлических ножах ямной, полтавкинской и катакомбной культур / С.Н. Корневский // СА. – № 2. – 1978. – С. 33-48.
30. Коробкова Г.Ф. Поселение Михайловка – эталонный памятник древнеямной культуры (экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура) / Г.Ф. Коробкова, О.Г. Шапошникова. – СПб.: Европейский Дом, 2005. – 316 с.

31. Кравец Д.П. К вопросу о металлургии донецкой катакомбной культуры / Д.П. Кравец, С.И. Татаринцов // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век): Материалы междунаrodn. конф. – Часть первая. – Донецк, 1996. – С. 51-54.
32. Кузнецов П.Ф. Поиск следов горнорудного дела эпохи поздней бронзы в Среднем Поволжье (археологические работы в неисследованных районах Самарской области) / П.Ф. Кузнецов, О.Д. Мочалов, Д. Петерсон, Л.Н. Попова, А.П. Семенова, Д.В. Кормилицын // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – Т. 7. – Самара, 2005. – С. 332-343.
33. Литвиненко Р.О. До питання про експлуатацію Донецьких рудників населенням бабинської культури (постанова проблеми) / Р.О. Литвиненко // ПГА: Матеріали I-го Картамиського міжнародного польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДДГМІ, 2003. – С. 44-47.
34. Литвиненко Р.О. До проблеми металовиробництва культури Бабине / Р.О. Литвиненко // ПГА: Матеріали II-го Картамиського міжнародного польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005. – С. 119-125.
35. Литвиненко Р.О. Металовиробництво племен Дніпро-Донської бабинської культури / Р.О. Литвиненко // Вісник Донецького Національного університету. – Серія Б. – Гуманітарні науки. – Вип. 2. – 2011. – С. 164-175.
36. Матвеева Г.И. Горно-металлургический комплекс бронзового века у с. Михайло-Овсянка на юге Самарской области (первые результаты исследования) / Г.И. Матвеева, Ю.И. Колев, А.И. Королев // Вопросы археологии Урала и Поволжья. – № 2. – Самара, 2004. – С. 69-88.
37. Моргунова Н.Л. Проблемы изучения ямной культуры Южного Приуралья / Н.Л. Моргунова // Проблемы археологии Евразии: к 80-летию Н.Я. Мерперта. – М., 2002. – С. 104-116.
38. Нечитайло А.Л. К вопросу о роли Донбасса в развитии металлургии бронзы / А.Л. Нечитайло // Актуальные проблемы охраны и исследований археологических памятников в Центральном Донбассе: Тез. докл. конф. – Перевальск, 1988. – С. 15-17.
39. Нечитайло А.Л. Об одном из горно-металлургических центров катакомбной культурно-исторической общности / А.Л. Нечитайло // Пастушеские скотоводы восточно-европейской степи и лесостепи эпохи бронзы (историография, публикации). – Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 19. – Воронеж, 2005. – С. 74-93.
40. Нечитайло А.Л. К характеристике горно-металлургического производства Донбасса (эпоха средней бронзы) / А.Л. Нечитайло // Исторические и футурологические аспекты развития горного дела. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005а. – С. 113-124.
41. Отрошенко В.В. Эпоха енеоліту – бронзи / В.В. Отрошенко // Археологія України. Курс лекцій. / За ред. проф. Л.Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – С. 106-202.
42. Пазухин В.А. Бронзы древней Грузии: Рецензия / В.А. Пазухин, Ф. Товадзе, Т. Сакварелидзе // СА. – № 1. – 1962.
43. Писларий И.А. Культура многоваликовой керамики Восточной Украины / И.А. Писларий // Автореф. ... дис. канд. ист. наук. – М., 1983. – 22 с.
44. Пряхин А.Д. Мосоловское поселение эпохи поздней бронзы. – Кн. 1 / А.Д. Пряхин. – Воронеж: ВГУ, 1993. – 108 с.
45. Пряхин А.Д. Доно-Донецкая степи и лесостепь в эпоху бронзы (некоторые итоги и перспективы исследований) / А.Д. Пряхин // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Материалы укр. - рос. полевого археолог. семинара. – Луганск, 1995. – С. 6-10.
46. Пряхин А.Д. Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы / А.Д. Пряхин. – Кн. 2. – Воронеж: ВГУ, 1996. – 176 с.
47. Пряхин А.Д. Доно-Донецкая производственная зона эпохи бронзы (к изучению металлургии эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи): Актовая речь на расширенном заседании ученого совета Донбасского горно-металлургического института, октябрь 2002г. / А.Д. Пряхин // ПГА: Матеріали I-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2003. – С. 88-97.
48. Пряхин А.Д. Производственная деятельность в эпоху бронзы на пространствах Доно-Донецкого региона (современный этап изучения) / А.Д. Пряхин // ПГА: Матеріали V-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2007. – С. 19-26.
49. Пряхин А.Д. Плавильные чаши с Мосоловского поселения металлургов-литейщиков Донской лесостепной срубной культуры / А.Д. Пряхин, А.С. Саврасов // Археология Доно-Волжского бассейна. – Воронеж, 1993. – С. 52-71.
50. Пустовалов С.Ж. До реконструкції соціального організму за матеріалами катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я / С.Ж. Пустовалов // Поховальний обряд давнього населення України. – К., 1991. – С. 104-122.
51. Пустовалов С.Ж. Территориальное распределение и содержательная характеристика катакомбных памятников в реконструкции социального организма (Северное Причерноморье) / С.Ж. Пустовалов // Социально-пространственные структуры «в стадийной характеристике культурно-исторического процесса»: Тез. докл. науч. конф. – М., 1992. – С. 88-90.
52. Пустовалов С.Ж. Донбасс: металлургия и металлообработка ямно-катакомбного общества Северного Причерноморья / С.Ж. Пустовалов // ПГА: Матеріали III-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2006. – С. 4-7.
53. Пустовалов С.Ж. Послесловие / С.Ж. Пустовалов // Ключко В.И., Козыменко А.В. Наш недавний бронзовый век. – К., 2011. – С. 185-189.
54. Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы (истоки и развитие в неолите – энеолите) / Н.В. Рындина. – М.: Эдиториал УРСС, 1998. – 288 с.
55. Саврасов А.С. К оценке нового этапа в изучении металлопроизводства катакомбной культурно-исторической общности / А.С. Саврасов // Эпоха металла Восточной Европы (история исследования, публикации): Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 20. – Воронеж: ВГУ, 2006. – С. 97-107.
56. Саврасов А.С. Основные направления изучения металлопроизводства восточного ареала катакомбной культурно-исторической общности на современном этапе / А.С. Саврасов // ПГА: Матеріали VII-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2009. – С. 26-36.

57. Саврасов А.С. Структурные составляющие профессиональной дифференциации в металлообработке эпохи бронзы восточноевропейской степи-лесостепи (в связи с развитием производства втульчатых топоров) / А.С. Саврасов // ПГА: Матеріали ІХ-го Картамиського міжнародн. польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2013. – С. 63-74.
58. Санжаров С.Н. Кайдашинский комплекс поселений рубежа средней – поздней бронзы в системе древностей Северского Донца / С.Н. Санжаров. – Луганск: СЛУ, 2004. – 160 с.
59. Санжаров С.Н. Восточная Украина на рубеже эпох средней – поздней бронзы / С.Н. Санжаров. – Луганск, 2010. – 488 с.
60. Татаринов С.И. Древний металл Восточной Украины. Очерки истории горного дела, металлургии и металлообработки в эпоху бронзы / С.И. Татаринов. – Артемовск, 1993. – 153 с.
61. Татаринов С.И. Древние горняки-металлурги / С.И. Татаринов. – Славянск: Печатный двор, 2003. – 131 с.
62. Телиженко С.А. Клешия-3 пам'ятка з керамікою костянтинівського типу на Сіверськодонецчині / С.А. Телиженко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – № 3. – Луганськ: СЛУ, 2004. – С. 114-157.
63. Телиженко С.А. Пізній неоліт-енеоліт Сходу України (проблема міжкультурних контактів) / С.А. Телиженко // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К. – 2007. – 24 с.
64. Телиженко С.А. Новые данные о металлообработке в энеолите Подонцовья / С.А. Телиженко, А.А. Бритюк // Чтения, посвящ. 100-летию деятельности В.А. Гордцова в ГИМе: Тез. конф. – М., 2003. – С. 67-70.
65. Цвейбель Д.С. Рассказы о каменном веке / Д.С. Цвейбель // Неизвестное об известном: краевед. очерки. – Донецк: Донбасс, 1978. – С. 7-37.
66. Цвейбель Д.С. Древние кремневые выработки у с. Широкое в Донбассе / Д.С. Цвейбель // СА. – № 1. – 1979. – С. 227-232.
67. Черных Е.Н. Обследование медных рудников Донбасса / Е.Н. Черных // АО, 1969. – М.: Наука, 1970. – С. 293.
68. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР // Е.Н. Черных. – М.: Наука, 1976. – 302 с.
69. Черных Е.Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР / Е.Н. Черных // СА. – № 4. – 1978. – С. 53-82.
70. Черных Е.Н. Каргалы. Забытый мир / Е.Н. Черных. – М.: Нох, 1997. – 176 с.
71. Черных Е.Н. Каргалы. – Том V / Е.Н. Черных. – М.: Языки славянской культуры, 2007. – 200 с.
72. Черных Е.Н. Степной пояс Евразии: феномен кочевых культур / Е.Н. Черных. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 629 с.
73. Черных Л.А. Проблема вивчення первісного ремесла в археології (соціально-історичний аспект) / Л.А.Черных // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 24 с.
74. Черных Л.А. О типологических особенностях металлического инвентаря из памятников ранней бронзы Северного Причерноморья (тесла, долота) / Л.А. Черных // Археологический альманах. – № 6. – Донецк, 1997а. – С. 97-124.
75. Черных Л.А. Проблемы изучения металлопроизводства степных культур Украины (эпоха энеолита – средней бронзы) / Л.А. Черных // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 240-242.
76. Черных Л.А. О возможности использования меднорудных источников Донбасса в период энеолита, ранней и средней бронзы / Л.А. Черных // ПГА: Матеріали ІІ-го міжнародн. Картамиського польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005. – С. 293-302.
77. Черных Л.А. Бронзовые ножи из памятников катакомбной КИО Украины (классификация по выборке предметов – предварительные итоги) / Л.А. Черных // ПГА: Матеріали VIII-го міжнародн. Картамиського польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2011. – С. 23-79.
78. Черных Л.А. К вопросу о выделении очагов металлопроизводства энеолита – ранней бронзы в Северном Причерноморье / Л.А. Черных, А.В. Николова // ПГА: Матеріали І-го міжнародн. Картамиського польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДГМІ, 2003. – С. 37-43.
79. Шапошникова О.Г. До питання про металообробку у племен донецької катакомбної культури / О.Г. Шапошникова // Археологія. – № 1. – 1971. – С. 22-26.
80. Cernych L. Spektralanalyse und Metallverarbeitung in den früh- und metallbronzezeitlichen Kulturen der ukrainischen Steppe als Forschungsproblem / L. Cernych // Eurasia Antiqua. – Band 9, 2003. – P. 27-62.
81. Ottaway Barbara S. Prahistorische Archaometallurgie / Barbara S Ottaway (Verlag Marie L. Leidorf). – 1994. – 278 p.

References

1. Berezanskaja S.S. Usovo ozero. Poselenie na Severskom Donce / S.S. Berezanskaja. – K.: Nauk. dumka, 1990. – 150 s.
2. Berezanskaja S.S. O metallurgicheskom remesle plemen doneckoj katakombnoj kul'tury / S.S. Berezanskaja, D.P. Kravec // Pervobytnaja arheologija. – K.: Nauk. dumka, 1989. – S. 156-168.
3. Bzhanija V.V. Drevnie rudniki u perevala Aden'g // Mednye rudniki Zapadnogo Kavkaza 3-1 tys. do n.je. i ih rol' v gorno-metallurgicheskom proizvodstve drevnego naselenija / V.V. Bzhanija // Tez. dokl. Bashkapsarskogo polevogo arheolog. seminar. – Suhumi, 1988. – S. 7-9.
4. Bochkarev V.S. Severopontijskoe metalloproizvodstvo jepohi pozdnej bronzy / V.S. Bochkarev // Proizvodstvennye centry: istochniki, «dorogi», areal rasprostraneniya. – SPb, 2006. – S. 53-65.
5. Bratchenko S.N. Sootnoshenie kamennoj i bronzovoj industrii v jeneolite i bronzovom veke / S.N. Bratchenko // Donskie drevnosti. – Vyp. 4. – Azov, 1995. – S. 79-92.
6. Bratchenko S.N. Do problemi rann'obronzovoi industrii Shidnoi Evropi / S.N. Bratchenko // Drevnie kul'tury Vostochnoj Ukrainy. – Lugansk: VUGU, 1996. – S. 32-57.
7. Bratchenko S.N. Katakombnaja kul'turno-istoricheskaja obshhnost' / S.N. Bratchenko, O.G. Shaposhnikova // Arheologija Ukrainskoj SSR. V treh tomah. – Tom pervyj. – K.: Nauk. dumka, 1985. – S. 403-420.
8. Bratchenko S.N. Ridkisini bronzovi znarjaddja z katakomb Sivers'kodonechchini ta Donshhini III tis. do n.e. / S.N. Bratchenko, S.M. Sanzharov. – Lugansk: SNU, 2001. – 108 s.
9. Brovender Ju.M. Midni rudi Ukraïni jak sirovina dlja virobnichoi dijalnosti za dobi paleometalu / Ju.M. Brovender // PГА: Materiali VII-go Kartamis'kogo

- mizhnarodn. pol'ovogo arheolog. seminaru. – Alchevs'k: DonDTU, 2009. – S. 77-81.
10. Brovender Ju.M. Itogi issledovanija kompleksa gorno-metallurgicheskikh pamjatnikov na Kartamyshskom rudo-projavlenii Donbassa / Ju.M. Brovender // Problemy issledovanija pamjatnikov arheologii Vostochnoj Ukrainy: Materialy III-go mezhdunarodn. istor. - arheolog. nauchn. konf. – Lugansk, 2012. – S. 551-556.
  11. Brovender Ju.M. K voprosu o metalloproizvodstve naselenija Dnepro-Don'skogo regiona v jepohu jeneolita – srednej bronzy (postanovka problemy) / Ju.M. Brovender // PGA: Materiali IX-go Kartamis'kogo mizhnarodn. pol'ovogo arheolog. seminaru. – Alchevs'k: DonDTU, 2013. – S. 13-39.
  12. Brovender Ju.M. Kartamyshskij arheologicheskij mikrorajon pamjatnikov jepohi bronzy (nekotorye itogi i perspektivy issledovanij) / Ju.M. Brovender, V.V. Otroshhenko // Ukrainko-rossijskaja jekspedycja po izucheniju drevnih pamjatnikov gornogo dela Donbassa (itogi polevogo sezona 2001 goda i perspektivy issledovanij). – K. – Voronezh, 2002. – S. 4-15.
  13. Brovender Ju.M. Kartamis'kij kompleks girnichometalurgijnih pam'jatok bronzovogo viku v Central'nomu Donbasi / Ju.M. Brovender, V.V. Otroshhenko, A.D. Prjahn // Arheologija. – № 2. – 2010. – S. 87-101.
  14. Vetrov V. Formirovanie specializirovannyh kompleksov dobychi i obrabotki kremnja na territorii Donbassa / V. Vetrov // Materiali nauk. konf. arheologiv i kraeznavciv, prisvjach. 75-richchju vid dnja narodzhennja L.V. Bedina. – Lugansk, 2005. – S. 136-140.
  15. Gadzhiev M.G. Drevnie ochagi metalloobrabotki v Dagestane / M.G. Gadzhiev // Kratkie soobshhenija o dokladah i polevyyh issledovanijah Instituta arheologii Akademii nauk SSSR. – № 192. – M., 1987. – S. 6-13.
  16. Gajko G.I. Istorija osvoenija nozhi vostochnyh rajonov Doneck: «Shidnij vidavnichij dim», 2009. – 292 s.
  17. Gak E.I. O metalloobrabatyvajushhem proizvodstve katakombnyh plemen bassejna Severskogo Donca / E.I. Gak // Sezonnij jekonomicheskij cikl naselenija Severo-Zapadnogo Priaspjija v bronzovom veke. – TGIM. – Vyp. 120. – M., 2000. – S. 72 – 90.
  18. Gak E.I. Metallicheskie nozhi vostochnyh rajonov katakombnoj kul'turno-istoricheskoi obshhnosti (k voprosu o lokal'nyh osobennostjakh proizvodstva) / Gak E.I. // Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekov'e: Tez. konf., posvjashh. 100 letiju so dnja rozhdenija M.P. Grakova. – Spb., 2002. – S. 121-125.
  19. Gak E.I. Metalloobrabatyvajushhee proizvodstvo katakombnyh plemen stepnogo Predkavkaz'ja, Nizhnego Dona i Severskogo Donca / E.I. Gak // Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. – M.: MGU, 2005. – 27 s.
  20. Gak E.I. Obshee i osobnoe v metalloproizvodstve katakombnyh kul'tur Podoncov'ja, Nizhnego Podon'ja i Predkavkaz'ja / E.I. Gak // Materiali ta doslidzhennja z arheologii Shidnoi Ukraini. Vid neolitu do kimmerijciv. – № 7. – Lugansk: SNU, 2007. – S. 95-103.
  21. Grishin Ju.S. Drevnjaja dobicha medi i olova / Ju.S. Grishin. – M.: Nauka, 1980. – 234 s.
  22. Ivanova S.V. «Serebrjanyj vek» Severo-Zapadnogo Prichernomor'ja / S.V. Ivanova // Materiali ta doslidzhennja z arheologii Shidnoi Ukraini. – Vip. 7. – Lugansk: SNU, 2007. – S. 85-91.
  23. Kijashko V.Ja. Nizhnee Podon'e v jepohu jeneolita i rannej bronzy / V.Ja. Kijashko // Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. – M., 1974. – 24 s.
  24. Klochko V.I. Metallurgicheskoe proizvodstvo v jeneolite – bronzovom veke / V.I. Klochko // Berezanskaja S.S., Cvek E.V., Klochko V.I., Ljashko S.N. Remeslo jepohi jeneolita – bronzy na Ukraine. – K.: Nauk. dumka, 1994. – S. 96-132.
  25. Kovaleva I.F. Sever Stepnogo Podneprov'ja v jeneolite – bronzovom veke / I.F. Kovaleva. – Dnepropetrovsk: DGU, 1984. – 115 s.
  26. Kovaleva I.F. K vydeleniju territorial'nyh grupp v postmariupol'skoj kul'ture / I.F. Kovaleva // Problemy arheologii Evrazii. – M., 2002. – S. 51-67.
  27. Kolesnik A.V. Shirokinskij gornyj kompleks po dobyche i obrabotke kremnja (Donbass) / A.V. Kolesnik, Ju.G. Koval' // Arheologicheskij al'manah. – № 6. – Doneck, 1997. – S. 85-96.
  28. Korenevskij S.N. O metallicheskikh toporah Severnogo Prichernomor'ja, Srednego i Nizhnego Povolzhja jepohi srednej bronzy / S.N. Korenevskij // SA. – № 4. – 1976. – S. 16-31.
  29. Korenevskij S.N. O metallicheskikh nozhah jamnoj, poltavkinskoj i katakombnoj kul'tur / S.N. Korenevskij // SA. – № 2. – 1978. – S. 33-48.
  30. Korobkova G.F. Poselenie Mihajlovka – jetalonnyj pamjatnik drevnejjamnoj kul'tury (jekologija, zhilishha, orudija truda, sistemy zhizneobespechenija, proizvodstvennaja struktura) / G.F. Korobkova, O.G. Shaposhnikova. – SPb.: Evropejskij Dom, 2005. – 316 s.
  31. Kravec D.P. K voprosu o metallurgii doneckoj katakombnoj kul'tury / D.P. Kravec, S.I. Tatarinov // Severo-Vostochnoe Priazov'e v sisteme evrazijskikh drevnostej (jeneolit – bronzovyy vek): Materialy mezhdunarodn. konf. – Chast' pervaja. – Doneck, 1996. – S. 51-54.
  32. Kuznecov P.F. Poisk sledov gornorudnogo dela jepohi pozdnej bronzy v Srednem Povolzh'e (arheologicheskie raboty v neissledovannyh rajonah Samarskoj oblasti) / P.F. Kuznecov, O.D. Mochalov, D. Peterson, L.N. Popova, A.P. Semenova, D.V. Kormilicyn // Izvestija Samarskogo nauchnogo centra Rossijskoj akademii nauk. – T. 7. – Samara, 2005. – S. 332-343.
  33. Litvinenko R.O. Do pitannja pro ekspluataciju Donec'kih rudnikov naselennjam babins'koj kul'turi (postanova problemi) / R.O. Litvinenko // PGA: Materiali I-go Kartamis'kogo mizhnarodnogo pol'ovogo arheolog. seminaru. – Alchevs'k: DGMI, 2003. – S. 44-47.
  34. Litvinenko R.O. Do problemi metalovirobnictva kul'turi Babine / R.O. Litvinenko // PGA: Materiali II-go Kartamis'kogo mizhnarodnogo pol'ovogo arheolog. seminaru. – Alchevsk DonDTU, 2005. – S. 119-125.
  35. Litvinenko R.O. Metalovirobnictvo plemen Dniipro-Dons'koj babins'koj kul'turi / R.O. Litvinenko // Visnik Donec'kogo Nacional'nogo universitetu. – Serija B. – Gumanitarni nauki. – Vip. 2. – 2011. – S. 164-175.
  36. Matveeva G.I. Gorno-metallurgicheskij kompleks bronzovogo veka u s. Mihajlo-Ovsjanka na juge Samarskoj oblasti (pervye rezul'taty issledovanija) / G.I. Matveeva, Ju.I. Kolev, A.I. Korolev // Voprosy arheologii Urala i Povolzh'ja. – № 2. – Samara, 2004. – S. 69-88.
  37. Morgunova N.L. Problemy izuchenija jamnoj kul'tury Juzhnogo Priural'ja / N.L. Morgunova // Problemy arheologii Evrazii: k 80-letiju N.Ja. Merperta. – M., 2002. – S. 104-116.
  38. Nechitajlo A.L. K voprosu o roli Donbassa v razvitii metallurgii bronzy / A.L. Nechitajlo // Aktual'nye problemy ohrany i issledovanij arheologicheskikh pamjatnikov v Central'nom Donbasse: Tez. dokl. konf. – Pereval'sk, 1988. – S. 15-17.

39. Nechitajlo A.L. Ob odnom iz gorno-metallurgicheskikh centrov katakombnoj kul'turno-istoricheskoy obshhnosti / A.L. Nechitajlo // Pastusheskie skotovody vostochnoevropskoj stepi i lesostepi jepohi bronzы (istoriografija, publikacii). – Arheologija vostochnoevropskoj lesostepi. – Vyp. 19. – Voronezh, 2005. – S. 74-93.
40. Nechitajlo A.L. K karakteristike gorno-metallurgicheskogo proizvodstva Donbassa (jepoha srednej bronzы) / A.L. Nechitajlo // Istoricheskie i futurologicheskie aspekty razvitiya gornogo dela. – Alchevsk: DonDTU, 2005a. – S. 113-124.
41. Otroshhenko V.V. Epoha eneolitu – bronzы / V.V. Otroshhenko // Arheologija Ukraїni. Kurs lekcij. / Za red. prof. L.L. Zaliznjaka. – K.: Libid', 2005. – S. 106-202.
42. Pazuhin V.A. Bronzы drevnej Gruzii: Recenzija / V.A. Pazuhin, F. Tovadze, T. Sakvarelidze // SA. – № 1. – 1962.
43. Pislarij I.A. Kul'tura mnogovalikovoj keramiki Vostochnoj Ukraїny / I.A. Pislarij // Avtoref. ... dis. kand. ist. nauk. – M., 1983. – 22 s.
44. Prjahin A.D. Mosolovskoe poselenie jepohi pozdnej bronzы. – Kn. 1 / A.D. Prjahin. – Voronezh: VGU, 1993. – 108 s.
45. Prjahin A.D. Dono-Doneckaja stepi i lesostep' v jepohu bronzы (nekotorye itogi i perspektivy issledovanij) / A.D. Prjahin // Jepoha bronzы Dono-Doneckogo regiona: Materialy ukr. - ros. polevogo arheolog. seminaru. – Lugansk, 1995. – S. 6-10.
46. Prjahin A.D. Mosolovskoe poselenie metallurgov-litejshhikov jepohi pozdnej bronzы / A.D. Prjahin. – Kn. 2. – Voronezh: VGU, 1996. – 176 s.
47. Prjahin A.D. Dono-Doneckaja proizvodstvennaja zona jepohi bronzы (k izucheniju metallurgii jepohi bronzы vostochnoevropskoj stepi i lesostepi): Aktovaja rech' na rasshirennom zasedanii uchenogo soveta Donbasskogo gorno-metallurgicheskogo instituta, oktjabr' 2002g. / A.D. Prjahin // PGA: Materiali I-go Kartamis'kogo mizhnarodn. pol'ovogo arheolog. seminaru. – Alchevsk: DonDTU, 2003. – S. 88-97.
48. Prjahin A.D. Proizvodstvennaja dejatel'nost' v jepohu bronzы na prostranstvah Dono-Doneckogo regiona (sovremennyj jetap izuchenija) / A.D. Prjahin // PGA: Materiali V-go Kartamis'kogo mizhnarodn. pol'ovogo arheolog. seminaru. – Alchevsk: DonDTU, 2007. – S. 19-26.
49. Prjahin A.D. Plavil'nye chashi s Mosolovskogo poselenija metallurgov-litejshhikov Donskoj lesostepnoj srubnoj kul'tury / A.D. Prjahin, A.S. Savrasov // Arheologija Dono-Volzhs'kogo bassejna. – Voronezh, 1993. – S. 52-71.
50. Pustovalov S.Zh. Do rekonstrukcii social'nogo organizmu za materialami katakombnih pam'jatok Pivnichnogo Prichernomor'ja / S.Zh. Pustovalov // Pohoval'nij obrjad davn'ogo naselennja Ukraїni. – K., 1991. – S. 104-122.
51. Pustovalov S.Zh. Territorial'noe raspredelenie i sodержatel'naja karakteristika katakombnih pamjatnikov v rekonstrukcii social'nogo organizma (Severnoe Prichernomor'e) / S.Zh. Pustovalov // Social'no-prostranstvennye struktury «v stadial'noj karakteristike kul'turno-istoricheskogo processa»: Tez. dokl. nauchn. konf. – M., 1992. – S. 88-90.
52. Pustovalov S.Zh. Donbass: metallurgija i metallobrabotka jamno-katakombnogo obshhestva Severnogo Prichernomor'ja / S.Zh. Pustovalov // PGA: Materiali III-go Kartamis'kogo mizhnarodn. pol'ovogo arheolog. seminaru. – Alchevsk: DonDTU, 2006. – C. 4-7.
53. Pustovalov S.Zh. Posleslovie / S.Zh. Pustovalov // Klochko V.I., Kozymenko A.V. Nash nedavnyj bronzovyj vek. – K., 2011. – S. 185-189.
54. Ryndina N.V. Drevnejšee metallobrabatyvajushhee proizvodstvo Jugo-Vostochnoj Evropy (istoki i razvitie v neolite – jeneolite) / N.V. Ryndina. – M.: Jeditorial URSS, 1998. – 288 s.
55. Savrasov A.S. K ocenke novogo jetapa v izuchenii metalloproizvodstva katakombnoj kul'turno-istoricheskoy obshhnosti / A.S. Savrasov // Jepoha metalla Vostochnoj Evropy (istorija issledovanija, publikacii): Arheologija vostochnoevropskoj lesostepi. – Vyp. 20. – Voronezh: VGU, 2006. – S. 97-107.
56. Savrasov A.S. Osnovnye napravlenija izuchenija metalloproizvodstva vostochnogo areala katakombnoj kul'turno-istoricheskoy obshhnosti na sovremennom jetape / A.S. Savrasov // PGA: Materiali VII-go Kartamis'kogo mizhnarodn. pol'ovogo arheolog. seminaru. – Alchevsk: DonDTU, 2009. – C. 26-36.
57. Savrasov A.S. Strukturnye sostavljajushhie professional'noj differenciacii v metallobrabotke jepohi bronzы vostochnoevropskoj stepi-lesostepi (v svjazi s razvitiem proizvodstva vtul'chatyh toporov) / A.S. Savrasov // PGA: Materiali IX-go Kartamis'kogo mizhnarodn. pol'ovogo arheolog. seminaru. – Alchevsk: DonDTU, 2013. – S. 63-74.
58. Sanzharov S.N. Kajdashinskij kompleks poselenij rubezha srednej – pozdnej bronzы v sisteme drevnostej Severskogo Donca / S.N. Sanzharov. – Lugansk: SNU, 2004. – 160 s.
59. Sanzharov S.N. Vostochnaja Ukraina na rubezhe jepoh srednej – pozdnej bronzы / S.N. Sanzharov. – Lugansk, 2010. – 488 s.
60. Tatarinov S.I. Drevnij metall Vostochnoj Ukraїny. Ocherki istorii gornogo dela, metallurgii i metallobrabotki v jepohu bronzы / S.I. Tatarinov. – Artemovsk, 1993. – 153 s.
61. Tatarinov S.I. Drevnie gornjaki-metallurgi / S.I. Tatarinov. – Slavjansk: Pechatnyj dvor, 2003. – 131 s.
62. Telizhenko S.A. Kleshnja-3 pam'jatka z keramikoju kostjantiniv'skogo tipu na Sivers'kodonechchini / S.A. Telizhenko // Materiali ta doslidzhennja z arheologii Shidnoї Ukraїni. – № 3. – Lugansk: SNU, 2004. – S. 114-157.
63. Telizhenko S.A. Piznij neolit-eneolit Shodu Ukraїni (problema mizhkul'turnih kontaktiv) / S.A. Telizhenko // Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. – K. – 2007. – 24 s.
64. Telizhenko S.A. Novye dannje o metallobrabotke v jeneolite Podoncov'ja / S.A. Telizhenko, A.A. Britjuk // Chtenija, posvjashh. 100-letiju dejatel'nosti V.A. Gorodcova v GIME: Tez. konf. – M., 2003. – S. 67-70.
65. Cvejbel' D.S. Rasskazy o kamennom veke / D.S. Cvejbel' // Neizvestnoe ob izvestnom: kraeved. ocherki. – Doneck: Donbass, 1978. – S. 7-37.
66. Cvejbel' D.S. Drevnie kremnevye vyrabotki u s. Shirokoe v Donbasse / D.S. Cvejbel' // SA. – № 1. – 1979. – S. 227-232.
67. Chernyh E.N. Obsledovanie mednyh rudnikov Donbassa / E.N. Chernyh // AO, 1969. – M.: Nauka, 1970. – S. 293.
68. Chernyh E.N. Drevnjaja metallobrabotka na Jugo-Zapade SSSR // E.N. Chernyh. – M.: Nauka, 1976. – 302 s.
69. Chernih E.N. Metallurgicheskie provincii i periodizacija jepohi rannego metala na territorii SSSR / E.N. Chernih // SA. – № 4. – 1978. – S. 53-82.

70. Chernyh E.N. Kargaly. Zabytyj mir / E.N. Chernyh. – M.: Nox, 1997. – 176 s.
71. Chernyh E.N. Kargaly. – Tom V / E.N. Chernyh. – M.: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2007. – 200 s.
72. Chernyh E.N. Stepoj pojas Evrazii: fenomen kochevyh kul'tur / E.N. Chernyh. – M.: Rukopisnye pamjatniki Drevnej Rusi, 2009. – 629 s.
73. Chernyh L.A. Problema vivchennja pervisnogo remesla v arheologii (social'no-istorichnij aspekt) / L.A. Chernyh // Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. – K., 1997. – 24 s.
74. Chernyh L.A. O tipologicheskikh osobennostjakh metallicheskogo inventarja iz pamjatnikov rannej bronzy Severnogo Prichernomor'ja (tesla, dolota) / L.A. Chernyh // Arheologicheskij al'manah. – № 6. – Doneck, 1997a. – S. 97-124.
75. Chernyh L.A. Problemy izuchenija metalloproduktstva stepnyh kul'tur Ukrainy (jepoha jeneolita – srednej bronzy) / L.A. Chernyh // Suchasni problemi arheologii. – K., 2002. – S. 240-242.
76. Chernyh L.A. O vozmozhnosti ispol'zovanija mednarodnyh istochnikov Donbassa v period jeneolita, rannej i srednej bronzy / L.A. Chernyh // PGA: Materiali II-go mizhnarodn. Kartamis'kogo pol'ovogo arheolog. seminaru. – Alchevsk: DonDTU, 2005. – S. 293-302.
77. Chernyh L.A. Bronzovye nozhi iz pamjatnikov katakombnoj KIO Ukrainy (klassifikacija po vyborke predmetov – predvaritel'nye itogi) / L.A. Chernyh // PGA: Materiali VIII-go mizhnarodn. Kartamis'kogo pol'ovogo arheolog. seminaru. – Alchevsk: DonDTU, 2011. – С. 23-79.
78. Chernyh L.A. K voprosu o vydelenii ochagov metalloproduktstva jeneolita – rannej bronzy v Severnom Prichernomor'e / L.A. Chernyh, A.V. Nikolova // PGA: Materiali I-go mizhnarodn. Kartamis'kogo pol'ovogo arheolog. seminaru. – Alchevsk: DGMI, 2003. – S. 37-43.
79. Shaposhnikova O.G. Do pitanja pro metaloobrobku u plemen donec'koï katakombnoï kul'turi / O.G. Shaposhnikova // Arheologija. – № 1. – 1971. – S. 22-26.
80. Cernych L. Spektralanalyse und Metallverarbeitung in den fruh-und metallbronzezeitlichen Kulturen der ukrainischen Steppe als Forschungsproblem / L. Cernych // Eurasia Antiqua. – Band 9, 2003. – R. 27-62.
81. Ottaway Barbara S. Prahistorische Archaometallurgie / Barbara S Ottaway (Verlag Marie L. Leidorf). – 1994. – 278 p.

Бровендер Ю.М. До проблеми щодо експлуатації мідних руд Донбасу за доби раннього металу.

Активність польових досліджень в останній чверті ХХ століття та в першому десятиріччі нового століття на теренах Дніпро-Донського регіону, особливо в його доно-донецькому ареалі, сприяла відкриттю численних і різних свідочств, а також цілих виробничих комплексів, що

висвітлюють проблему металовиробництва населення доби енеоліту – бронзи східноєвропейського степу й лісо-степу. Особливо результативним стало вивчення металовиробництва (гірництва, металургії та металообробки) населення зрубної культурно-історичної спільності у зв'язку з розкопками пам'яток виробничої діяльності на території мідних рудопроявів Бахмутської улоговини Донбасу. Разом с тим проблемним залишається питання щодо експлуатації мідних руд Донбасу за доби енеоліту-середньої бронзи.

Аналіз джерел, що репрезентують металовиробництво доби раннього металу, знайдених на території До-нецького гірничо-металургійного центру (ДГМЦ), а також на теренах Дніпро-Донського межиріччя, дає можливість вийти на якісно новий рівень дослідження проблеми ДГМЦ, успішне рішення якої буде визначатись комплексним підходом з використанням сучасних природно-наукових та технічних методів дослідження.

Ключові слова: Дніпро-Донський регіон, мідні рудопрояви, металовиробництво, доба енеоліту-бронзи.

Brovender Y.M. On the exploitation problem of copper ores of Donbass in the early metal age.

Intensity of the field researches during the last quarter of the XX century and the first decade of the new century on the territory of the Dnieper-Don region, particularly in its Don-Donets area contributed to the discovery of numerous and impressive evidences, as well as the entire industrial complexes that shed light on the problem of metal production for the population of Eneolithic-Bronze Age on the territory of Eastern European steppe and forest steppe. Especially productive one was the studying of metal production (i.e. mining engineering, metallurgy and metal treatment) at the population of Srubna culture due to the excavation of sites of industrial activity within the area of the copper occurrences in Bakhmutskaya basin in Donbass region. Analysis of sources, representing metal production of early metal age and originating both from the territory of the Donetsk mining and metallurgical center (DGMTS), and with the surrounding space of the Dnieper-Don interfluve, makes it possible to reach a quite new level of problem research of DMMC, which successful solution is determined by integrated approach using a store of modern natural science and engineering research methods.

Key words: Dnieper-Don region, copper occurrences, metal production, Eneolithic-Bronze Age.

Бровендер Юрій Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донбаського державного технічного університету.

Рецензент: д.іст.н., професор **Стяжкіна О.В.**

Стаття подана 06.05.2016

УДК 930

ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕОРГАНІЗАЦІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ У 1920-1930-Х РР.

Довжук І.В.

LEGAL FRAMEWORK OF REORGANIZATION OF ARCHIVING IN UKRAINE IN 1920S-1930S.

Dovzhuk I.V.

У статті розглядається процес реформування архівних установ, створення нормативно-правової бази, а також централізації архівної справи в Україні. Також порушено питання про процес відмови від демократичного управління мережею архівних установ і більшовизації архівних кадрів. У розглядуваний період мережа архівних установ України зазнала значних змін, відбулося одержавлення архівів та інтегрування архівних органів у тоталітарну систему управління суспільним життям.

Аналіз архівного законодавства УСРР за 20-ті – початок 30-х років ХХ ст. свідчить про те, що, попри недоліки, нормативно-правові акти з архівної справи відіграли значну роль у її розвитку. Вони кодифікували й унормували питання забезпечення збереженості архівних документів, їхнє упорядкування та облік, створення мережі центральних, обласних, районних і міських державних архівів, фінансове зміцнення архівної системи, поліпшення загальної стану архівних підрозділів установ та організацій. Важливе значення мали постанови про „єдиний” державний архівний фонд республіки, які не лише запроваджували поняття ЄДАФ УСРР до наукового і суспільного обігу, а й розкривали його зміст і склад. Однак попри декларування „єдності” державного архівного фонду, формування окремого партійного фонду порушувало сутність поняття і створювало прецедент існування позадержавного архівного фонду. Остаточна централізація архівної справи на союзному рівні на тривалий час позбавила український ЄДАФ права на самостійний розвиток.

Ключові слова: архіви, архівні установи, архівна реформа, архівна справа, архівні документи, нормативні акти.

Вступ. Соціально-політичні зміни, що відбувалися в країні у міжвоєнний період, не могли не накласти відбиток на розвиток архівної справи. Можна відзначити, що 20-30-ті рр. ХХ ст. були визначальними в історії розвитку архівознавства. Упродовж

цього періоду в Україні було проведено архівну реформу, створено нормативно-правову базу діяльності архівних установ, усунуто дублювання в управлінні архівною справою та проведено її централізацію, що значно полегшило управління та контроль у сфері архівної діяльності. Для оптимізації керування створено ієрархічну мережу архівних установ, сформовано державний архівний фонд та уконституційовано це поняття в архівознавстві, проведено концентрацію архівних документів у державних архівах, розроблено нормативно-методичне забезпечення основних напрямів роботи архівів, здійснено перші кроки з упровадження в життя підготовку архівістів.

Метою цієї розвідки ми ставимо розглянути розвиток архівної справи в Україні у 20-30-х рр. ХХ ст. та формування профільної правової бази.

Виклад основного матеріалу. В УСРР упродовж 1920-1930-х рр. організація архівної справи пов'язана з проведенням архівної реформи. Аксіомою радянської історіографії архівознавства була думка про визначальну роль у реформуванні засад архівної справи в союзних республіках так званого „ленінського” декрету „Про реорганізацію і централізацію архівної справи в РСФРР” від 1 червня 1918 р. Вважалося, що саме він став підґрунтям українських нормативно-правових актів у галузі архівної справи, які визначили основні напрями реформи. Архівознавчі дослідження останніх років спростовують цю думку. Зокрема, переконливо доведено, що концепція архівної реформи в УСРР має багато спільного з теоретичними розробками українських істориків-архівістів 1917-1919 рр. О.Грушевського, І.Каманіна й В.Модзалевського та перетинається в ключових питаннях із російською

та західноєвропейською моделлю архівної реформи [1].

Упровадження архівної реформи в Україні вимагало належного законодавчого забезпечення. Нерозробленість правових норм різних аспектів діяльності архівних установ означала, що „у випадку пограбування або продажу архівів, Архівне Управління не мало юридичних основ до залучення винуватих до відповідальності”, як наголошував на початку 1920-х років завідувач Київського губарху В.Міяковський.

Отже, розроблення правових засад розвитку архівної справи постало як першочергове завдання організації роботи архівних установ. Упродовж 20-х років було прийнято ряд декретів: „Про передачу історичних та мистецьких цінностей у відання Наркомосу” від 3 квітня 1919 р., „Про охорону архівів” від 31 жовтня 1922 р. Крім того, видано закони: „Кодекс законів про Народну Освіту УСРР” від 22 листопада 1922 р., „Устав про ЄДАФ УСРР” від 5 квітня 1930 р.; постанови ВУЦВК та РНК УСРР „Тимчасове положення про архівну справу” від 20 квітня 1920 р., „Про закріплення за архівами їхніх приміщень” від 2 липня 1923 р., „Про єдиний державний архівний фонд УСРР” від 16 грудня 1925 р., „Про Всеукраїнський центральний державний архів” від 13 серпня 1930 р., „Про стан архівної справи і діяльність архівних органів у 1927 і 1928 рр.” від 29 липня 1929 р.; положення „Про Центральне архівне управління” від 3 січня 1923 р., про кабінет архівознавства, науково-довідкові бібліотеки при центральних і крайових архівах УСРР [2].

Умовно ці законодавчі, нормативні та нормативно-правові акти можна поділити на кілька груп. До першої групи належать ті, що встановлювали право власності на всі архівні документи УСРР. Другу складали акти, що узаконювали статус сукупної архівної спадщини українського народу та впроваджували централізоване управління архівною справою. До третьої групи слід віднести нормативні документи, які врегульовували діяльність архівних установ, визначали основні ознаки та структуру архівної системи. До четвертої – ті, що унормовували фінансову сторону діяльності архівних установ. Цей поділ є досить умовним, оскільки більшість документів мала комплексний характер і відображала пріоритети державної політики у сфері архівознавства.

Якщо детально аналізувати нормативні акти, що були видані в Україні в розглядуваний період, слід зазначити, що першим законодавчим актом, який стосувався питань архівної справи, був декрет РНК УСРР „Про передачу історичних та мистецьких цінностей у відання Наркомосу”, прийнятий 3 квітня 1919 р. Попри те, що це не був спеціальний архівний закон, з нього фактично розпочалася централізація архівної справи, оскільки він декларував загальнонародну державну власність на архівні документи й

узаконював розпорядника документальної спадщини українського народу – НКО в особі архівної секції Вукопмису, забороняючи нищення будь-яких документів без її відома. Таким чином, однією з перших засад упорядкування діяльності архівних установ було встановлення централізованого керівництва архівами й заборона установам самостійно знищувати архівні документи. Ця норма була не випадковою, адже під час революції і громадянської війни гинули безцінні документи, які містили важливу інформацію. Утрата таких історичних пам'яток нанесла значні збитки історичній науці в цілому [3].

Важливим актом для поглиблення розуміння права державної власності на архівні документи було затверджене РНК УСРР 24 квітня 1920 р. „Тимчасове положення про архівну справу”, відоме в історіографії як таке, що впроваджувало націоналізацію і централізацію архівної справи в республіці [4].

Отже, перші в УСРР законодавчі акти з архівної справи були спрямовані на впровадження централізованого управління у сфері архівної справи, оголошення державної власності на архівні документи, заборону нищення архівів та врегулювання питань їхньої неконтрольованої утилізації, що становила серйозну загрозу збереженню документально-історичної спадщини українського народу. Але не були вирішені питання усунення паралелізму в управлінні архівною справою, що призводило до дублювання основних функцій Архівної секції Вукопмису та ОБАК, ще не розглядалося питання про статус і склад державного архівного фонду.

Друга група законодавчих актів стосувалась формування ієрархічної системи архівних установ, поглиблювала впровадження централізації в галузі архівної справи. Так, постановою Колегії Наркомосвіти УСРР від 28 квітня 1921 р. на базі Архівної секції підпорядкованого йому Вукопмису було створено Головне архівне управління при Наркомосвіти УСРР (Головарх). Усі питання, які стосувалися архівної справи (передавання архівних документів до інших установ, їхній продаж, вивезення за межі УСРР тощо), мав право вирішувати тільки Головарх та його місцеві органи. Отже, цією постановою в УСРР послідовно поглиблювалася централізація архівної справи, а за архівними установами закріплювалося право розпоряджатися архівними документами [5].

Початок нового етапу розвитку архівної справи України пов'язаний із затвердженням 3 січня 1923 р. постанови ВУЦВК «Положення про Центральне Архівне Управління», за яким колишнє Головне архівне управління при Наркомосвіти реорганізовувалося у Центральне архівне управління (Укрцентрархів) при ВУЦВК. На Укрцентрархів покладалося загаль-

не керівництво всією архівною системою УСРР, організація архівної частини поточного діловодства в діючих установах та наукова класифікація архівних матеріалів [6].

Крім централізації архівної справи, реалізованої згідно з положенням про Укрцентрархів, на порядку денному архівної реформи стояло створення державного архівного фонду. Прагнення українських архівістів до незалежного формування ЄДАФ УСРР та ще раз законодавчо підтвердити існування в Україні власного ЄДАФ, на противагу намаганням Центрархіву РСФРР створити загальносоюзний керівний архівний орган, знайшло своє відображення у постанові ВУЦВК та РНК УСРР «Про єдиний державний архівний фонд УСРР» від 16 грудня 1925 р. [7].

Удосконаленню структури архівних установ та конституюванню її централізованого статусу сприяло й «Положення про Центральне Архівне управління УСРР (Укрцентрархів) та його місцеві органи» від 25 січня 1928 р. Його новизна полягала в тому, що в ньому з'явився пункт про підготовку архівних документів для наукових досліджень, було уточнено склад Ради при завідувачому Укрцентрархівом (включені завідувачі відділами архівознавства та адміністративно-організаційного); Центральний історичний архів і Центральний архів стародавніх актів у Києві та крайові історичні архіви в Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові увійшли до Укрцентрархіву як самостійні одиниці [8].

Місцеві архівні органи, як і за попередніми постановами, поділялися на дві групи. До першої групи були віднесені Харківський, Київський, Одеський, Дніпропетровський, Чернігівський, Полтавський, Кам'янець-Подільський, Житомирський, Артемівський, Вінницький, Кременчуцький, Миколаївський, Луганський, Херсонський і Запорізький окрархи. Усі інші окрархи входили до другої групи, їхні права й обов'язки не змінювалися.

Нова постанова та доповнення до неї РНК УСРР від 12 вересня 1930 р., у зв'язку з утворенням Центрального архівного управління СРСР, вирішувала також питання про долю документів загальносоюзного значення. Такі фонди (установи транспорту, пошти, військові підприємства та інші) залишалися у віданні ЦАУ УСРР, але під контролем ЦАУ СРСР. Концентрація, упорядкування і використання цих документів мали здійснюватися місцевими архівними органами республіки відповідно до загальних правил, виданих ЦАУ СРСР [9].

Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 5 квітня 1930 р. «Про Єдиний державний архівний фонд УСРР» скасувала попередні постанови з цього питання і дала ширше та детальніше

визначення складу ЄДАФ, установила порядок передавання до архівних установ документів тільки науково-історичного значення, змінила строки зберігання архівних документів в архівних частинах установ, які діють дотепер [10].

Збільшення кількості архівних документів вимагало розширення мережі державних архівів. 13 серпня 1930 р. ВУЦВК і РНК УСРР постановою «Про Всеукраїнський центральний державний архів» прийняли рішення про організацію Всеукраїнського центрального державного архіву, який мав зберігати, систематизувати та готувати для наукового дослідження архівні матеріали всіх центральних державних і громадських установ, організацій УСРР від часу закінчення громадянської війни.

Перехід у лютому 1932 р. на триступеневу систему управління в УСРР та утворення областей викликали зміни в мережі архівних установ. Було створено обласні, міські та районні архіви, що вимагало законодавчого закріплення, яке було здійснено постановою ВЦВК та РНК УСРР від 20 червня 1932 р. „Про центральну архівну управу УСРР, її місцеві органи та установи, що є при її місцевих органах”. Ця постанова відображає перехід архівного будівництва УСРР на новий етап розвитку [11].

Нова постанова визнавала центральні, обласні та державні історичні архіви науковими архівними установами, які зберігають, систематизують і науково опрацьовують архівні матеріали науково-історичного значення. Обласні державні історичні архіви утримувалися за рахунок обласних бюджетів. Центральним обласним управлінням надавалося право фінансувати науково-видавничу діяльність цих архівів за рахунок централізованих коштів свого бюджету.

Постановою закріплювалася нова структура апарату ЦАУ та зміни у мережі центральних державних архівів: створення на базі Харківського центрального історичного архіву Всеукраїнського центрального архіву стародавніх актів та Київського обласного історичного архіву на базі Київського центрального історичного архіву, до центральних архівів було віднесено Всеукраїнський центральний фото-кіноархів, створений у вересні 1931 р. [12]

Результати дослідження. Аналіз архівного законодавства УСРР за 20-ті – початок 30-х років ХХ ст. свідчить про те, що попри недоліки, нормативно-правові акти з архівної справи відіграли значну роль у її розвитку. Вони кодифікували й унормовували питання забезпечення збереженості архівних документів, їхнє упорядкування та облік, створення мережі центральних, обласних, районних і міських державних архівів, фінансове зміцнення архівної системи,

поліпшення загального стану архівних підрозділів установ та організацій. Важливе значення мали постанови про „єдиний” державний архівний фонд республіки, які не лише запроваджували поняття ЄДАФ УСРР до наукового і суспільного обігу, а й розкривали його зміст і склад. Однак попри декларування „єдності” державного архівного фонду, формування окремого партійного фонду порушувало сутність поняття і створювало прецедент існування позадержавного архівного фонду. Остаточна централізація архівної справи на союзному рівні на тривалий час позбавила українській ЄДАФ права на самостійний розвиток.

Висновки. У розглядуваний період мережа архівних установ України зазнала значних змін, відбулося одержавлення архівів, більшовизація архівних кадрів, посилювалася централізація управління архівною справою. Поступово відбулася відмова від демократичних принципів управління архівами, архівні органи повністю інтегрувалися в тоталітарну систему управління суспільним життям.

Л і т е р а т у р а

1. Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.): Зб. наукових праць / Редкол. В.С.Лозицький (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – С.6-7.
2. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б.Матяш та К.І.Климової. – К.: Академія, 2002. – С.5-6.
3. Архівознавство: Підруч. для студентів іст. ф-тів вищ. навч. закл. в Україні / За заг. ред. Я.С.Калакури та І.Б.Матяш. – К.: Академія, 2002. – С.72-75.
4. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду УСРР. – Харків, 1920. – С.43.
5. Нариси історії архівної справи в Україні. – С.8-9.
6. Пількевич С.Д. Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917-1965 рр.) // Історичні джерела та їх використання. – Вип.3. – К., 1968. – С.14-15.
7. Лозицький В. Управління архівною справою в Україні: історія, проблеми, перспективи // Константи. – 1996. – №2. – С.14-15.
8. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – Харків: НКЮ, 1928. – С.3-16.
9. Мазин К.Д. Проекты архивной реформы в России конца XIX – начала XX вв. – М., 1987. – С.8-12.
10. Нариси історії архівної справи в Україні. – С.11.
11. Пількевич С.Д. Назв. праця. – С.16-17.
12. Там само. – С.14-15.

R e f e r e n c e s

1. Arhivna ta bibliotечna sprava v Ukraini doby vyzvol'nyh zmagani' (1917-1921 rr.): Zb. naukovykh prac' / Redkol. V.S.Lozyc'kyj (vidp. red.) ta in. – K., 1998. – S.6-7.
2. Narysy istorii' arhivnoi' spravy v Ukraini / Za zag. red. I.B.Matjash ta K.I.Klymovoi'. – K.: Akademija, 2002. – S.5-6.

3. Arhivoznavstvo: Pidruch. dlja studentiv ist. f-tiv vyssh. navch. zakl. v Ukraini / Za zag. red. Ja.S.Kalakury ta I.B.Matjash. – K.: Akademija, 2002. – S.72-75.
4. Zbirnyk zakoniv ta rozporjadzhen' Robitnycho-Seljans'kogo Urjadu USRR. – Harkiv, 1920. – S.43.
5. Narysy istorii' arhivnoi' spravy v Ukraini. – S.8-9.
6. Pil'kevych S. D. Golovni etapy rozvytku arhivnoi' spravy na Ukraini (1917-1965 rr.) // Istorychni dzhherela ta i'h vykorystannja. – Vyp.3. – K., 1968. – S.14-15.
7. Lozyc'kyj V. Upravlinnja arhivnoju spravou v Ukraini: istorija, problemy, perspektyvy // Konstanty. – 1996. – №2. – S.14-15.
8. Zbirnyk uzakonen' ta rozporjadzhen' Robitnycho-Seljans'kogo Urjadu Ukrainy. – Harkiv: NKJu, 1928. – S.3-16.
9. Mazyn K.D. Proekty arhyvnoj reformy v Rossyji konca XIX – nachala HH vv. – M., 1987. – S.8-12.
10. Narysy istorii' arhivnoi' spravy v Ukraini. – S.11.
11. Pil'kevych S.D. Nazv. pracja. – S.16-17.
12. Tam samo. – S.14-15.

Довжук І.В. Правовые принципы реорганизации архивного дела в Украине в 1920-1930-х гг.

В статье рассматривается процесс реформирования архивных учреждений, создания нормативно-правовой базы, а также централизации архивного дела в Украине. Также затронут вопрос о процессе отказа от демократического управления архивными учреждениями и большевизации архивных кадров. В рассматриваемый период сеть архивных учреждений Украины претерпела значительные изменения, состоялось огосударствление архивов и интегрирование архивных органов в тоталитарную систему управления общественной жизнью.

Анализ архивного законодательства УССР за 20-е – начало 30-х годов XX ст. свидетельствует о том, что, невзирая на недостатки, нормативно-правовые акты по архивному делу сыграли значительную роль в его развитии. Они кодифицировали и нормировали вопрос обеспечения сохранности архивных документов, их упорядочение и учет, создание сети центральных, областных, районных и городских государственных архивов, финансовое укрепление архивной системы, улучшение общего состояния архивных подразделов учреждений и организаций. Важное значение имели постановления о „едином” государственном архивном фонде республики, которые не только вводили понятие ЕГАФ УССР в научный и общественный оборот, но и раскрывали его содержание. Однако невзирая на декларирование „единства” государственного архивного фонда, формирования отдельного партийного фонда нарушало сущность понятия и создавало прецедент существования внедержавного архивного фонда. Окончательная централизация архивного дела на союзном уровне на длительное время лишила украинский ЕГАФ права на самостоятельное развитие.

В целом, в рассматриваемый период сеть архивных учреждений Украины испытала значительные изменения, состоялось огосударствление архивов, большевизация архивных кадров, усиливалась центра-

лизация управления архивным делом. Постепенно произошел отказ от демократических принципов управления архивами, архивные органы полностью интегрировались в тоталитарную систему управления общественной жизнью.

Ключевые слова: архивы, архивные учреждения, архивная реформа, архивное дело, архивные документы, нормативные акты.

Dovzhuk I.V. Legal Framework of Reorganization of Archiving in Ukraine in 1920s-1930s.

The article scrutinizes the process of making reforms of archival establishments, creating legislation framework and centralization of archives in Ukraine. Some questions are due to the process of denying the democratic ruling by the net of archival establishments and bolshevization of archival personnel. During the period under research the Ukrainian net of archival establishments had a lot of changes, among which were a governmentalization of archives and integration of archive bodies into totalitarian system of conducting the social life.

Analysis of USSR archival legislation for the period of 199-1932 shows that despite disadvantages the legislation framework played the important role in the development of the archive sphere. They codified and showed norms within issue of preservation of archival documents, their ordering and accounting, organizing the net of central archives, financial strengthening of archival system, making better the whole status of archives and archival

establishments. An important meaning there had the decisions about "the only" State Archival Fund of the Republic which founded not only the notions OSAF USSR within scientific and social circulation, but they also opened its content and composition. The final centralization of archives at the federal level for a long time deprived Ukrainian OSAF right to self-development.

In general, the network of archival institutions of Ukraine during the underlying period has undergone significant changes; it occurred nationalization of archives, bolshevization of archival personnel, centralization of archives intensified. Gradually there was a denial of the democratic principles of the archives bodies which fully integrated into the control system of a totalitarian society.

Keywords: archives, archival institutions, archival reform, archiving, archival records, regulations.

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри документознавства ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Рецензент: д.іст.н., професор **Чернявський Г.Й.**

Стаття подана 03.09.16

УДК 331.105.44

**ПРОФСПІЛКИ, СЕМИГОДИННИЙ РОБОЧИЙ ДЕНЬ
Й МЕТАМОРФОЗИ НОРМ ВИРОБІТКУ
(середина 50-х – середина 60-х рр. XX століття)**

Докашенко В.М.

**TRADE UNIONS, SEVEN-HOUR WORKING DAY
AND METAMORPHOSES TO STANDARTS
(mid 50's - mid 60's)**

Dokashenko V.M.

Ця стаття є складовою циклу статей під загальною рубрикою: семигодинний робочий день – регулювання норм виробітку – регулювання заробітної плати У статті розглянуто маніпуляції владних структур з нормою виробітку. На основі аналізу широкого кола опублікованих і архівних джерел доводиться, що зростання норм було викликане запровадженням скороченого робочого дня, незабезпеченого відповідним підвищенням продуктивності праці. Автор доводить безпідставність їх підвищення у запропонованому владою масштабі. Роль професійних спілок визначається як така, що забезпечила новій владі зміцнення її політичних позицій у боротьбі з прихильниками сталінізму за рахунок додаткових трудових зусиль самих же трудящих.

Ключові слова: семигодинний робочий день, норма виробітку, досвідно-статистична норма, заробітна плата, продуктивність праці, інтенсивність праці, професійні спілки, «відлига».

Постановка проблеми. Радянську спільноту навряд чи турбувала якась інша проблема більше, ніж проблема заробітної плати та величини норми виробітку, від якої вона залежала. І це зрозуміло, адже громадяни СРСР, відлучені від приватної власності на засоби виробництва, крім неї, не мали інших законних можливостей для задоволення своїх навіть першочергових потреб. Тому у колишньому Радянського Союзу ці питання ніколи не втрачали своєї гостроти. Однак свого апогею вони набули під час хрущовської «відлиги», коли через політичні обставини робочий день було скорочено до семи годин, а заробітна плата при цьому не тільки не скоротилась, а й, за накресленнями тогочасних владників, повинна була поступово зростати. Остання обставина актуалізує поставлену проблему не лише з точки зору наукової перспективи дослідження, а й з позиції аналогії пізнання сучасного буття українського суспільства, яке завмерло в очікуванні дієвих, в то-

му числі й економічних реформ, а на практиці стикається з їх підміною політичними гаслами та аргументацією на кшталт політичної доцільності.

Метою даної статті є визначення соціальних наслідків запровадження семигодинного робочого дня в царині творення нових норм виробітку, з паралельним з'ясуванням латентної ролі в цьому процесі наймасовішої організації трудящих. Робочою гіпотезою виступає припущення про неминуче виникнення негативних наслідків скорочення тривалості робочого дня без належного підвищення продуктивності праці, що, на загальному тлі радянської системи господарювання, призвело до підвищення норм виробітку. Професійні спілки в цьому процесі відігравали роль провідника ідей партії та держави, без якого неможливо було реалізувати ці заходи з прихованим політичним змістом.

Отже, проблема нормування праці розглядається нами, по-перше, не як самостійна, а як похідна, залежна від скорочення тривалості робочого дня. Тому в цій статті планується розглянути не окремі порушення в нормуванні праці, що завжди мали місце в СРСР і традиційно знаходилися у сфері впливу професійних спілок. У ній йтиметься про системні зміни в нормуванні праці, викликані невинуватим скороченням робочого дня, продиктованим, перш за все, політичними мотивами. По-друге, в аналізі проблеми ми будемо виходити з того, що держава у свої діях керувалася не стільки соціальними мотивами, скільки політичними, спрямованими на зміцнення нової влади, яку вона виборювала у жорсткій боротьбі з прихильниками сталінізму.

Аналіз останніх досліджень. Окреслена проблема, на жаль, ще не стала предметом дослідження сучасних істориків, хоча й відкриває, з нашої точки зору, привабливі перспективи в деталізації дослідження радянської моделі тоталітаризму. Приємним

винятком в цьому відношенні слугують узагальнюючі політологічні праці В.Ф. Цвіха та О.Л. Тупиці. Праця першого автора для нас цікава висвітленням методологічних засад діяльності професійних спілок [1], а монографія О.Л. Тупиці – виокремленням політичного аспекту в їх діяльності [2]. Останнє досить близько стоїть до предмету нашого дослідження саме через політичну заангажованість спілок радянського типу. З метою визначення відмінностей та спільних рис у нормотворенні та регулюванні оплати праці в період класичного сталінізму та хрущовської «відлиги» заявлена тема нами частково вже розглядалась в плані здійснення порівняльного аналізу положень про комісію профспілок із заробітної плати, прийнятих відповідно в 1952 та 1963 рр. [3]. Таким чином, актуальність теми дослідження та її недостатнє висвітлення в сучасній науковій історичній літературі дають нам підставу для її подальшої розробки.

Виклад основного матеріалу. Оскільки перша складова з тріади: семигодинний робочий день – норми виробітку – заробітна плата нами вже розглядалася і готується до друку в одному з зарубіжних видань [4], зупинимось на її другій ланці, яка в середині 50-х рр. зазнала серйозних змін. Тут ми намагатимось простежити зміну сталінських підходів до формування норм виробітку на нові, привнесені «відлигою». З цією метою цікаво поглянути на сутність проблеми у сталінському та хрущовському баченнях. Позиція Й.В. Сталіна у цьому відношенні досить широко була висловлена ще в 1935 р., на з'їзді стахановців. Полемізуючи з імовірним опонентом, він наголошував на тому, «що технічні норми – це велика регулююча сила, що організує на виробництві широкі маси робітників навколо передових елементів робітничого класу». Відповідно, зауважував він далі, нам потрібні технічні норми, але не ті, що існують зараз, а вищі. Задамось питанням: наскільки вищі? «Цілком зрозуміло, що доведеться дати норму, - продовжував він, - що проходить десь посередині між існуючою технічною і нормою, здійснюваною товаришем Стахановим» [5]. Отже, за великим рахунком, в сталінській методології нормотворення закладено результат роботи діяльності передовиків і новаторів (про їх штучний характер творення ми тут не говоримо). І хоч, на думку «вождя», норма не мала сягнути рівня передовиків, а повинна знаходитись десь «посередині», це, по суті, питання не змінює. У Й.В. Сталіна норма «тягнеться» за передовиком, а до неї змушене «тягнутися» все інше робітництво.

Якщо виходити з цієї позиції, то досить спірною виглядає роль професійних спілок, які, через свої статутні повноваження, «зрощували» передовиків та чи не силоміць розповсюджували їх досвід. Отже, виходить, що профспілки сталінського гатунку представляли не інтереси трудівників, як це прийнято вважати, а інтереси власника засобів виробництва, яким виступала держава. Логіка господарювання та його світовий досвід підказують, що дер-

жава, як власник засобів виробництва, буде намагатись планку норми виробітку завжди тримати досить високо, щоб покрити прорахунки й негаразди господарювання, без яких навряд чи можна обійтись. Профспілки ж, як офіційні представники трудящих, замість того, щоб всіляко оскаржувати розмір діючих норм, домагаючись їх зменшення, як того, власне, й вимагає функція захисту, через так зване новаторство, соціалістичне змагання й інші форми активізації робітників опосередковано змушені були сприяти їх збільшенню. Такий висновок логічно випливає зі сталінської позиції.

Яку ж точку зору на цю проблему мали його політичні опоненти? М.С. Хрущов, зокрема, з цього приводу писав: «В соціалістичних умовах «вичавлювати соки» не потрібно, але не можна допускати простоїв ні людини, ні машини. Краще у міру збільшення виробітку йти по лінії скорочення тривалості робочого дня». Звернімо увагу на те, що позиція М.С. Хрущова повністю знаходиться у сфері методології «відлиги», вибудованої на повному запереченні сталінізму. Звернімо увагу: Сталін «вичавлює соки», а Хрущов у цьому ніяких потреб не бачить. І далі: «Перемогти можна не силою, а тільки вищою продуктивністю праці, більшим виробітком на одного працівника» [6, с.129]. Здавалося б, що Перший секретар ЦК КПРС і одночасно Голова Ради Міністрів СРСР займав принципову іншу позицію, ніж його попередник. Але тоді іншою мала б виступати й роль професійних спілок. Дійсно, раз не треба «вичавлювати соки», то немає й потреби в традиційній для радянських профспілок господарсько-організаційній функції, яка превалювала в їх діяльності і слугувала своєрідним пресом для їх витискання.

Підтвердимо це конкретикою. Для цього проаналізуємо компетенції радянських спілок за різними редакціями їх статутів цього періоду. Результати засвідчили, що в міру «дорослішання» «відлиги» число господарських повноважень у їх основоположному документі неухильно зростало. Якщо за статутом, прийнятим у 1954 р., професійні спілки мали 16 компетенцій виробничого характеру, в статуті, затвердженому в 1959 р., – 18, то в останньому статуті, що приймався на завершальному етапі «відлиги», – 27 [7]. Таким чином, у кількісному вимірі компетенції радянських спілок, які стосувались виключно їх діяльності у сфері виробництва, без урахування їхніх захисних повноважень, невинно зростали. Якщо взяти результати цих підрахунків за основу і накласти їх на вищенаведену цитату М.С. Хрущова, можна припуститись думки, що партійний і державний лідер СРСР, м'яко кажучи, кривив душою. Збільшення числа компетенцій професійних спілок свідчило й про їх додаткову активізацію в традиційній для них іпостасі, націлену на збільшення числа «передовиків» виробництва. В умовах повного панування державної форми власності на засоби виробництва це може означити лише те, що держава, як власник заводів і фабрик, маючи

значну кількість передовиків, одночасно матиме й постійний люфт для підвищення норми виробітку, покриваючи ним будь-які виробничі прорахунки та негаразди економічної системи. Водночас зазначене дозволяло використовувати таку абсолютно виробничу категорію, якою є норма виробітку, з політичною метою. Скажімо, знижуючи її у відповідності до політичної доцільності або, навпаки, підвищуючи, коли вплив останньої зменшується. Тобто, за посередництва профспілок норма перетворювалась в засіб політичної дії держави, точніше, в інструмент латентного політичного впливу на робітництво.

М.С. Хрущов окремо акцентує увагу на такому чиннику, що здатний суттєво вплинути на норму виробітку, як прості машини та обладнання, що, практично, відсутнє у сталінському лексиконі. Думается, що для нового партійно-державного лідера це був вимушений крок, який, на нашу думку, скоріше є результатом його ж таки досить ліберальної, як для Радянського Союзу, внутрішньої політики. Малоімовірно, щоб такі вимоги могли звучати в період класичного сталінізму з його надзвичайно жорстким трудовим законодавством та загрозою політичних оцінок трудової діяльності на кшталт «шкідництва». Не будемо зосереджуватись на всіх можливих наслідках для особи, якій начепили цей ярлик, відзначимо лише її сумну подальшу участь. І все ж таки, навіть з огляду на останнє зауваження, позицію команди М.С. Хрущова можна назвати хіба що тоншою, але в жодному разі не іншою, і, тим більше, не новою. Крім того, змінився світ і час, змінилися й люди, які вже не могли дозволити владі давати пояснення сталінського зразка про рівень норм «десь посередині». Звідси, на нашу думку, й обережніші думки партійно-державної номенклатури, включаючи й лідерів.

Простеження їх практичної реалізації вимагає повернення нас у часовий простір 1955 р., в якому спочатку Президія Верховної Ради СРСР своїм Указом від 24 травня утворила Державний комітет Ради Міністрів СРСР з питань праці і заробітної плати, наділивши його в цій царині всіма можливими й неможливими повноваженнями та перетворивши на взірць централізації всіх питань з праці й трудових відносин. Потім липневий Пленум ЦК КПРС, розглядаючи проблему інтенсифікації виробництва, знову торкнувся й проблеми нормування. Така пильна увага не могла бути випадковою. Справа в тім, що на той час основним принципом планування був досвідно-статистичний. Тому і норми, що формувались на його ґрунті, були досвідно-статистичними, тобто такими, що встановлювалися на підставі раніше сформованих даних оперативного та статистичного обліку. Певною мірою враховувався також і особистий досвід інженерно-технічних працівників, що їх розробляли, майстрів, начальників цехів і, головне, нормувальників. Тобто, при використанні цього методу нормування мала місце висока ймовірність впливу на її величину

суб'єктивного чинника. З огляду на централізований характер радянської системи господарювання цей принцип нормотворення був приречений. У сталінські часи він утримувався лише за рахунок екстремальних форм управління виробництвом. Ліберальна політика, гучно декларована М.С. Хрущовим на XX з'їзді КПРС, не дозволяла неприхованого використання останніх. Тому зведення нанівець суб'єктивного чинника у формуванні норм виробітку було лише питанням часу. Очевидно, саме через цю обставину в постанові Пленуму ЦК паралельно з терміном «досвідно-статистичні норми» синонімічно вживається термін «занижені», тобто такі, які «не відповідають сучасному рівню розвитку техніки і передовій організації виробництва» [8, с.519]. З огляду на зазначене, цілком логічним виглядає наступний хід вищого виконавчого органу Союзу РСР. Розвиваючи ідею «заниженості», Рада Міністрів СРСР вже в наступному місяці затвердила «Положення про Державний комітет Ради Міністрів СРСР з питань праці та заробітної плати», у першому пункті якого до цього принципу формування норм вжито ще жорсткіший епітет – порочний. Самі ж досвідно-статистичні норми вже іменуються не інакше, як «так звані». До речі, визнавались недосконалими й уже діючі технічно обґрунтовані норми, імовірно, через за їх «заниженість» [9].

Можна, очевидно, погодитися з укладачами Положення щодо того, що занижені норми утворювали на підприємствах лише видимість благополучності, але не саму благополучність. Цілковиту справедливість цієї думки підтверджують численні документи, що накопичені у фонді Укрпрофради Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Тут, зокрема, зберігається значна кількість довідок місцевих профспілкових органів, які звітувались Укрпрофраді щодо виконання і перевиконання норм. Їх тональність порівняно з 1953 р. чи 1954 р. принципово змінилась. Якщо до 1955 р. перевищення норм видавалось ще за ознаку трудового героїзму, то, починаючи з 1955 р., і, особливо, з 1956 р., їх суттєве перевищення трактується як результат штучного заниження норм. Дійсно, навряд чи хтось ризикне визнати обґрунтованими норми, які перевиконувались працівниками на 200, а то й на 300 відсотків. Наприклад, бригада Омеляненка (тут та далі ініціали в документах відсутні) механіко-збірного цеху Полтавського заводу м'ясного обладнання в 1956 р. взяла зобов'язання виконати місячну норму не менше, як на 130%, а виконала на 343%. Бригада Турбая, того ж підприємства, за зобов'язаннями мала виконати норму на 120%, а в реальності виконала на 243% [10, арк.2]. І це далеко не поодинокі приклади. У цій же архівній справі, яка налічує всього 80 сторінок, нами виявлено більше як півтисячі подібних прикладів трудового «героїзму» в різних галузях виробництва, після чого ми змушені були визнати абсолютну безперспективність подальших підрахунків. Вочевидь, що документи свідчили не про окремі

приклади. Із прикладу та винятку – вони перетворились на усталену норму.

Звичайно, не знаючи специфіки кожного з підприємств, можна було б припуститись думки, що в одному-двох, в крайньому випадку, в десятку із них, дійсно мало місце вдосконалення процесу виробництва і, як наслідок, перевиконання норм. Але ж ідеться про сотні, а при більш детальному пошуку, очевидно, є підстави говорити й про тисячі подібних випадків. Отже, тут ми маємо справу не з трудовим ентузіазмом, а з елементарним невпорядкуванням норм, яке не могло не мати негативних загальногосподарських наслідків. На підтвердження наведемо ще один вражаючий епізод з цього ряду. Один з бурильників шахти «Комунар» рудоуправління ім. Держинського (м. Кривий Ріг) 20 серпня 1955 р. обурив 38 забоїв, виконавши норму на 1028%, і заробив за зміну 1057 карбованців [11, арк.32]. І це в той час, коли середня місячна заробітна плата в СРСР у промисловості складала 805 карбованців, у тому числі робітників – 711 [12]. Подальші коментарі з цього приводу, як кажуть, зайві.

Таким чином, необхідність упровадження нових норм виробітку і з точки зору політичної, і з точки зору виробничої доцільності була очевидною. Але була ще й інша причина форсування виробничих норм. Це рішення про завчасне, без належного підвищення продуктивності праці, переведення робітників і службовців на семигодинний робочий день. Його прийняття без оновленого технічного й технологічного забезпечення, а також без принципової зміни характеру менеджменту виробництва об'єктивно повинно було викликати підвищення норм виробітку. Тому досвідно-статистичні норми, на нашу думку, були лише приводом для їх загального підвищення. Не було б їх, знайшлася б інша причина. Зрозуміло, що все це залишалось поза лапками партійних та державних документів і ніколи не озвучувалася офіційними особами. І це цілком зрозуміло, адже партія не могла офіційно визнати, що, скорочуючи на годину робочий день і оголосивши про незмінність заробітної плати, вона дбала не стільки про трудящих, скільки про зміцнення власної влади, що перебувала в перманентному протистоянні з прихильниками сталінізму.

За цих обставин створення Комітету у справах праці і заробітної плати було абсолютно логічним кроком. Державі був потрібний орган, який міг би контролювати всі ланки і етапи трудових відносин. Особливо важливим це було в царині творення нових норм, адже їх зростання дозволяло компенсувати витрати на невиправдано скорочену годину робочого часу, яка, по суті, була принесена в жертву політичній доцільності. Іншими словами: боротьбу з прихильниками сталінізму пропонувалось перекинути на плечі самого ж суспільства. І все ж, у своєму стремлінні створити єдиний державний орган впливу на трудові відносини, радянський законодавець вочевидь перестарався. Ним, по суті, було створено надмонопольну структуру, що регламентувала всі

аспекти трудової діяльності суспільства. Однак функціональний аспект діяльності цього Комітету є предметом окремого аналізу, тут же ми зупинимося лише на проблемі, пов'язаній із нормотворенням. До повноважень новоствореного органу входило наступне: інспекція й перевірка по міністерствах і відомствах стану нормування, координація нормування між галузями й економічними районами, а також розгляд і затвердження єдиних міжгалузевих норм виробітку.

Не треба бути аналітиком вищого ґатунку, щоб заздалегідь передбачити, що з утворенням Комітету норми виробітку зростатимуть. До такого висновку підштовхує сама логіка виробництва. Інакше не могло і бути, адже держава, як власник засобів виробництва, власноруч створила цю суворо централізовану структуру, з надзвичайно широкими повноваженнями в справі трудових відносин, у тому числі й у врегулюванні норм виробітку. З його створенням міністерства та відомства були поставлені в ситуацію постійного перехресного контролю у цій сфері. І якщо навіть гіпотетично припуститись думки, що якесь міністерство дозволить собі розробку норми виробітку, яка не вимагала повної віддачі безпосереднього виробника, наслідки не забарились би. Комітет мав право контролю над ними не лише по вертикалі (вглиб структур міністерств та відомств), а й по горизонталі (між галузями та регіонами). І якби десь трапився інцидент з недостатнім рівнем напруженості, його тут же було б заблоковано, якщо не у вертикальній, то в горизонтальній площині. Отже, впорядкування норм виробітку могло відбутися лише в бік напруженості. Крім того, ще раз наголосимо, що єдині міжгалузеві норми за поданням міністерств теж затверджувалися Комітетом. Щоправда, перед цим вони повинні були запропоновані норми узгодити з ВЦРПС, що швидше за все було не більше, як простою формальністю.

Процедура зміни норм була сталою. Вона проводилася раз на рік у вигляді централізованих завдань, що затверджувалися Радою Міністрів разом із затвердженням народногосподарського плану на наступний рік. Тобто норми фактично спускались «згори» і затверджувалися щорічно. Щоправда, в подальшому, в міру гострої необхідності, їх дозволяли змінювати. Рада Міністрів СРСР 15 серпня 1956 р. змінила усталену практику. Вона скасувала централізованість нормотворення і включила в цей процес профспілкові структури, які раніше у цьому процесі задіяні практично не були [13, с.483]. Останнє твердження не може не викликати сумніву в його точності.

Нам достеменно невідомо, з чого саме виходили автори двотомного підручника «Курс трудового, індивідуального і процесуального права» А.М. і М.В.Лушнікови, стверджуючи, що включення профспілок до цього процесу відбулося лише у серпні 1956 р. Можливо, вони мали на увазі якийсь невідомий нам юридичний документ. Звичайно ж, у нас є власні міркування з цього приводу, які ми вислови-

мо дещо пізніше. Зараз же, підтверджуючи думку щодо участі профспілок у процесі нормування праці й до названої авторами дати, проаналізуємо їх офіційні документи. Ними виступають, передусім, різні редакції їх статутів. Аналіз даних далі наведеної таблиці, в якій дослівно наводяться статутні повноваження профспілок у площині участі в нормуванні праці, дозволяє переконатись у тому, що профспілки в цьому процесі були задіяні, починаючи зі статуту сталінської редакції, закінчуючи останнім варіантом, прийнятим в час «відлиги» [14]. На нашу думку, це уточнення є досить важливим з точки зору характеристики «відлиги» як етапу тоталітарних відносин.

Таблиця 1

Профспілкові компетенції в сфері нормування праці (за редакціями статутів 1948, 1955, 1959 і 1963 рр.)

Формулювання за статутом 1949 р.	Формулювання за статутом 1954 р.	Формулювання за статутом 1959 р.	Формулювання за статутом 1963 р.
...добиваються запровадження нових прогресивних норм виробітку	...добиваються запровадження прогресивних, технічно обґрунтованих норм виробітку	...добиваються запровадження прогресивних, технічно обґрунтованих норм виробітку, здійснюють контроль за переглядом норм	... широко залучають робітників і службовців до роботи з нормування праці, добиваються запровадження прогресивних, технічно обґрунтованих норм виробітку

Наведена таблиця дозволяє простежити динаміку включення наймасовішої організації трудящих у процес творення виробничих норм. Найпростіше звучання цього питання простежується в Першому статуті спілок (1948 р.), де вони беруть на себе зобов'язання лише добиватись запровадження нових прогресивних норм виробітку. У 1954 р., вже у постсталінському варіанті Статуту з'являється суттєве доповнення. В ньому йдеться не лише про нові прогресивні норми виробітку, а й про технічно обґрунтовані, що, як нами вже відзначалось, мало принципове значення для всього процесу виробництва, а також було вигідним з точки зору зміцнення нової влади. В статуті зразка 1959 р. профспілки беруть на себе ще серйозніше, додаткове зобов'язання – контроль за переглядом норм. Останнє виводить їх на абсолютно новий рівень повноважень – контроль за діяльністю адміністрації у цій відповідальній сфері. Адже обов'язком саме адміністрації є розробка та перегляд норм виробітку. Нарешті, в останній редакції спілок у червоний кут повноважень ставиться, передусім, широке залучення до цього процесу робітників і службовців, що, очевидно, є результатом Нової програми КПРС.

Особливо гостро тенденція розширення ємності функціональної діяльності спілок простежується при здійсненні порівняльного аналізу Положень про комісії із заробітної плати ФЗМК в редакціях 1952 р. і 1963 р. Якщо у сталінському Положенні стосовно нормування праці зазначено лише те, що Комісія

розробляє спільно з адміністрацією заходи з нормування праці, то комісії зразка 1963 р. мали набагато ширші повноваження. За нашими підрахунками, лише з питань нормування праці вони отримали майже півтора десятка надзвичайно широких за змістом компетенцій, починаючи з розгляду нових норм виробітку, сприяння розробці та впровадженню технічно обґрунтованих норм до аналізу їх виконання (разом з адміністрацією) і аж до права вимагати від майстрів і технологів покращення інструктажів з метою надання допомоги робітникам із виконання заявлених норм [15, с.4, с.135-136]. Отже, повноважень у сфері норм виробітку профспілки мали достатньо і їх наповнюваність мала стійку динаміку зростання, однак справа в їх реалізації, особливо в царині впровадження технічно обґрунтованих норм, йшла досить невпевнено.

У зв'язку з цим ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР та ВЦРПС 11 липня 1956 р. прийняли Звернення до робітників, службовців та інженерно-технічних працівників з питань організації нормування праці та заробітної плати. В ньому керівні органи країни з жалем інформували радянську спільноту про те, що «На багатьох заводах, фабриках, шахтах продовжують діяти досвідно-статистичні норми виробітку, а **технічно обґрунтовані норми майже не використовуються**» (виділення наше. – В.Д.) [16, с.630]. Задамося питаннями, а чому, власне, продовжують діяти перші і чому не використовуються другі? Цитоване вище Звернення більш менш переконливої відповіді на них не дає. Дійсно, не можна ж визнати такими наступні причини: «Ряд керівників міністерств і відомств, директорів підприємств втратили відчуття про правильну організацію технічного нормування...»; або: «деякі партійні і профспілкові організації не вникають в цю велику державну справу». Не витримує критики також і таке пояснення проблеми: «На окремих заводах і фабриках робітники і робітничі на брали участі в розробці таких заходів» (із запровадження технічно обґрунтованих норм. – В.Д.) Ну і, звичайно, зовсім вже недолугою виглядає спроба перекласти провину за невпровадження технічно обґрунтованих норм на науково-дослідницькі інститути, які буцімто «недостатньо займаються розробкою питань нормування праці» [17, с.632 - 633].

Ситуація з нормотворенням, судячи з усього, дійсно досягла критичної межі. Про це свідчить те ж саме Звернення, якщо зважити на те, що укладачі дозволили собі скотитись до відомих з довоєнних часів обвинувачень на кшталт «шкідництва». Намагаючись пояснити причини такої живучості усталеного принципу нормування, вони, зокрема, зауважують: «... державні і профспілкові організації з метою збереження рівня грошової оплати праці **штучно** (виділення наше. – В.Д.) утримували впровадження технічно обґрунтованих норм виробітку і стали на хибний шлях широкого використання досвідно-статистичних норм виробітку...». Далі простежимо логіку документа. У його вступній частині

упорядники стверджували, що саме робітники в численних листах до ЦК КПРС, Ради Міністрів та ВЦРПС повідомляли про значні недоліки у сфері нормування та оплати праці: «На багатьох, заводах, фабриках, шахтах, - наголошують вони, - продовжують діяти так звані досвідно-статистичні норми виробітку, а технічно обгрунтовані норми майже не використовуються». Отже, за логікою виходить, що свідоме робітництво сигналізувало до керівних органів держави про проблему нормування праці, а державні та профспілкові органи «штучно» утримували їх у межах старих норм з метою збереження усталеного рівня їх же грошових доходів. Логічніше в цій сентенції не шукати логіку взагалі, адже в кращому випадку, ми маємо справу з погано редактованим документом.

Тепер звернімо увагу на його риторику в тій частині, де йдеться про тих, хто був «призначений» винуватцем ситуації. Керівники міністерств та підприємств, що не впорались із завданням, але їх лише «ряд», партійні та профспілкові організації, що не допомогли вирішити питання, їх теж небагато, це тільки «деякі». Тобто це виняток із правил. А в преамбулі Звернення (виділено вище жирним шрифтом. – В.Д.) йдеться не про виняток, а про усталену тенденцію. В цьому нас додатково переконує аналіз архівних документів. У тому ж профспілковому фонді, до якого ми вже зверталися, зберігаються досить цікаві для нашого аналізу документи. Це довідки про результати перевірки відповідальними працівниками Укрпрофради місцевих профспілкових організацій Кіровоградської, Львівської, Сталінської, Ворошиловградської та Дніпропетровської областей на предмет виконання ними рішень грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК «Про роботу професійних спілок СРСР».

Автори, що готували інформацію по Львівській області (рівною мірою ми могли б взяти за приклад інформацію з будь-якої з названих областей) наводять вражаючі факти невиконання партійних накреслень. До цього додамо, що складено документи було в 1958 р., тобто майже через два роки після того, як партія і Рада Міністрів жорстко розкритикували досвідно-статистичний принцип планування. Так ось, навіть і через цей час, наприклад, на Львівському заводі автотранспорту виявилось із 23 044 норм технічно обгрунтованими виявилися лише 5 561 (24%), на Львівському велосипедному заводі – менше 10%, на підприємствах облмісцепрому з 10 582 технічно обгрунтованих налічувалось 1 454 (13,7%) [18]. Особисто автор цієї статті нічого дивного в цих цифрах не бачить бо ми допускаємо, що при більш детальному пошуку можна було б знайти й яскравіші приклади. Але це не важливо. Важливим є інше, висновок про хід реформування: реформа не була прийнята і не мала серйозної підтримки серед робітничого загалу.

Спробуємо тепер дати пояснення причин, чому автори поважного двотомного курсу трудового права А.М. і М.В. Лушнікови стверджують, що проф-

спілки, всупереч профспілковим документам, були підключені до процесу нормотворення лише в серпні 1956 р. Ми не вбачаємо жодної упередженості з їх боку. Тут ми бачимо два можливих варіанти пояснення. Або названа Постанова Ради Міністрів, яка, на жаль, є недоступною для нас, надавала профспілкам з цього питання якісь юридичні повноваження, або автори цієї праці обманулися, що власне, і не дивно, якщо врахувати ту кількість завдань, яка видавалася радянським спілкам у Зверненні. Логіка нашого міркування в даному випадку така: Постанова Ради Міністрів за своїм походженням є документом вторинним. Первинним все ж таки, на нашу думку, є вище аналізоване Звернення. Воно спрямовувалось, у першу чергу, від імені ЦК КПРС, що для того часу мало неабияку вагу. Вся його фабула була просякнута ідеєю широкого залучення до цього процесу широких кіл трудящих. Крім того, починається воно як апеляція до них і ними ж закінчується. Звичайно, Звернення до мас, судячи з його громадської значущості, автоматично означало значно активніше включення до дії і профспілок. Останнє, на наш погляд, і створювало оманливе враження першого підключення цієї громадської організації до процесу видозміни нормування праці, на що, власне, і могли зреагувати наші колеги.

По-друге, Звернення до трудящих керівних органів партії і держави було першим документом, в якому комплексно формулювалася нова парадигма професійних спілок. Усі документи, які були підготовлені до 11 липня 1956 р., не були настільки цілісними, тим більше в них не робилося спроби вдихнути в цю громадську організацію ідеї нової епохи. Як на наш погляд, Звернення є анонсом своєрідної програми розвитку профспілкового руху. Подальше офіційне оформлення цих ідей можна простежити хіба що в Постанові Пленуму ЦК КПРС «Про роботу професійних спілок», прийнятій 17 грудня 1957 р. [19]. Здійснений нами термінологічно-порівняльний аналіз текстів Звернення і Постанови підтверджує повну політичну наступність останньої через такий важливий аспект трудових відносин, яким є нормування праці. По суті, всі основні ідеї реформування радянських тред-юніонів, до речі, як і сфери праці, прозвучали спочатку у Зверненні, а потім знайшли своє офіційне партійне закріплення у грудні 1957 р. у рішенні Пленуму ЦК.

З огляду на зазначене, візьмемо на себе сміливість стверджувати, що певна частина нових підходів до функціонування цієї наймасовішої організації, анонсованих Зверненням, і які ще не набули офіційного статусу через Грудневу постанову Пленуму ЦК, потрапили до Постанови Ради Міністрів, на яку, власне, й посилаються А.М. і В.М.Лушнікови. Нові підходи до діяльності цієї наймасовішої організації цим і набули статусу обов'язковості. Цілком вірогідно також, що в постановах Ради Міністрів ця громадська організація в такому контексті раніше не вживалась, що, очевидно, й дало підставу названим авторам визнати первинність їх включення до процесу нормотворення.

Повернімося, однак, до реалізації накреслених перетворень, зупинившись спочатку на короткій характеристиці постанов ЦК Компартії України, Ради Міністрів Української РСР та Укрпрофради, що дублювали аналогічні постанови союзних органів із переведення на семи і – шестигодинний робочий день окремих галузей промисловості (рішення по окремих галузях народного господарства приймалося лише на рівні Ради Міністрів). У них формулювалися основні умови та підходи до його здійснення, в тому числі й із нормування праці. У зв'язку з цим, цікаво буде нагадати бачення цього процесу політичним лідером «відлиги», про яку ми згадували на початку цієї статті. Так ось, М.С. Хрущов в одній із статей на старті своєї епохи наголошував на тому, що в умовах соціалізму при нормотворенні відсутня необхідність «чавити з робітників соки». Дозволимо собі також нагадати нашу попередню наукову гіпотезу цього дослідження, яка ґрунтується на тому, що введення семигодинного робочого дня, без належного підвищення продуктивності праці, викличе неминуче підвищення норми виробітку.

Аналіз згадуваних спільних постанов керівних органів країни засвідчує, що наше припущення загалом підтверджується. Повсякденна практика реалізації партійно-державних накреслень свідчить, що завдання з нормотворення в тексті постанов не наводились, а подавалися окремо у додатках, які, зазвичай, разом з їх текстами не друкувалися, про що згадувалося в застереженні до документа. В деяких із них, як, наприклад, в постанові Ради Міністрів «Про впорядкування заробітної плати працівників вугільної промисловості Міністерства місцевої і паливної промисловості Української РСР» (прийнята 31 березня 1957 р.) конкретні цифри завдань та розрахунок норм виробітку не наводились, але мала місце пряма вказівка на те, щоб перехід на нові умови оплати праці слід здійснити «без зміни норм виробітку у бік зниження їх» (так у тексті документа. – В.Д.) [20, с.8]. Це – до питання про «вичавлювання соків». І це про них же, але вже в іншій Постанові. Це вже спільна постанова ЦК, Ради Міністрів і Укрпрофради з того ж питання, прийнята 5 травня 1959 р., яка стосується галузей машинобудування й металообробки. Тут вже без натяку на якусь самостійність рішень промислових галузей, не в додатках, як це зазвичай мало місце, а в самому тексті Постанови безапеляційно вимагається: «При введенні нових умов праці підвищити норми виробітку для працівників підприємств машинобудування та металообробної промисловості на 65%, в тому числі по Українській РСР, в середньому на 70%» [21, с.11 – 18]. Заданих у Постанові параметрів намагалися неухильно дотримуватися на місцях.

І все ж таки, незважаючи на видиму беззаперечність факту наявності попередньої установки влади підлеглим структурам про підвищення норм виробітку при скороченні робочого дня, що повністю відповідає нашій попередній гіпотезі, повної впевненості в цьому у нас не могло бути до тих пір, поки

ми не ознайомились із додатками до постанов, у яких, у своїй переважній більшості, й містилась необхідна нам інформація. Як не дивно, але тривалий час ми не могли знайти їх оригінального тексту, оскільки в регулярних збірниках постанов і розпоряджень уряду УРСР вони не публікувалися. Врешті, нам вдалося відшукати один із таких додатків у фонді 2605 ЦДАВО України. Це були додатки до Постанови ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради від 15 грудня 1959 р. «Про строки завершення переведення на семи- і шестигодинний робочий день і впорядкування заробітної плати робітників і службовців у всіх галузях народного господарства». На їх основі складено наведену далі таблицю, яка містить планові завдання і на підвищення норм виробітку, і для досягнення необхідного відсотка технічно обґрунтованих норм виробітку [22].

Таблиця 2

Завдання на якісне покращення норм виробітку (у відсотках)

Підприємства	Підвищення норм виробітку	Рівень досягнення технічно обґрунтованих норм
1	2	3
целюлозно-паперової промисловості	30	75 – 80
деревообробної промисловості	35	65 - 70
промисловості будівельних матеріалів	25	45 - 55
торфової промисловості	10	65 - 75
текстильної промисловості	33	77 - 80
легкої промисловості	34	70 - 80
промисловості продовольчих товарів	22	45 - 50
м'ясо-молочної промисловості	34	50 - 60
будівництва	35	80 - 90

Дані таблиці дають достатньо підстав для твердження як про запланований характер підвищення норм виробітку, так і про досягнення необхідного рівня технічно обґрунтованих норм, що, врешті, означало те ж саме. Не може не звернути на себе увагу те, що запропонований відсоток їх підвищення був високим. Якщо в нашій таблиці не брати до уваги торфову промисловість, то в останніх восьми галузях передбачалось їх зростання від 22% у промисловості продовольчих товарів до 35% на будівництві. В середньому на 31%. І це при високому рівні запровадження технічно обґрунтованих норм, які в середньому повинні були скласти від 63,3% до 80% їх загальної кількості. Проведений аналіз численних архівних документів повністю підтверджує задану установку. Так, станом на 1963 р. на машинобудівних підприємствах Харкова чисельність підвищених норм виробітку суттєво зросла. Наприклад,

на Харківському тракторному заводі в першій половині 1963 р. їх було прийнято 6 270, а в другій половині вже 13 421. Всього ж за рік загальна кількість норм із завищеними параметрами виконання склала 19 691. На Харківському заводі «Серп і Молот», відповідно, 1392 і 6 573, що за рік сягнуло майже 8 тисяч, на Турбінному заводі за цей же час таких норм було запроваджено понад 63 тисячі [23, арк.31 - 32].

Отже, сумнівів немає. Зростання норм виробітку дійсно мало місце. З огляду на зазначене, не зайвим буде наголосити на тому, що підвищення норм здійснювалося всупереч партійним і державним рішенням, адже в останніх суспільство запевнялось в тому, що скорочення робочого дня не призведе до скорочення заробітної плати. Але підвищення норми означає не що інше, як збільшення фізичних затрат робітника на виробництво одиниці продукції. Тобто, для того, щоб отримати ту ж саму зарплату, він повинен був на величину збільшення норми виробітку збільшити і свої фізичні затрати. Звичайно, можливі опоненти небезпідставно можуть нам закинути, що семирічний план розвитку приймався з урахуванням поставленого завдання інтенсифікації виробництва [24, с. 313], що повинно було нівелювати негативний вплив зростання норм і залишити незмінною заробітну плату.

На таке зауваження спробуємо відповісти власними аргументами, для чого звернемо увагу, передусім, на досить жорсткі строки, виділені владою. Та ж Спільна постанова, на основі якої ми вибудували таблицю № 2, жорстко регламентує цей процес, починаючи його з грудня 1959 р. (час прийняття Постанови) і закінчуючи кінцем IV кварталу наступного року. Отже, підприємствам та раднаргоспам для збільшення норм, в середньому на 31%, було виділено всього один рік. Якщо дотримуватися логіки прихильників компенсації зростання норм ростом продуктивності праці, слід очікувати зростання й останньої, принаймні, на ту ж величину. Для того, щоб підтвердити цю думку, ми не стали відшукувати якісь сучасні оцінки динаміки стану цього важливого економічного показника, а скористалися офіційними даними, що вміщені в «В советской исторической энциклопедии», виданій ще в 1969 р. Автор статті, відомий на той час учений з історії радянської промисловості А.Ф.Хавін, стверджує, що в 1959-1960 рр. щорічне підвищення продуктивності праці складало 6,5% [25, с.734]. Якщо навіть абстрагуватися від цілком вірогідних реалій і допустити, що такі темпи дійсно мали місце, то навіть вони аж ніяк не могли компенсувати більш ніж тридцятивідсоткового зростання норм.

Отже, раз збільшення норми виробітку не могло бути компенсоване зростанням продуктивності праці, то воно могло бути покрито хіба що за рахунок підвищення інтенсивності праці самих же робітників. Але, в такому випадку, докладання додаткових фізичних зусиль повинно було обумовити і підвищення зарплати. Принаймні, вона не могла зали-

шатися без змін, як наголошувалося на цьому в партійно-державних документах. Оскільки в меті дослідження тріади: семигодинний робочий день – норма виробітку – заробітна плата – першу і останню позиції ми опускаємо, виокремлюючи їх у самостійні дослідження, сконцентруємо увагу на ступені обґрунтованості такого високого підвищення норм. Для цього ми не враховуємо такого обов'язкового і тією ж мірою важливого чинника скорочення робочого дня, як підвищення продуктивності праці. В такому випадку скорочення робочого дня має автоматично спричинити і підвищення норми виробітку. Середньостатистичний робітник тоді міг би сподіватися хоча б на збільшення норми виробітку, пропорційне величині скороченого робочого часу.

Між тим, прості арифметичні підрахунки засвідчують неадекватність підвищення їх рівня величині скороченого робочого часу. Одна скорочена година робочого часу в структурі восьмигодинного робочого дня займає 12,5%. Це означає, що навіть якщо допустити пряму залежність норми виробітку від скороченого робочого дня, тобто, не беручи до уваги підвищення продуктивності праці, підвищення норм теж повинно була завмерти десь на позначці біля 12,5%. Але ж підвищення норм відбулося не на 12,5%, а в середньому на 31%, а в машинобудуванні аж на 75%. У першому прикладі це перевищує обсяг норми (у випадку прямої та пропорційної залежності норми від робочого часу) в 2,5 рази, а в машинобудуванні – в 5,6 разів. Це означає, що робочий час слід було б скорочувати не на одну годину, як це було зроблено, а в середньому на 2,48 години в тих галузях, що наведені в таблиці, і на 5,6 години – в машинобудуванні. Отже, без урахування підвищення продуктивності праці і виходячи виключно із відсоткової залежності норми виробітку від відсотку скороченого робочого дня, у всіх галузях, відзначених в спільній Постанові ЦК, розмір робочого дня не повинен був перевищувати 5,6 години, а в машинобудуванні – 2,4 години. Якщо ж при цьому врахувати ще офіційно заявлені 5,6% зростання продуктивності праці, то тривалість робочого дня повинна була б зменшитись на цю величину. Реально ж робітники отримали лише семигодинний робочий день, що видавалось за велике завоювання соціалізму.

Якою ж була реакція широкого робітничого загалу на підвищення норм виробітку у абсолютно не передбаченому обсязі, який неминуче вів до скорочення заробітної плати. Архівні матеріали профспілкового фонду ЦДАВО України однозначно свідчать про негативний резонанс цієї реформи в царині нормування праці. Останнє простежується абсолютно на всіх рівнях профспілкової ієрархії, особливо відчутною воно стає на низовому рівні: профгруп, цехових і фабрично-заводських комітетів, в яких профспілковий істеблшмент не був таким залежним від вищих керівних структур. І все ж таки у ситуації масового невдоволення вищий профспілковий орган країни не міг залишатись осторонь. У липні 1959 р.

ВЦРПС приймає постанову Президії, сама назва якої опосередковано визнає факт завищеного нормотворення: «Про перевірки листів і заяв трудящих з питань заробітної плати». Замість систематичної роботи з покращення нормування праці, зазначається в ній, адміністрація часто механічно переглядає норми виробітку. До числа таких адміністрацій потрапило також і керівництво станції Светланово Донецької залізниці разом із головою райкому профспілки, які на вимогу начальника Краснолиманського відділення залізниці безпідставно підвищили діючі норми виробітку [26, с.1].

Можна з упевненістю стверджувати, що Постанова, з точки зору інтересів влади, правильно визначила винних за стан справ, що склався з нормуванням праці. Відповідальність за втрату здорового глузду в нормуванні праці вона перекладає на керівництво середньої ланки. На нижчу ланку покладати відповідальність було недоцільно, оскільки всі розуміли, що вона виконувала вказівки зверху. Крім того, цей прошарок керівництва був настільки численним, що робило неможливим його масове притягнення до відповідальності. Такий крок сприяв би викриттю істинного походження офіційної установки на підвищення норм. Знову ж таки, з точки зору інтересів нової влади, цього теж не можна було допустити, оскільки сама «відлига», як етап тоталітарних відносин, культ особи намагалася замінити на колективну волю партії. Отже, остання теж «не могла» помилятися. Залишився начальник Краснолиманської дільниці, який уособив у своїй постаті всі «перегини» з нормуванням і акумулював у цій частині керівного складу всі можливі недоліки процесу підвищення норм.

Однак, визначення «стрілочника» не попередило і, тим більше, не зупинило масових скарг трудящих на підвищення норм. Це переконливо засвідчило засідання Президії Української республіканської ради професійних спілок від 4 лютого 1959 р. з порядком денним: «Про роботу Чернігівської обласної ради професійних спілок з листами, заявами і скаргами трудящих». Розгляд цього питання через призму діяльності саме Чернігівської облради, на наш погляд, не є випадковим. Територія області концентрувала незначну кількість робочої сили, а значить, і число скарг тут не могло бути катастрофічно великим. Тому постановка питання про доцільність зміни норм у такий спосіб сумнівів не повинна була викликати. Якщо б, скажімо, Президія розглянула це питання на основі Сталінської, Харківської чи Дніпропетровської областей, то воно засвідчило б зростання скарг у геометричній прогресії, що означало б опосередковане визнання хибності всієї державної економічної політики. Очевидно, саме через цю обставину для аналізу ситуації із скаргами та заявами трудящих було обрано саме цю область. І навіть у ній в загальній структурі скарг, що надійшли до профспілкових комітетів області, скарги на високі норми виробітку сягали 18,6% і за кількістю

поступалися лише скаргам на неправомірне звільнення з роботи (20%) [27, арк. 20].

Все викладене об'єктивно порушує питання про роль профспілок у цьому процесі. Вказана Постанова ВЦРПС виводить їх з-під нищівної критики. Їм закидалося лише те, що вони «погано здійснюють контроль за дотриманням усталеного порядку перегляду норм...». Насправді ж питання участі громадської організації в нормотворенні за своєю сутністю було дуже непростим, оскільки постановочно, з огляду на первісну функцію профспілок, воно націлювало на скорочення робочого дня, але фактично демонструвало неадекватне збільшення трудових витрат з боку робітництва, що заперечувало саму ідею профспілкового захисту. Якщо з цим погодитись, то всі зусилля масової організації у цьому напрямку слід визнати такими, що були спрямовані не на захист інтересів трудящих, а на виконання партійно-державного замовлення. Архівні документи свідчать про те, що профспілки докладали максимум зусиль для виконання партійно-державних настанов. З нашої точки зору, держава, як власник засобів виробництва і, водночас, як головна складова політичної системи, вдало використовувала їх для підвищення норми виробітку, прикриваючись їх формальною згодою. Практично кожна спільна постанова про переведення певної галузі на семигодинний робочий день обов'язково містила застереження: «Підвищення норм виробітку проводити за погодженням з відповідними профспілковими органами, не допускаючи в цьому різнобою (редакція укладачів. – В.Д.) в рівні норм на аналогічні роботи при однакових виробничих умовах» [28, с.6]. Після кожної такої постанови профспілкові органи різних рівнів обговорювали їх на профспілкових активах, на Пленумах обласних і галузевих комітетів профспілок, на засіданнях ФЗМК, в цехових комітетах, знаходили ми їх навіть в протоколах зборів профспілкових груп.

Щоб уявити повніше їх масштабність, наведемо лише декотрі з них, лише ті, що проводились на рівні обласних рад профспілок. Так, Миколаївська обласна рада у грудні 1960 р. (кінцевий термін переведення робітників і службовців на семигодинний робочий день) провела масштабну нараду працівників відділів праці та заробітної плати підприємств області. Запрошені на неї були також і представники нормативно-дослідницьких груп та профактиву, що опікувалися станом нормо-дослідницької роботи. Запорізька, Київська та Харківська обласні ради професійних спілок організували одноденні семінари працівників, зайнятих в цій сфері. Українська республіканська рада професійних спілок (УРРПС) теж у грудні 1960 р. провела нараду завідувачів відділами праці та заробітної плати з порядком денним: «Про роботу профспілкових організацій по завершенню переходу робітників і службовців на скорочений робочий день». Місяцем раніше на засіданні Президії УРРПС обговорювалася доповідь Голови Київського раднаргоспу з питань покращення нор-

мування праці та завершення переходу підприємств на семигодинний робочий день [29, арк.24].

На жаль, будь-якого впливу всі ці рішення, окрім хіба що пропагандистського, не мали. Господарники мали пряму вказівку від вищого партійного і державного органу підвищити норми виробітку, і вони їх підвищували, формально узгоджуючи їх із профспілками. На підтвердження сказаного буде вчасним навести витримку з довідки про перевірку профроботи Львівської облпрофради, яка вражає своєю співзвучністю з аналізованою вище Постановою Президії ВЦРПС і яка просто дезавує цитовану постанову ЦК та Ради Міністрів. «Більшість профспілкових комітетів, – зазначає в ній представник Укрпрофради, – не домагаються від господарників своєчасного впровадження у виробництво організаційно-технічних заходів та своєчасного перегляду норм, а дають лише згоду на введення нових норм [30, арк.38].

Детальніше зупинимося на пропагандистській стороні питання, яке, безумовно, займало важливе місце в економічній стратегії партії. Перш за все, воно створювало ілюзію боротьби за скорочення робочого дня і впорядкування норм виробітку, відволікало увагу широкого загалу від тонкощів цього процесу і, що є не менш важливим, через наймасовішу організацію трудящих включало в нього велетенський профспілковий актив. Тим самим він перетворювався в заручника ситуації, бо, по суті, на нього перекладалась відповідальність за необґрунтоване підвищення норм. Логіка була проста: держава лише (!) пропонувала підвищити норми, але ж профспілки давали на це відповідну згоду. Без їх згоди підвищення неможливе. Іншими словами: профспілки допомагали державі примусити трудівників заплатити за одну годину скороченого робочого дня абсолютно невинуватому ціну. Слід також визнати неготовність радянського виробництва до проведення масштабних реформ, пов'язаних із спробами механізації виробничих процесів, впорядкуванням норм виробітку, скороченням робочого дня тощо. Знову підтвердимо свої сумнівні архівними матеріалами, скориставшись цього разу результатами перевірки Чорноморського раднаргоспу, здійсненої бригадою ВЦРПС у 1964 р.

Нас цілком влаштовує дата перевірки, оскільки її було проведено в рік, коли закінчувалася епоха «відлиги», що дає можливість робити висновки про певні результати роботи в цьому напрямку за весь хрущовський період – це, по-перше. По-друге, враховуючи столичний характер комісії, цілком виправданими є очікування максимально об'єктивного характеру її результатів. При цьому принагідно зазначимо, що в переважній більшості підприємств раднаргоспу відсоток технічно обґрунтованих норм був досить високим і коливався від 60 до 70%. Так ось, «високій» комісії вдалось виявити велику кількість цілодобових простоїв (81,6 тисяч людино-днів). Внутрішньо-змінні простої склали тут 737,7 тисяч людино-днів, невиходи з дозволу адміністра-

ції – 858,6, прогули – 116,9. На підприємствах раднаргоспу була зафіксована також надзвичайно висока плинність кадрів. Якщо в 1964 р. на роботу було прийнято 118 282 робітника, то за цей же час звільнилось – 108 182. Зробивши фотографії робочого дня, комісія з'ясувала, що втрати робочого часу на різних підприємствах раднаргоспу складають від 4,5% до 13,5%. Причому питома вага втраченого робочого часу з організаційно-технічних причин, що залежали від адміністрації, складала 52% і 48% – з причин, що залежали від самих робітників. Звичайно ж, через організаційні негаразди, а також ж через підвищення норм виробітку значна кількість відрядників не могла з ними впоратись. За станом на квітень їх число тут перевищувало 14,5 тис. осіб, або 5,2% від загальної кількості [31, арк.5-7].

Водночас зазначимо, що наведений приклад не є поодиноким і, тим більше, не є характерним лише для одного раднаргоспу. Аналогічна ситуація мала місце й на інших підприємствах Української РСР. Наприклад, на підприємстві машинобудування Харкова, де теж значна кількість робітників на суворо фіксований час регулярно не справлялась із нормами виробітку. Тут їх питома вага станом на 1 липня 1964 р. була наступною: на Харківському тракторному заводі вона складала 0,9 %, на Державному підшипниковому заводі № 8 – 2,5 %, на заводі «Світло шахтаря» – 1,7 %, на заводі «Серп і молот» – 1,0, на заводі ім. Леніна – 5,4 % . У кількісному вираженні це означає, що на день перевірки 985 робітників цих заводів не виконали усталену норму [32, арк.40].

Досить об'ємні викладки з документів, з одного боку, деталізують проблемні місця виробництва і, водночас, дають можливість відшукати у функціональній діяльності спілок відповідні засоби боротьби з ними, які певною мірою могли вплинути на виконання норм виробітку. Зокрема, профспілки мали значний арсенал засобів боротьби з прогульниками. За допомогою соціалістичного змагання вони мали вплив на суміжників, які часто-густо зривали поставку сировини, матеріалів, деталей, викликаючи внутрішні та зовнішні простої підприємств. Розповсюджуючи передовий досвід, радянські тред-юніони могли сприяти й виконанню планів виробництва. Керуючи науково-технічними товариствами та спілкою раціоналізаторів і винахідників, вони були мали можливість вплинути й на підвищення продуктивності праці. Якою була ефективність цієї роботи – це інше питання. Але в будь-якому випадку, розкручуючи маховик радянської пропаганди, вони допомагали партії та уряду утримувати трудящі маси в межах задекларованого курсу, який маскував затратний характер радянської економіки. Ми можемо навести не один десяток прикладів, які б свідчили про неефективність і абсолютну формальність цієї роботи. Але, водночас, не можна не погодитись і з іншим. Без цього включення наймасовішої організації трудящих підтримка партійних рішень з боку трудящих була б значно меншою, а невиконання норм виробітку було б ще вищим.

Таблиця 3

**Стан нормування праці в машинобудівних підприємствах м. Харкова
(за станом на липень 1964 р.)**

Назва підприємств	Питома вага технічно обґрунтованих норм	Питома вага робітників, які виконали норму на 150%
Харківський тракторний завод	69,7	43
Державний підшипниковий завод №8	65,8	28,6
Харківський турбогенераторний завод	45,3	59,4
завод «Світло шахтаря»	22,6	12,7
завод кондиціонерів	43,5	26,0
завод імені В.І.Леніна	40,8	47,5
завод «Серп і молот»	53,8	34,5

Разом з тенденцією невиконання норм, простежується й зворотна – їх перевиконання. Для прикладу нами взято машинобудівну промисловість Харкова, в якій представлено 7 крупних підприємств. Хронологічно нами виокремлено 1964 р., який дає уявлення про ефективність роботи, проведеної адміністрацією та профспілковими органами на кінець досліджуваного періоду. Та й галузь виробництва обрана така, де продуктивність праці була чи не найвищою в промисловості республіки. Результати діяльності віддзеркалює таблиця 3 [33].

Таблиця дає підставу для декількох узагальнень. Перший. Мало місце значне коливання в питомій вазі технічно-обґрунтованих норм. Від 22,6% на заводі «Світло шахтаря» до 69,7 на ХТЗ. Другий. Питома вага робітників, які перевиконали норми на 150% теж була різною від 12,7% на заводі «Світло шахтаря» до 59,4% на турбогенераторному заводі, що теж засвідчує відсутність певної сталості. Третій. Питома вага технічно обґрунтованих норм у своїй більшості мала зворотно пропорційний характер, що є, безумовно, чинником позитивним (за винятком турбогенераторного заводу). Однак, навіть з врахуванням усього зазначеного вище, не можна не відзначити досить високий процент перевиконання норм, що свідчить не лише про недосконалість останніх, а й про неефективність нової системи нормотворення.

Висновки. Таким чином, аналіз змін у підходах до формування нових норм виробітку, який дозволяє зробити декілька принципових висновків. По-перше, ми утвердилися в думці, що скорочення робочого дня, незабезпеченого належним підвищенням продуктивності праці, як і слабкість організації радянського виробництва, обумовлювалась такими особливостями радянської економічної системи, як практично безроздільне панування державної форми власності на засоби виробництва, плановий характер економіки. Саме вони, з нашої точки зору, були тим ґрунтом на якому зростали норми виробітку. Останнє, у свою чергу, створювало сприятливі умови для скорочення заробітної плати.

По-друге, якщо виходити з посилання, що впровадження семигодинного робочого дня було

викликано не економічною необхідністю, а політичною доцільністю нової правлячої еліти, в основі якої була перманентна боротьба з прихильниками класичного сталінізму, підвищення норми виробітку і неминуче скорочення зарплати стали платою постсталінського суспільства за повалення сталінізму в класичному вигляді та його утвердження в новій, дещо пом'якшеній модифікації.

По-третє, тогочасні професійні спілки з їх постійно гіпертрофуючою виробничо-масовою функцією забезпечували втілення в життя всіх накреслень партії та держави, в тому числі й у царині формування нових норм виробітку. Це означає, що наймасовіша і найдемократичніша за своїм первісним задумом організація, змушена була «добровільно» виконувати політичне завдання свого партійного патрона. При цьому свою діяльність вона обставляли гаслами вірності партії, яка активно розбудовувала підвалини нового етапу тоталітарних відносин і з такою ж завзятістю вони одночасно «обстоювали» інтереси трудівників у сфері праці, трудових відносин та культури. Значно рельєфніше цю дворушність радянських професійних спілок може показати подальший аналіз змін у сфері заробітної плати, що стали наслідком державницьких перепитів з нормами виробітку, який ми плануємо виконати в одному із наступних досліджень.

Л і т е р а т у р а

1. Цвих В.Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика: Монографія / Володимир Федорович Цвих. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 376 с.
2. Тупиця О.Л. Профспілки в політичній системі сучасного громадянського суспільства в Україні: виміри функціонування / Олег Леонідович Тупиця. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – 352 с.
3. Докашенко В.М. Оплата праці у порівняльному аналізі положень про комісію із заробітної плати. (50-ті – середина 60-х рр..) / Віктор Миколайович Докашенко // Грані історії: зб. наук. – Горлівка: Вид-во Горлівського інституту іноземних мов, 2009. – Вип.2. – С.3 – 15.
4. Його ж. Профспілки й семигодинний робочий день. Середина 50-х – середина 60-х рр. // Along Clivo's ways.

- Topical problems of the modern historical science. – Krakow, 2016. – №1. – st. 69 – 94.
5. Сталин Й.В. Речь на первом Всесоюзном совещании стахановцев // Йосиф Виссарионович Сталин. - Сочинения. – Т.14. – М.: Изд-во «Писатель», 1997. – С.79 – 92. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.grachev62.narod.ru
  6. Хрущев Н.С. Мы страдаем из-за несовершенства организационной системы / Никита Сергеевич Хрущев. - Время. Люди. Власть. (Воспоминания в 4-х кн.). Кн. 4. – М.: Московские новости, 1999. – С.129- 138.
  7. Підраховано нами за: Устав профессиональных союзов СССР. Утвержден XI съездом профсоюзов СССР 15 июня 1954 г. – М.: Профиздат, 1955. – 31 с.; Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XII з'їздом профспілок СРСР 27 березня 1959 року. – К.: Держполітвидав України, 1959. – 47 с.; Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XIII з'їздом профспілок СРСР 1 листопада 1963 р. – К.: Держполітвидав України, 1964. – 49 с. (Далі статuti профспілок).
  8. О задачах по дальнейшему подъему промышленности, техническому прогрессу и улучшению организации производства. Постановление Пленума ЦК КПСС. 4 – 12 июля 1955 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). – Т.8. – 1946 – 1955. – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1986 (Далі: КПСС в резолюциях...). – Т.8. – С.510 – 528.
  9. Положение о Государственном комитете Совета Министров СССР по вопросам труда и заработной платы. Утверждено Постановлением Совета Министров СССР от 25 августа 1955 г. №1575 // [Электронный доступ]. – Режим доступа: http://ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/ussr_5028.htm
  10. Справка о работе цехового комитета профсоюза механического цеха Полтавского завода мясного оборудования. 13 февраля 1956 г. // Центральный державный архив вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Ф2605, оп.8, спр. 1261, арк.1 - 2.
  11. Справка о работе хозяйственных и профсоюзных организаций Днепрпетровской области по выполнению решений июльского Пленума ЦК КПСС и III Пленума ВЦСПС (без даты) // Там само, арк. 4 – 37.
  12. Статистическая таблица ЦСУ СССР «Среднемесячная денежная заработная плата рабочих и служащих по отраслям народного хозяйства СССР в 1940, 1945, 1950 – 1955 гг.» // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.istmat.info
  13. Див.: Лушников А.М., Лушникова М.В. Курс трудового права: Учебник в 2-х т. – Т.2 Коллективное право. Индивидуальное право. Процессуальное право / Андрей Михайлович Лушников, Марина Владимировна Лушникова. – М.: Статут, 2009. – 1151 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.studfiles.ru
  14. Складено за: Статuti профспілок за відповідний рік. – С.7, С.4, С.7, С.8.
  15. Положение о комиссии заработной платы фабричного, заводского (цехового) комитета профсоюза. Утверждено Президиумом ВЦСПС 14 марта 1952 г. // Сборник положений о комиссии ФЗМК. – М.: Профиздат, 1955. – с.3 – 5; Положение о комиссии заработной платы и нормирования труда фабричного, заводского (цехового) комитета профсоюза. Утверждено Постановление Президиума ВЦСПС от 4 декабря 1963 г. // Справочник профсоюзного работника. – М.:Профиздат, 1964. – С.134 – 137.
  16. Обращение ЦК КПСС, Совета Министров СССР и ВЦСПС. По вопросам устранения недостатков в организации нормирования труда и заработной платы. 11 июля 1956 г. // Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов. – М.: Госполитиздат, 1958. – С.630 – 641.
  17. Там само.
  18. Довідка про роботу Львівської обласної ради професійних спілок по керівництву профспілковими організаціями області //ЦДАВО України, ф.2605, оп.8, спр. 1699, 32 – 44.
  19. О работе профессиональных союзов СССР. Постановление Пленума ЦК КПСС 16 – 17 декабря 1957 г. // КПСС в резолюциях. – Т.9. – С.215 – 228.
  20. Про впорядкування заробітної плати працівників вугільної промисловості Міністерства місцевої і паливної промисловості Української РСР // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської соціалістичної республіки (Далі ЗПіР уряду УРСР). – 1957. - №5 – 6. – С.7 – 8.
  21. Про перевод на скорочений робочий день, підвищення і упорядкування заробітної плати працівників підприємств машинобудування і металообробної промисловості // Там само. – 1959. - №5. – С.3 – 14.
  22. Про строки завершення переводу на семи - і шестигдинний робочий день і впорядкування заробітної плати робітників і службовців у всіх галузях народного господарства. Постанова Центрального Комітету КП України, Ради Міністрів Української РСР і Української республіканської ради професійних спілок. 15 грудня 1959 р. №1904. Додаток №2 Завдання про підвищення норм виробітку по галузях народного господарства Української РСР // ЦДАВО України, Ф.2605, оп.8, спр.2064, арк. 1- 36.
  23. Оправка о количестве норм, принятых в сторону увеличения на некоторых предприятиях Харькова // Там само, спр.0936, арк. 31.
  24. Конотопов М.И, Сметанин С.И. Экономическая история. Учебник для высшей школы. / Михаил Иванович Конотопов, Станислав Илларионович Сметанин. - М.: Академический проект, 2000. – 367 с.
  25. Советская историческая энциклопедия. Под ред. Е.М. Жукова. – 12. - М: Изд-во «Советская энциклопедия». – С.734 – 735.
  26. О результатах проверки писем и заявлений трудящихся по вопросам заработной платы. Постановление Президиума Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов от 5 июня 1959 года, протокол №13, п.5 // Бюллетень Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов. – 1959. – 12. – С.1-4.
  27. Информационная записка о выполнении постановления Президиума Украинского республиканского совета профессиональных союзов от 4.02.1959 г. «О работе Черниговского Областного совета профессиональных союзов с письмами, заявлениями и жалобами трудящихся // ЦДАВО України, Ф2605, оп.8, спр.2027, арк.20.
  28. Про переведення на семигодинний робочий день й впорядкування заробітної плати працівників цементних заводів і підприємств по виробництву азбестоцементних виробів. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР від 16.09.1958 р. №1357 // ЗПіР уряду УРСР. – 1958. - №10. – С.3-12.
  29. Справка о мероприятиях, проведенных профсоюзными организациями по улучшению нормированию труда и создания условий рабочим для выполнения норм

- выработки // ЦДАВО України. - Там само. - спр.9891. арк.11 – 24.
30. Довідка про роботу Львівської обласної ради професійних спілок по керівництву профспілковими організаціями області // Там само. - спр. 1699, арк. 32 – 44.
  31. Справка об организации труда на предприятиях Черноморского совнархоза в том числе и Одесской области // Там само, спр.4123, арк.1 – 11.
  32. Удельный вес рабочих предприятий машиностроения г.Харькова, которые не выполнили норму выработки по состоянию на 1 июля 1964 г. // Там само. - спр.4117, арк.40.
  33. Складено за даними: Состояние нормирования труда на машиностроительных предприятиях г.Харькова // Там само. – арк.40.
- ### References
1. Cvih V. F. (2002), Profspilki u gromadjans'komu suspil'stvi: teorija, metodologija, praktika: Monografija, VPC «Київський університет», Kyiv, 376 p.
  2. Tupicja O. L. (2008), Profspilki v politichnij sistemi suchasnoho gromadjans'kogo suspil'stva v Ukraїni: vimiri funkcionuvannja, Vid-vo DNU, Dnipropetrovs'k, 352 p.
  3. Dokashenko V. M. (2009), Oplata pracı u porivnjal'nomu analizi polozhen' pro komisiju iz zarobitnoї plati. (50-ti – seredina 60-h rr.), Grani istorii: zb. nauk. prac', Gorlivka : Vid-vo Gorlivs'kogo institutu inozemnh mov, 2. – pp. 3–15.
  4. Jogo zh. (2016), Profspilki j semigodinnij robochij den'. Seredina 50-h – seredina 60-h rr., *Along Clio's ways. Topical problems of the modern historical science*, Krakow, 1. – pp. 69–94.
  5. Stalin J. V. (1997), Vol. 14. Rech' na pervom Vsesojuznom soveshhanii stahanovcev. Sochinenija, Izd-vo «Pisatel'», Moscow, pp. 79–92: available at: www.grachev62.narod.ru
  - Hrushhev N. S. (1999), Vol. 4. My stradaem iz-za nesovershenstva organizacionnoj sistemy. Vremja. Ljudi. Vlast'. (Vospominanija v 4-h vol.), Moskovskie novosti, Moscow, pp. 129–138.
  7. Pidrahovano nami za: Ustav professional'nyh sojuzov SSSR. Utverzhden XI s#ezdom profsojuzov SSSR 15 ijunja 1954 g. (1955), Profizdat, Moscow, 31 p.; Statut profesijnih spilok SRSR. Zatverdzenij XII zı zdom profspilok SRSR 27 bereznja 1959 roku (1959), Derzhpolitvidav Ukraїni, Kyiv, 47 p.; Statut profesijnih spilok SRSR. Zatverdzenij XIII zı zdom profspilok SRSR 1 listopada 1963 r., (1964), Derzhpolitvidav Ukraїni, Kyiv, 49 p. (Dali statuti profspilok).
  8. O zadachah po dal'nejshemu pod#emu promyshlennosti, tehničeskomu progressu i uluchsheniju organizacii proizvodstva. Postanovlenie Plenuma CK KPSS. 4 – 12 ijulja 1955 g. Kommunističeskaja partija Sovetskogo Sojuza v rezoljucijah i reshenijah s#ezdov, konferencij i plenumov CK (1898–1986), Vol. 8 (1946 – 1955), 9-e izd., dop. i ispr. (1986), Politizdat, Moscow, pp. 510–28.
  9. Polozhenie o Gosudarstvennom komitete Soveta Ministrov SSSR po voprosam truda i zarabotnoj platy. Utverzhdeno Postanovleniem Soveta Ministrov SSSR ot 25 avgusta 1955 g. № 1575: available at: http://ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/ussr_5028.htm
  10. Sправка o rabote cehovogo komiteta profsojuza mehano-sbochnogo ceha Poltavskogo zavodam mjasnogo oborudovanija. 13 fevralja 1956 g., Central'nij derzhavnij arhiv vishhij organiv vladi i upravlinnja Ukraїni (CDAVO Ukraїni), F2605, op. 8, spr. 1261, pp. 1–2.
  11. Sправка o rabote hozjajstvennyh i profsojuznyh organizacij Dnepropetrovskoj oblasti po vypolneniju reshenij ijul'skogo Plenuma CK KPSS i III plenuma VCSPS (bez daty). Tam samo pp. 4–37.
  12. Statisticheskaja tablica CSU SSSR «Srednemesjahnaja denezhnaja zarabotnaja plata rabochih i sluzhashhij po otrasljam narodnogo hozjajstva SSSR v 1940, 1945, 1950 – 1955 gg.»: available at: www.istmat.info
  13. Div.: Lushnikov A. M., Lushnikova M. V. Kurs trudovogo prava: Uchebnik v 2-h v. – Vol. 2 Kollektivnoe pravo. Individual'noe pravo. Processual'noe pravo (2009), Statut, Moscow, 1151 p.: available at: www.studfiles.ru
  14. Skladeno za: Statuti profspilok za vidpovidnij rik. - P. 7, P. 4, P. 7, P. 8.
  15. Polozhenie o komissii zarabotnoj platy fabričnogo, zavodskogo (cehovogo) komiteta profsojuza. Utverzhdeno Prezidiumom VCSPS 14 marta 1952 g. Sbornik polozhenij o komissii FZMK (1955), Profizdat, Moscow, pp. 3–5; Polozhenie o komissii zarabotnoj platy i normirovanija truda fabričnogo, zavodskogo (cehovogo) komiteta profsojuza. Utverzhdeno Postanovlenie Prezidiuma VCSPS ot 4 dekabrja 1963 g. Spravochnik profsojuznogo rabotnika (1964), Profizdat, Moscow, pp.134–137.
  16. Obrashhenie CK KPSS, Soveta Ministrov SSSR i VCSPS. Po voprosam ustraneniya nedostatkov v organizacii normirovanija truda i zarabotnoj platy. 11 ijulja 1956 g. Direktivy KPSS i Sovetskogo pravitel'stva po hozjajstvennym voprosam. Sbornik dokumentov (1958), Gospolitizdat, Moscow, pp. 630–641.
  17. Tam samo.
  18. Dovidka pro robotu L'vivs'oi oblasnoi radi profesijnih spilok po kerivnictvu profspilkovimi organizacijami oblasti. CDAVO Ukraїni, f. 2605, op. 8, spr. 1699, 32–44.
  19. O rabote professional'nyh sojuzov SSSR. Postanovlenie Plenuma CK KPSS 16 – 17 dekabrja 1957 g. Vol. 9, KPSS v rezoljucijah, pp. 215–228.
  20. Pro vporjadkuvannja zarobitnoї plati pracivnikiv vugil'noi promislivosti Ministerstva miscevoi i palivnoi promislivosti Ukraїns'koї RSR. Zbirnik postanov i rozporjadzen' urjadu Ukraїns'koї Radjans'koї socialističnoї respubliki (Dali ZPiR urjadu URSR) (1957), 5–6. – pp. 7–8.
  21. Pro perevod na skorochenij robochij den', pidvishhennja i uporjadkuvannja zarobitnoї plati pracivnikiv pidpriemstv mashinobuduvannja i metaloobrobnoi promislivosti. Tam samo. (1959), 5. – pp. 3–14.
  22. Pro stroki zavershennja perevodu na semi- i shestigodinnij robochij den' i vporjadkuvannja zarobitnoї plati robitnikiv i sluzhbovciv u vsih galuzjah narodnogo gospodarstva. Postanova Central'nogo Komitetu KP Ukraїni, Radi Ministriv Ukraїns'koї RSR i Ukraїns'koї respublikans'koї radi profesijnih spilok. 15 grudnja 1959 r. № 1904. Dodatok № 2 Zavdannja pro pidvishhennja norm virobitku po galuzjah narodnogo gospodarstva Ukraїns'koї RSR, CDAVO Ukraїni, F. 2605, op. 8, spr. 2064, pp. 1–36.
  23. Opravka o kolichestve norm, prinjatyh v storonu uvelichenija na nekotoryh predprijatijah Har'kova. Tam samo, spr. 0936, p. 31.
  24. Konotopov M. I, Smetanin S. I. (2000), Jekonomičeskaja istorija. Uchebnik dlja vysšej shkoly, Akademičeskij proekt, Moscow, 2000. – 367 p.
  25. Sovetskaja istoričeskaja jenciklopedija. Pod red. E. M. Zhukova. Izd-vo «Sovetskaja jenciklopedija», Moscow, 12, pp. 734–735.
  26. O rezul'tatah proverki pisem i zajavlenij trudjashhijja po voprosam zarabotnoj platy. Postanovlenie Prezidiuma Vsesojuznogo Central'nogo Soveta Professional'nyh Sojuzov ot 5 ijunja 1959 goda, protokol № 13, p. 5,

- (1959), Вjulleten' Vsesojuznogo Central'nogo Soveta Professional'nyh Sojuzov, 12. – pp. 1–4.
27. Informacionnaja zapiska o vypolnenii postanovlenija Prezidiuma Ukrainського respublikanskogo soneta professional'nyh sojuzov ot 4.02.1959 g. «O rabote Chernigovskogo Oblastnogo soveta professional'nyh sojuzov s pis'mami, zajavlenijami i zhalobami trudjashhhsja. CDAVO Ukraїni, F2605, op. 8, spr. 2027, p. 20.
  28. Pro perevedennja na semigodinnij robochij den' j vporjadkuvannja zarobitnoi plati pracivnikiv cementnih zavodiv i pidpriemstv po virobnictvu azbestocementnih virobiv. Postanova CK KP Ukraїni i Radi Ministriv Ukraїns'koї RSR vid 16.09.1958 r. № 1357 (1958), ZPiR urjadu URSR, 10, pp. 3–12.
  29. Spravka o meroprijatijah, provedennyh profsojuznymi organizacijami po uluchsheniju normirovaniju truda i sozdanija uslovij rabochim dlja vypolnenija norm vyrabotki. CDAVO Ukraїni, Tam samo, spr. 9891, pp. 11–24.
  30. Dovidka pro robotu L'vivs'koї oblasnoї radi profesijnih spilok po kerivnictvu profspilkovimi organizacijami oblasti. Tam samo, spr. 1699, pp. 32–44.
  31. Spravka ob organizacii truda na predprijatijah Chernomorskogo sovnarhoza v tom chisle i Odesskoj oblasti. Tam samo, spr. 4123, pp. 1–11.
  32. Udel'nyj ves rabochih predprijatij mashinostroenija g. Har'kova, kotorye ne vypolnili normu vyrabotki po sostojaniju na 1 ijulja 1964 g. Tam samo. - p.50.

Докашенко В. М. Профсоюзы, семичасовый рабочий день и метаморфозы норм выработки (середи́на 50-х – середи́на 60-х гг.)

На основании широкого круга исторических источников и научной литературы в статье сделаны следующие выводы. Во-первых, мы утвердились в мысли, что сокращение рабочего дня без обеспечения процесса производства ростом производительности труда, как и организационная слабость советского производства, обуславливались особенностями советской экономической системы. К ним необходимо отнести, практически безраздельное господство государственной формы собственности на средства производства и плановый характер экономики. Именно эти особенности экономики были фундаментом для необоснованного повышения норм выработки, что, в свою очередь, неизбежно должно было вызвать и сокращение заработной платы.

Во-вторых, мы исходим из посылки, что внедрение семичасового рабочего дня было продиктовано не экономической необходимостью, а политической целесообразностью новой политической элиты целью, которой была борьба с проявлениями сталинизма во всех сферах общественной жизни. Если наше утверждение верно, то повышение производственных норм и неизбежное сокращение заработной платы были платой постсталинского общества за свержение сталинизма в его классической форме и его утверждение в новой, несколько смягченной модификации.

В-третьих, профсоюзы хрущевского времени, с их гипертрофированной производственно-массовой функцией обеспечивали воплощение в жизнь всех предначертаний партии. Не исключением было и формирование новых норм выработки. Это означает, что самая массовая и по своему первичному замыслу самая демократичная организация, в период «оттепели», как и ранее выполняла политические задания своего партийного патрона, рьяно, отстраивающего фундамент нового этапа тоталитар-

ных отношений. С таким же рвение профсоюзы «отстаивали» перед государственными и общественными органами интересы трудящихся в сфере труда, быта и культуры. Значительно рельефнее это двурушничество советских профсоюзов может засвидетельствовать заключительная статья этого цикла, посвященная анализу изменений в сфере заработной платы, который мы планируем выполнить в одном из следующих исследований.

Ключевые слова: семичасовый рабочий день, норма выработки, опытно-статистические норма, заработная плата, производительность труда, интенсивность труда, профессиональные союзы, «оттепель».

Dokashenko V.M. Trade unions, seven-hour working day and metamorphoses to standarts (mid 50's - mid 60's)

The article is a continuation of the article series based on the hypothesis that the idea of the reduction in working hours was absolutely politicized by the authorities during the period of the so-called “Thaw”. The author believes that the “creators” of this idea, being in the state of a permanent struggle with the upholders of a classical Stalinism, needed the support of broad layers of workers. According to the author the reduction of the working day was a kind of an upfront for that support. The researcher, referring to the opinion of economists, argues that the reduction of working hours was possible only under the condition of a sufficient increase in productivity. The absence of this condition or its insufficient level doomed the initiators of the reform to fail.

Having analyzed the statistical materials published in the official sources of the Central Statistical Office of the USSR, the author comes to the conclusion that there was just such a situation in the country in the 1970-ies. The latter led to the next stage of the study such as the analysis of the production norms. This process was initiated by the authorities in 1955 and took the form of the struggle for technically-based norms. Not without reason the researcher supposes that the main reason of this transformation was the insufficient level of productivity. The latter along with a shorter working day made it difficult for the economic authorities to execute production plans. This circumstance caused the distortion of the primary idea. Instead of implementation of technically-based norms that required preliminary realization of appropriate technical and economic measures, in most cases business executives “strayed” to a common, unjustified increase of production norms.

On the basis of a wide range of historical sources and scientific literature the following conclusions are made in the article. Firstly, the author established the idea that the reduction of working hours without ensuring the growth of labor productivity of the production process was an organizational weakness of the Soviet production conditioned by the peculiarities of the Soviet economic system. Among the peculiarities should be mentioned almost total domination of State ownership of means of production and a planned economy. These features of the economy were the foundation for an unreasonable increase of production norms, which in its turn inevitably led to a reduction of wages.

Secondly, the researcher proceeds from the premise that the introduction of the seven-hour working day was not dictated by an economic necessity but by a political expediency of the new political elite, whose goal was to fight with the manifestations of Stalinism in all spheres of public life. If the assertion is correct, then the increase in production norms and an inevitable reduction of wages were the cost of the post-Stalinist society for the overthrow of Stalinism in its classic form and its adoption in a new, slightly softened modification.

Thirdly, the trade unions of Khrushchev's time, with their exaggerated production and mass function ensured the implementation of all projects of the party. There was no exception for the formation of new production norms. It means that the mass and according to its primary intention the most democratic organization, as before, carried out the political tasks of its political patron, surrounding its activities with slogans, which were more consistent with the requirements of the new stage of totalitarian relations, but formally the organization remained the representative of workers' interests in the spheres of labour, everyday life and culture. Much more prominent the duplicity of the Soviet trade unions can be attested with the help of the analysis of changes in the field of wages, which is expected to be completed in one of the following researches.

Key words: *seven-hour working day, production rate, experimental statistics norm, salary, labour productivity, intensity of labour, trade unions, "thaw".*

Докашенко Віктор Миколайович - доктор історичних наук, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». м. Бахмут E-mail: v.m.dokashenko@ukr.net

Рецензент: д.іст.н., професор **Михайлюк В.П.**

Стаття подана 07.09.2016

УДК: 001.891:631.527:633.63 (091) (100) "20"

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКОРДОННИХ ВЧЕНИХ У СЕЛЕКЦІЇ ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ НА ОДНОНАСІННІСТЬ (перша половина XX ст.)

Євтушик Р. В.

HISTORICAL ANALYSIS OF FOREIGN SCIENTISTS RESEARCH OF SUGAR BEET BREEDING FOR MONOGERM IN THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

Yevtushyk R. V

В статті розглянуто наукову діяльність та вклад закордонних селекціонерів у напрямку виведення нових однонасіньних сортів цукрових буряків у першій половині XX ст. Проаналізовано особливості роботи науковців у вивченні природи однонасіньності цукрових буряків та специфіку використання різних методів при формуванні сталої форми одноросткових буряків. В публікації дана коротка характеристика шляхів ефективності вирощування цукрових буряків. Також стаття містить огляд процесів створення та впровадження однонасіньних сортів. Автором виділені особливості роботи зарубіжних вчених стосовно селекції цукрових буряків на однонасіньність. Робота має змістовний опис застосування агротехніки в практиці вчених-агрономів в країнах Західної Європи та США. Публікація містить достатньо ґрунтовну інформацію стосовно значущості цієї посівної культури як важливого елементу сільськогосподарської культури для аграрного сектору нашої країни, а особливо для південних та центральних районів України. Охарактеризована селекційна робота вказує на те, що в середині XX століття перед науковцями постала серйозна проблема – створення сортів однонасіньних цукрових буряків. Саме це досягнення позитивно вплинуло на ефективність господарської роботи аграріїв всього світу на сьогоднішній день.
Ключові слова: однонасіньні цукрові буряки, інцухт метод, сорт, сегментоване насіння.

За весь період розвитку буряківництва вчені цієї галузі постійно шукали шляхи та способи вирощування цукрових буряків при найменших затратах праці на таких трудомістких етапах як проривка та перевірка. До середини минулого століття у сільському господарстві вирощували багатонасіньні сорти-популяції, але з районуванням у колишньому СРСР перших в світі однонасіньних сортів цукрових буряків Білоцерківський однонасіньний (1956 р.) та

Ялтушківський однонасіньний (1958 р.) підхід до вирощування даної трудомісткої культури кардинально змінився. Розпочалася нова ера у світовому буряківництві: замість багатонасіньних сортів з'явилися однонасіньні сорти цукрових буряків, вирощування яких дозволило повністю механізувати обробіток культури цукрових буряків та висівати насіння на кінцеву густоту, а в селекції застосовувати нові методи, відбір за величиною насіння та інші, які неможливо було застосувати у селекції з багатонасіньними сортами буряків.

Першість у створенні однонасіньних сортів цукрових буряків історично належить нашим українським вченим (М.Г. Бордонос, О.К. Коломієць, О.В. Попов, Г.С. Мокан та інші), проте багато науковців у всьому світі також проводили дослідження та роботу в напрямку створення однонасіньних сортів цукрових буряків.

Метою статті є історичний аналіз особливостей роботи зарубіжних вчених стосовно селекції цукрових буряків на однонасіньність.

В історії зустрічаються повідомлення стосовно однонасіньності у буряків ще задовго до початку повномасштабних досліджень однонасіньних популяцій, Ахард у своїх висловлюваннях ще півтора століття тому зазначив, що якби був певний засіб чи можна було придумати машину, з допомогою якої можна звільнити насіння цукрових буряків із їх оболонки та отримати однонасіньне насіння, то такий винахід приніс би велику користь [5].

Перші спроби зі створення однонасіньних форм шляхом селекції належать американським вченим Таусенду та Ретью, які у 1903 р. на висадках багатонасіньних буряків відібрали, а потім і висіяли декілька сотень однонасіньних плодів [14]. У потомстві від

окремих рослин було отримано до 75% однонасінного матеріалу, але створити повністю сталу однонасінну форму їм так і не вдалося, а оскільки в ті часи нестатку у ручній праці не було, робота втратила свою актуальність [1, с. 15].

Робота з дослідження природи однонасінності у буряків була відновлена в США ще до Другої світової війни, але найбільшого розвитку набула у 1948 р., коли на насінній ділянці в Орегоні серед багатонасінної гібридної популяції цукрових буряків «Мічиган гібрид 18» нашим співвітчизником В.Ф. Савицьким, який емігрував до США у 1947 р., знайдено дві рослини (№101 та №107) з однонасінними плодами, які були самофертильними [5, с. 117]. Працюючи з отриманим селекційним матеріалом, вчені вивели дві інцухт-лінії з назвою SLC 101 та SLC 107 (Soft Leik City), у яких ознака однонасінності зберігалася в наступних генераціях, але дані лінії характеризувалися пізньостиглістю, давали дрібне насіння та піддавалися захворюванням. Репродукція однонасінних мутантів дозволила В.Ф. Савицькому встановити, що ознака однонасінності у цих форм константна і не залежить від умов вирощування [4, с. 20]. Дані номери характеризувалися специфічним типом розгалуження проростків, який виявився рецесивною ознакою, як і однонасінність [13].

Стосовно першої лінії SLC 101 французький селекціонер Маргара, вивчаючи її у 1954 р. поблизу Парижа, характеризувала як низькопродуктивну [12], а фірма «Юта Айдахо Шугар Компані» у США, зазначає, що це оригінальна однонасінна лінія, яка тільки придатна у селекційних цілях і не є сортом [5, с. 118]. Стосовно другої однонасінної лінії у літературних джерелах не зустрічається ніякої інформації, тому ми можемо припустити, що дана лінія була непридатною для подальших досліджень. Важливо зазначити, що у 1959 р. (Брюсель) делегат Франції Абель Лефевр на конгресі Міжнародного інституту із вивчення буряків заявив, що виведені американськими селекціонерами однонасінні буряки знизили врожайність коренів на 45% у порівнянні із звичайними [2].

Таким чином, можна стверджувати, що в 60-х роках у США ще не створено сталих продуктивних однонасінних сортів цукрових буряків, які б могли конкурувати з багатонасінними. В американських селекціонерів не було сформовано однонасінний сорт, а були наявні інцухт-лінії даної форми буряків, які використовуються для отримання гібридного насіння від схрещування інцухт-ліній з однонасінними плодами із кращими лініями багатонасінних буряків.

Перші дослідження однонасінності в цукрових буряків у Федеративній республіці Німеччина розпочав селекціонер Ріхтер у 1940 р., який працював на селекційно-насінневій фірмі Шрайбер та проводив схрещування між багатонасінними популяціями цукрових буряків із дикою формою *Beta lomatogona* [5, с. 120]. Вихідними матеріалами для

виведення гібридного насіння слугували: материнська форма – сорти багатонасінних цукрових буряків Шрайбер нормального напрямку (N) та батьківська форма – дикий вид *Beta lomatogona* з однонасінними плодами.

Результатом п'ятирічної роботи вчених є відбір 547 кращих пар батьківських форм, з яких: 1,3% були повністю однонасінні, 12,7% – з одно- та дво- насінні, а інші – з різною кількістю плодів [5, с. 120]. Отримані гібриди від схрещування *Beta vulgaris* з *Beta lomatogona* у F₃ мали середню цукристість 17,77%, коли вихідна материнська форма (N) мала цукристість 18%, а батьківська форма (*B. lomatogona*) – 10-13% [5, с. 121]. Тобто це були позитивні результати у селекції цукрових буряків на однонасінність, але робота була припинена у зв'язку з раптовою смертю селекціонера Ріхтера у 1947 р., а кращий матеріал зник.

Робота у Німецькій демократичній республіці відновилася у 1955 р., її очолили професор Хейніш та доктор Фюрсте Інституту цукрових буряків (Клейнванцлебен) [5, с. 121]. Організовані дослідження проводилася в напрямку схрещування звичайних багатонасінних цукрових буряків з диким видом *B. lomatogona* та відбір кущів однонасінних рослин, які зустрічалися серед багатонасінних посівів і їх гібридизацію з дикими однонасінними видами роду *Beta* [3, с. 176; 10].

У першому варіанті науковці, опираючись на закон гомологічних рядів, схрещували різні форми цукрових буряків й отримали 5-6 гібридних поколінь з позитивними показниками за ознакою однонасінності, але гібриди були мало продуктивними та пізньостиглими, і дослідження потребували подальшого вивчення. Селекціонери після відбору кращих рослин використовували клонування та ізолювання. Крім цього, вчені одночасно проводили перевірку на однонасінність, після чого – попередню, а пізніше головну перевірку на продуктивність [8, с. 87].

Відбираючи однонасінні кущі буряків, науковцями було обстежено 300 тис. кущів багатонасінних буряків та знайдено 26 рослин, які мали 50% однонасінних плодів [5]. Проводячи цілеспрямовану гібридизацію, було отримано 3-4 покоління гібридів, які у кращому потомстві мали однонасінні більш ранньостиглі плоди: у 1956 р. – 72%, у 1957 – до 80% [5, с.121]. У своїй праці Фюрсте зазначає, що наявні однонасінні номери цукрових буряків характеризувалися низькою урожайністю коренів при достатній цукристості та мали розтягнуті строки цвітіння на другому році життя [8, с. 86]. Серед селекційного матеріалу, одержаного шляхом інцухтування, дослідники отримували різні форми – від однонасінних до двохнасінних, оскільки знову відбувалося розчеплення, і досягти 100% однонасінності було важко [8, с. 87].

Таким чином, німецькі селекціонери проводили пошук однонасінних рослин та їх взаємну гібридизацію, яка дала позитивні результати, а також схре-

щували дику форму цукрових буряків (*B. lomatogona*) з багатонасінними сортами. Однак німецькі дослідники у 1958 р. не мали сформованого сорту одностиглих цукрових буряків. Схожу методику виведення одностиглих сортів буряків використовували і чехословацькі селекціонери, які також не досягли в даний період значних успіхів.

Робота у Польській демократичній республіці була розпочата у 1947р., коли серед посівів багатонасінних буряків було знайдено рослину з частково одностиглими плодами, яку у подальшому схрестили з багатонасінним сортом цукрових буряків PZHR-4 [7, с. 152]. У другому поколінні дослідники отримали типи рослин з одностиглими плодами, а в третьому поколінні, після обробки рослин колхіцином, отримали тетраплоїди та триплоїди одностиглих буряків (1951 р.), які слугували основою для нового одностиглого сорту [11].

Крім зміни самої природи культури цукрових буряків у результаті селекційної роботи і перетворення багатонасінних популяцій на одностиглих, науковці використовували й інший метод – механічне подрібнення насіння та його використання у посівах.

Оскільки сформованого одностиглого сорту цукрових буряків ще не було створено, і для цього потрібна довготривала робота, у посівах широко розпочали використовувати сегментоване насіння дроблених багатонасінних клубочків.

У 1933 р. російський вчений І.А. Тіщенко запропонував новий агрономічний прийом – посів цукрових буряків дробленим (сегментованим) насінням, і перше дроблення було здійснено на машинній конструкції механіка Д.С. Гудзенка [9, арк. 3].

Основні питання агротехніки посівів буряків дробленим насінням у дослідях 1934-1936 рр. з незрозумілих причин були не вивчені [9, арк. 5]. Запропонований метод не знайшов широкого впровадження у колишньому Радянському союзі, тому що майже половина насіння йшло у відходи, а в цей період сільське господарство відчувало нестачу посівного матеріалу, і піти на зменшення норми висіву на 50% аграрії не могли. Цим скористалися американські вчені, які перейняли ідею радянських науковців та у 1939-1940 рр. приступили до вивчення цього процесу, а в подальшому – і до масового використання сегментованого насіння в посівах на великих територіях [9, арк. 5]. Пізніше, у 1941 р., даною методикою зацікавилися німецькі вчені, де посів культури цукрових буряків дробленим насінням відомий як культура буряків за способом професора Кнолле.

Проведені дослідження американськими та німецькими вченими дали позитивні результати: економія на проріджуванні та букетуванні 30 % і більше, на проріджуванні затрачалося у два рази менше часу і могло бути відкладене на 8-14 днів [9,

арк. 5]. Характерною особливістю розвитку буряків із дробленого насіння є пришвидшений розвиток рослин та рівномірні сходи. Одностиглисть дозволяла отримати відособлені рівномірно розміщені рослини в рядках, що виключало переплетення коренів на перших етапах розвитку рослин. У 60-х роках ХХ ст. в ФРН та інших західних країнах Європи в посівах широко використовується одностиглове сегментоване насіння, яке займає проміжне положення між багатонасінним та одностиглим.

У Чехословаччині, починаючи з 1941 р., також проводилися дослідження із сегментованим насінням, яке дробили за допомогою машинної системи Кнолле. Отримане насіння мало абсолютну вагу 1,1 г, схожість 70% та давало 1-2 ростки на одну сегментовану частину клубочка, що дозволяло зменшити затрати ручної праці при проривці [6, с. 83]. Проте практика показала, що використання у посівах такого модифікованого насіння призвело до зниження схожості та значного пошкодження рослин, але у сприятливий рік показники були кращими [6]. Однак це не вирішувало проблеми, і вчені відмовилися від використання сегментованого насіння.

У 50-60 роках минулого століття в західній Європі та США ще не було створено сталого продуктивного сорту, а робота перебувала на етапі формування одностиглих цукрових буряків.

Отже, дослідження одностиглості цукрових буряків у США та західній Європі широко розпочалися після Другої світової війни. Селекціонери намагалися вирішити проблему багатонасінності в цукрових буряків двома шляхами: механічним подрібненням багатоплідних клубочків та за допомогою цілеспрямованої селекції даної культури.

Перший шлях частково вирішив проблему багатоплідності в буряків, він був швидший у порівнянні з селекційною роботою, проте виникли наступні проблеми: насіння сильно пошкоджувалося та втрачало свої цінні господарські властивості, й багато насіннєвого матеріалу йшло у відходи, що змусило вчених у подальшому відмовитися від даного методу.

Стосовно селекції, то науковці проводили відбір одностиглих рослин серед популяцій багатонасінних буряків та схрещували дані матеріали з диким видом *Beta lomatogona*, а також проводили гібридизацію багатонасінних сортів з диким видом *Beta lomatogona*. Використання даної методики та інцухтування різних ліній між собою дозволило вченим сформувати початкові форми одностиглих буряків у 50-х роках минулого століття, які у подальшому стали основою одностиглих сортів. Загалом, іноземними селекціонерами була проведена ґрунтовна робота у вивченні та вирішенні багатоплідності у цукрових буряків, яка була основою для становлення й розвитку селекції одностиглих цукрових буряків у наступних роках.

Література

1. Балков І. Я. Як було створено перший у світі однонасінний сорт цукрових буряків / І. Я. Балков // Цукрові буряки. – К., 2011. – № 6. – С. 15-16.
2. Варшавський Б. Я. Однонасінні цукрові буряки і нова технологія їх вирощування / Б. Я. Варшавський // Однонасінні цукрові буряки і технологія їх вирощування. – К., 1961. – С. 37-41.
3. Гердес Г. Развитие, состояние работ и цели селекции сахарной свеклы на односемянность в ГДР / Г. Гердес // Пути повышения продуктивности односемянной сахарной свеклы. – К., 1958. – С. 176-187.
4. Лісневич Л. О. Историчні пріоритети створення однонасінних цукрових буряків українськими та американськими вченими / Л. О. Лісневич // Цукрові буряки. – К., 2012. – № 5. – С. 20-21.
5. Манжелей І. І. Односемянная сахарная свекла в зарубежных странах / І. І. Манжелей // Односемянная сахарная свекла: сб. ст. / под ред. І. І. Манжеля. – Москва, 1960. – С. 116-122.
6. Стеглик В. О работах по односемянной сахарной свекле в Чехословакии / В. Стеглик // Односемянная сахарная свекла: сб. ст. / под ред. І. І. Манжеля. – Москва, 1960. – С. 83-85.
7. Филитович А. Результаты селекции односемянной сахарной свеклы в Польше / А. Филитович // Пути повышения продуктивности односемянной сахарной свеклы. – К., 1958. – С. 152-158.
8. Фюрсте О работах по односемянной сахарной свекле в Германской демократической республике / Фюрсте // Односемянная сахарная свекла: сб. ст. / под ред. І. І. Манжеля. – Москва, 1960. – С. 86-88.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВУ). – Ф. 5122. – Оп. 2. – Д. 144. – Арк. 104.
10. Barocka K. H. Die «einzelfrüchtigen» Arten der Gattung Beta L. im Hinblick auf ihre möglich Verwendung zur Einkreuzung in Beta vulgaris L. subsp. vulgaris / K. H. Barocka // Züchter. – 1959. – В. 29, № 5. – С. 193-230.
11. Filutowicz A. Hodowla odmian buraka cukrowego o owocach jednonasiennych / A. Filutowicz // Billetin Instytutu Hodowli i Aklimatyzacji Roslin. – 1959. – Nr. 2-3.
12. Margara J. Problèmes que pose l'amélioration de la betterave sucrière en France. / J. Margara // Annales de l'amélioration de plantes. – AJNRA, 1954. – IV, № 2.
13. Savitsky V. F. A genetic study of monogerm and multigerm characters in beets / V. F. Savitsky // Proceeding Amer. Soc. Sugar Beet Technol. – 1952. – V. 7. – P. 331-338.
14. Thowsend C.O. Monogerm sugar beets / C.O. Thowsend // The Journ. of Heredity. – 1916. – VIII.

References

1. Balkov I. Ja. Jak bulo stvoreno pershyj u sviti ondonasinnij sort cukrovih burjakiv / I. Ja. Balkov // Cukrovi burjaky. – K., 2011. – № 6. – S. 15-16.
2. Varshavs'kyj B. Ja. Odonasinni cukrovi burjaky i nova tehnologija i'h vyroshhuvannja / B. Ja. Varshavs'kyj // Odonasinni cukrovi burjaky i tehnologija i'h vyroshhuvannja. – K., 1961. – S. 37-41.
3. Gerdes G. Razvytyja, sostojanye robot y cely selekcyu saharnoj sveklyy na odnosemjannost' v GDR / G. Gerdes // Puty povuysenyja produktyvnosty odnosemjannoj saharnoj sveklyy. – K., 1958. – S. 176-187.
4. Lisnevych L. O. Istorychni priorytety stvorenja ondonasinnih cukrovih burjakiv ukrai'ns'kymy ta

- amerykans'kymy vchenymy / L. O. Lisnevych // Cukrovi burjaky. – K., 2012. – № 5. – S. 20-21.
5. Manzhelyj Y. Y. Odnosemjannaja saharnaja svekla v zarubezhnyyh stranah / Y. Y. Manzhelyj // Odnosemjannaja saharnaja svekla: sb. st. / pod red. Y. Y. Manzhelyja. – Moskva, 1960. – S. 116-122.
6. Steglyk V. O rabotah po odnosemjannoj saharnoj svekle v Chechoslovakyi / V. Steglyk // Odnosemjannaja saharnaja svekla: sb. st. / pod red. Y. Y. Manzhelyja. – Moskva, 1960. – S. 83-85.
7. Fyljutovych A. Rezul'taty selekcyu odnosemjannoj saharnoj sveklyy v Pol'she / A. Fyljutovych // Puty povuysenyja produktyvnosty odnosemjannoj saharnoj sveklyy. – K., 1958. – S. 152-158.
8. Fjurstе O rabotah po odnosemjannoj saharnoj svekle v Germanskoj demokratycheskoj respublike / Fjurstе // Odnosemjannaja saharnaja svekla: sb. st. / pod red. Y. Y. Manzhelyja. – Moskva, 1960. – S. 86-88.
9. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny (CDAVU). – F. 5122. – Op. 2. – D. 144. – Ark. 104.
10. Barocka K. H. Die «einzelfrüchtigen» Arten der Gattung Beta L. im Hinblick auf ihre möglich Verwendung zur Einkreuzung in Beta vulgaris L. subsp. vulgaris / K. H. Barocka // Züchter. – 1959. – В. 29, № 5. – S. 193-230.
11. Filutowicz A. Hodowla odmian buraka cukrowego o owocach jednonasiennych / A. Filutowicz // Billetin Instytutu Hodowli i Aklimatyzacji Roslin. – 1959. – Nr. 2-3.
12. Margara J. Problèmes que pose l'amélioration de la betterave sucrière en France. / J. Margara // Annales de l'amélioration de plantes. – AJNRA, 1954. – IV, № 2.
13. Savitsky V. F. A genetic study of monogerm and multigerm characters in beets / V. F. Savitsky // Proceeding Amer. Soc. Sugar Beet Technol. – 1952. – V. 7. – P. 331-338.
14. Thowsend C.O. Monogerm sugar beets

Евтушик Р.В. Исторический анализ научной деятельности иностранных ученых в селекции сахарной свеклы на односемянность (первая половина XX в.)

В статье рассмотрена научная деятельность и вклад иностранных селекционеров в создания новых односемянных сортов сахарной свеклы в первой половине XX в. Проанализированы особенности работы ученых в изучении природы односемянной сахарной свеклы и специфику использования различных методов при формировании устойчивой формы однострочковой свеклы. Также статья содержит описание процессов создания и внедрения односемянных сортов. Автором выделены особенности работы зарубежных ученых касательно селекции сахарной свеклы на односемянность. Работа имеет содержательное описание применения агротехники в практике ученых-агрономов в странах Западной Европы и США. Публикация содержит достаточно основательную информацию относительно значимости этой посевной культуры как важного элемента сельскохозяйственной культуры, особенно для аграрного сектора нашей страны в частности для южных и центральных регионов Украины. Проведена характеристика селекционной работы, которая указывает на то, что в середине XX столетия перед учеными появилась проблема – создания сортов односемянной сахарной свеклы. Именно это достижение повлияло на эффективность хозяйственной работы аграриев всего мира на сегодняшний день.

Ключевые слова: односемянная сахарная свекла, интухт метод, сорт, сегментированные семена.

Yevtushyk R.V. Historical analysis of foreign scientists research of sugar beet breeding for monogerm in the first half of the XX century

The scientific activities and contributions towards foreign breeders of new varieties of sugar beet in the first half of the twentieth century. The features of scientists to study the nature and specificity of sugar beets using different methods in forming a sustainable form of beet. In publishing this brief description of the ways efficiency of growing sugar beets. Also, the article provides an overview of the processes of creation and implementation odnonasinnnyh varieties. The author highlighted features of foreign scientists regarding breeding of sugar beet. The work has a meaningful description of the use of farming practices in academic agronomists in Western Europe and the USA. The publication contains enough solid information about the importance of planting

culture as an important element of the crop for the agricultural sector of our country, especially the southern and central regions of Ukraine. Described selection work indicates that in mid XX century before scientists faced a serious problem - the creation of new varieties of sugar beet. It is to achieve a positive impact on economic efficiency of farmers around the world today.

Keywords: monogerm sugar beet, intsuht method, variety, seed segment.

Євтушик Роман Володимирович – аспірант Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

Рецензент: д.іст.н., професор **Михайлюк В.П.**

Стаття подана 15.07.2016

УДК 94(477.4):364.65–057.16:664.1«18/19»

СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ ЦУКРОВАРЕНЬ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Казьмирчук М. Г.

THE CONDITION OF WORKERS ON THE SUGAR-REFINERY IN THE END OF THE XIX AND THE BEGINNING OF XX CENTURY

Kazmyrchuk M. G.

У статті проаналізовано рівень життя та умови праці робітників цукроварень у пореформений період. Наприкінці XIX – на початку XX ст. потужні цукроварні розташовувалися на Правобережній Україні. Цукроваріння приносило найбільші прибутки в Російській імперії, тому найчастіше цукроварні утримували найзаможніші українські, російські, польські та єврейські родини. Київська губернія на той час стала одним із центрів цукроваріння, де розташовувалося багато цукрових заводів. У цього прибуткового виробництва помітною стала власна специфіка, яка урізноманітнювала структуру робітництва та сприяла виокремленню групи робітників-цукровиків. Поступове кількісне зростання та концентрація на цукроварнях робітників не дуже впливала на покращення їхнього становища. На той час висока прибутковість цукрової промисловості не давала можливості уникнути однакових для більшості виробництв негараздів, які болісно позначалися на соціальній сфері.

Ключові слова: цукор, цукроварні, промисловість, робітники, Правобережна Україна.

Вступ Правобережна Україна наприкінці XIX – на початку XX ст. славилася потужними цукровими заводами, які утримували найзаможніші українські, російські, польські та єврейські родини. Цукроваріння приносило найбільші прибутки в Російській імперії. Одним із центрів цукроваріння, де розташовувалося багато цукрових заводів була Київська губернія. Специфіка цього прибуткового для зростаючого прошарку буржуазії виробництва ускладнювала галузеву структуру робітничого класу, сприяла виокремленню групи робітників-цукровиків. Вочевидь, кількісне зростання та концентрація на цукрових заводах робітників не дуже впливала на покращення їхніх умов життя та праці. Незважаючи на високу прибутковість, цукрова промисловість не була позбавлена притаманних на той час більшості виробництв негараздів, які проявлялися у соціальній сфері.

Мета роботи Наприкінці XIX – на початку XX ст. почали проводитися статистичні та наукові дослідження щодо робітників цукрових заводів. Серед праць того періоду, де розглядалися проблеми становища робітників, слід відзначити дисертацію доктора медицини К. П. Сулими [10], Н. Рашевського [8] та Г. Наумова [4]. У радянський період стали популярними загальні праці, побудовані на статистичних джерелах, зокрема А. Г. Рашина [9], Ю. Кірьянова [1] та ґрунтовні монографії О. О. Нестеренка [5]. Проте, вочевидь, залишилися недослідженими і не піднятими багато проблем утворення та становища робітників наприкінці XIX – на початку XX ст. Доказом цьому слугують новітні розвідки, особливо вітчизняних науковців Б. Кругляка [2] та В. Меша [3], а також наявність ніким неопрацьованих архівних матеріалів у Центральному державному історичному архіві України у місті Києві, Державному архіві Київської області, Державному архіві міста Києва та інших українських та зарубіжних архівів.

Отже, **метою** статті є висвітлення умов праці та рівня життя робітників цукроварень Правобережжя України, а також чітке визначення поділу робітників-цукровиків на групи, спираючись на різні опубліковані та архівні джерела.

Результати Вагомим соціальним явищем другої половини XIX ст. став процес формування буржуазії та робітничого прошарку. Повільно робітництво починає поривати свої зв'язки з землею, переходячи до роботи на підприємствах у містах, створюваних буржуазією. Випереджаючи консервативне і малорухоме міщанство, робітники на підприємствах дуже впливали на соціальну атмосферу міст. За 1895 – 1913 рр. кількість робітників в Російській імперії зросла з 213 до 260 тис. чоловік, майже у 1,2 рази [2, с. 72, 75, 81]. За переписом 1897 р. на Правобережжі (Київська, Волинська і Подільська губер-

нії) робітники становили 499,3 тис. (7,3 %), а на Київську губернію припадало 226,5 тис. робітників (3,3 %) [9, с. 177].

Наприкінці XIX ст. як соціальна верства сформувалася і торговельна буржуазія, яка завдяки оптимальним умовам для отримання прибутків за рахунок експлуатації місцевого населення, низької зарплати, меншим витратам на організацію підприємства, активно почала нарощувати свій капітал, який перевищував за темпами зростання прибутки промисловості [2, с. 73, 74]. На Правобережній Україні князі Браницькі володіли 167 тис. дес., графи Потоцькі – 107, князь Сангушко – 65, граф Шембек – 22, поміщики Заленські – 50, Собанські – 47, Ярошинські – 27, Решко – 23 тис. дес. Загальна площа земельних володінь лише польських поміщиків у Правобережній Україні становила 1,6 млн. дес. У 90-х рр. XIX ст. капіталістична промисловість в Україні досягла свого найвищого розквіту. З 1891 по 1900 рр. нововідкриті підприємства щодо загальної кількості промислових закладів Київської губернії становили 35 %, Волинської – 40 %, Подільської – 28 % [6, с. 15, 16]. Великими центрами заводського підприємництва стали Київський та Черкаський повіти Київської губернії [12, арк. 28зв.].

На Україні виробництво цукру зосереджувалося переважно на Правобережжі – в Київській, Волинській і Подільській губерніях. За обсягом виробництва провідне місце у Київській губернії належало цукровим та винокурним заводам. Перші цукрові заводи у Київській губернії виникли ще у 20-х рр. XIX ст. [6, с. 38]. Після скасування панщини цукроваріння дещо занепало по всій Україні: у 1862 – 1863 рр. з 404 заводів діяло лише 105 [7, с. 108]. Підвищення акцизу та ввіз цукру з-за кордону теж не сприяло відродженню цукроваріння. Згодом вогневі цукроварні зникли, а парові почали вдосконалюватися. Лише заводи, що мали необхідні кошти для найму робітників, придбання сировини змогли відродитися. Вже у 1890 р. працювало 62 пісочні цукрові та 4 рафінадні заводи, які принесли відповідно 27 млн. руб. та 19 млн. руб. прибутку на рік [11, арк. 62зв.]. Такі результати стали можливими завдяки формуванню робітничого прошарку і залученню його на заводи буржуазією.

Щодо прибутків цукрових заводів, то вони виглядають колосальними. Так, Товариство братів Терещенків у 1872 – 1873 рр. одержало від 6 малих цукрових заводів 376230 руб. прибутку, а у 1880 – 1881 рр. тільки від 2-х заводів 346940 руб. чистого прибутку [6, с. 44]. Власниками цукроварень були також державні організації, акціонерні товариства та найбільші землевласники. Зростала роль пайових товариств у організації цукроварень. У 1865 р. було затверджено статут Товариства на паях Кальницького цукрового заводу, заснованого грфом Потоцьким, бароном Г. Таубе і штабс-капітаном швейцарцем Ф. Ієнні [16, арк. 112]. У 1869 р. вже діяло 4 такі товариства, а у 1873 р. – 18 [7, с. 110, 111].

Однак, незважаючи на великі прибутки, створювалися нелюдські умови праці для і так дешевої робочої сили. Роботи на цукрових заводах фабричні інспектори Київської губернії визнавали дуже шкідливими для здоров'я [17, арк. 91зв.]. Робітникам платили мізерні зарплати, майже нічого не витрачали на організацію підприємства, придатнішого та оснащеного для людської праці. Так, лікар К. П. Сулима писав: «Висока температура, а іноді значна вологість повітря... доводять робітників до значного знесилення. У цих робітників я спостерігав підвищення температури тіла під пахвою до 37,8 – 38,4°C» [10, с. 65]. Н. Рашевський погоджувався, що: «На цукрово-рафінадних заводах дуже виснажує висока температура. Це загальна і повсюдна умова роботи. В більшості відділів: в апаратній, розливній, пробільній (світлі сушарні), фільтрувальному, центрифугах та ін. температура не нижча 30 R°, частіше вона коливається від 30 до 36 R°. В сушильному відділі, в так званих сушарнях Пасбурга, температура постійно дорівнює 40 R°, причому робітники щохвилини повинні входити в апарати і підігрівачі, щоб викотити вагончики з цукром, а температура в підігрівачах інколи доходить до 70 R°» [8, с. 12]. Слід підкреслити, що при такій температурі виконувалася найважча робота та ще й вручну. Незважаючи на успіхи у розвитку техніки, буржуазія економила на всьому: на прокладанні труб для кондиціонування повітря, на цеглі при будівництві заводів, на спеціальному одязі для особливо небезпечних робіт.

За свідченнями Н. Рашевського головки цукру переносили на горішні поверхи робітники на плечах. Кожна головка у форми важила більше пуда, цукор у ній встигав захолонути лише настільки, щоб можна було взяти її рукою. Форма від цукру, що налипнув, ставала шорстка, рвала одягу і нівечила тіло робітника. Протягом зміни робітник носив до 3 – 4 штук голівок цукру зразу по всіх поверхах заводу, звільняючи плечі лише щоб взяти нову голівку. «У людини, що вперше попала на цю роботу, до кінця 1-ї ж зміни на плечах з'являлися рани, і вона кидася роботу. Ці рани загоюються, знову роз'ятрюються і знову загоюються, поки не утворяться товсті, червоні рубці, як великі мозолі, що у робітників мають спеціальну назву «еполет». Ці еполети лишаються на все життя, і під час приймання робітників на завод по них визначають людей, здатних до піднімання» [8, с. 13].

За звітом фабричного інспектора Київського округу І. О. Новицького, найшкідливішими на цукроварнях були роботи з вапном: гашення, перенесення і розмішування з водою. Частинки вапна з повітря потрапляли на тіло й одяг, роз'їдаючи усе, проникали в легені. Під час гашення вапна утворювалися задушливі пари. Лікар Сулима відзначав: «При огляді цих робітників після закінчення виробництва, нами виявлено 16 % хворих на очі. Крім того, близько 25 % цих робітників ми виявили з хворою шкірою, переважно на руках» [10, с. 35].

Шкідливим був також вугільний пил, газу і мікроби, що заводилися на шарі смердючого слизького бруду на робітників. У брудній білизні він працював і спав. Лазень при заводах не було, лише інколи чан з водою, де повністю помитися було неможливо. Для економії на цукрових заводах замість насосів використовувалися відвідні жолоби, якими відводився гарячий жом. На цій ділянці робітники мусили ставати у жолоби голими ногами, направляючи жом лопатами до преса. Дуже рідко там робітникам видавали гумові калоші. Ступні ніг, голінь у цих робітників ставала фіолетово-багрового кольору і вкривалася дрібним висипом. Різка зміна температури, коли робітник вибігав до далеко розташованої вбиральні, призводила до частих простудних захворювань, які були виявлені лікарями у 15 – 20 % робітників [10, с. 35, 70].

Санітарно-гігієнічні вимоги на більшості цукроварень абсолютною нехтувалися. Наприкінці 60-х років XIX ст. казарми робітників цукроварень Київської губернії у шляхових журналах фабричних інспекторів Київської губернії характеризувалися не інакше, як тісні, темні, вологі та брудні. [18, арк. 191]. Так, у 1900 р. на Крупецькому цукровому заводі братів Терещенків, комісія відзначала тісноту та відсутність вентиляції. Патоковий відділ мав жалючий вигляд. Казарми робітників потребували, на думку комісії, негайного ремонту, але стічні заводські води так забруднили ґрунт, що комісія не змогла повністю оглянути казарми, де жили щодня робітники [5, с. 7].

З огляду на шкідливість виробництва, особливо на цукроварнях, фабричні інспектори рекомендували не перевищувати 8 годин роботи на день. Але лише Кальницький цукровий завод замість 12 годин ввів 8 годинний робочий день. На ньому 312 робітників працювали у три зміни вже з 1898 року, а в подальшому планувалося перейти на двозмінну роботу [17, арк. 106, 110, 116, 304зв.].

Таким чином, на цукроварнях Київської губернії робітники ризикували власним життям. Закон про медичну допомогу 1866 р. не виконувався, було мало лікарень та лікарів, а їхні послуги дуже дорогі. Так, на Кисельовському цукровому заводі в селі Кисельовка Звенигородського повіту лікар отримував 500 руб., а фельдшер – 300 руб. І це при тому, що загалом завод витрачав на утримання лікарні від 1200 до 1600 руб. на рік, куди входила і заробітна плата лікарів [18, арк. 131–134]. Тому не дивно, що сторінки відомостей про випадки у Київській губернії рясніли повідомленнями про різноманітні каліцтва робітників та їхні смерті, але більшість летальних випадків усе ж залишалася невідомою. Так, у с. Топорах Сквирського повіту робітник цукрового заводу С. Трофімчук потрапив під колесо бурякорізки і отримав перелом правої руки [14, арк. 364]. На цукровому заводі К. А. Балашової при містечку Городище, Черкаського повіту, фабричний інспектор застав чотирьох покалічених робітників. Один робітник мав перелом ноги та забиття голови,

бо впав з другого поверху від знесилення, у другого – була велика рана на руці через удар каменя та потрапляння вапна, у третього – рана на долоні, бо схопив щось на елеваторі, у четвертого – рана під оком з невідомих причини [18, арк. 8зв, 17].

Робітники не мали змоги навіть поскаржитися на такі умови праці, а їхні рідні та близькі в разі їхньої смерті досить часто опинялися у скрутному матеріальному становищі через відсутність чіткого трудового законодавства та розслідування. У цілому списку відмов про матеріальну допомогу сім'ям, які втратили робітників-годувальників виключенням з правил є справа, розпочата селянином Єфим Бойком-Матяшем із с. Ярове Брацлавського повіту Подільської губернії. Він написав листа до старшого фабричного інспектора з проханням видати матеріальну допомогу за вбитого на Ковалівському цукровому заводі брата Павла, бо його вдова залишилася з чотирма дітьми сама-самісінька. Інспектор швидко зреагував і звернувся до генерал-губернатора, бо Єфим служив швейцаром у будинку генерал-губернатора. Було розпочато слідство, яке з'ясувало, що в листопаді 1913 р. рідний брат Єфима, Павло, був убитий машиною на цукровому заводі, який належав єврею Дубицькому. Перед похороном Єфим приїхав до м. Немирова, де знаходилося тіло брата. Там зустрівся з євреєм Дубицьким та немирівським урядником Дройчуком, які щоб не платити вдові відступних, запевняли, що винуватий у власній смерті сам робітник, покійний Павло [19, арк. 64]. Того ж місяця старший фабричний інспектор зробив подання до канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, де зазначалося, що за законом від 2 червня 1903 р. пенсія вдові і дітям Павла Бойка-Матяша, визначається згідно зарплати покійного у 138 руб. 67 коп. на рік. А після розмови з фабричним інспектором, власник цукроварні швидко погодився на ці умови [19, арк. 65]. Вже через кілька місяців і Подільський губернатор повідомив, що випадок на Ковалівському цукровому заводі, наслідком якого була смерть робітника Павла Бойка-Матяша, відбувся через злочинну недбалість адміністрації заводу, яка не огородила небезпечної частини машини у дифузійному відділі, порушуючи ст. 9 обов'язкової постанови Подільського з фабричних справ присутствія від 15 червня 1895 р. Власник цукроварні не тільки видав вдові робітника пенсію, але й надав кошти на поховання її чоловіка [19, арк. 76].

Незважаючи на жалючі робочі умови, цукро-заводчики та інші підприємці докладали зусиль аби створити та збільшити клас людей, зайнятих лише фабричною роботою. Вони прагнули закріпити робітників за своїми підприємствами на увесь термін виробництва, видаючи надбавку робітникам деяких заводів, які працювали понаднормово, і навпаки, караючи порушників штрафами, сплатою неустойки тощо. На багатьох цукрових заводах робітник, котрий достроково залишав роботу, втрачав право одержання всієї заробітної плати. Так, на Кисельов-

ському цукровому заводі існувало правило: «Якщо робітник не являвся, за нього мав відпрацювати хтось з його родини. Якщо робітник запізнявся, його позбавляли проїзних грошей. Якщо робітник втік або не з'явився, штраф дорівнював отриманому ним завдатку» [18, арк. 131зв.].

Система збільшення та закріплення за цукрарнею робітників починалася з вербування. Вербували робітників агенти або підрядники. Усно складали договір найму з місцевими, а з немісцевими письмово [18, арк. 8зв.]. Дуже поширеним в угодах було формулювання, що відображало статево-віковий склад робітників: «ми, селяни, одержали на руки... і за відріток їх відповідаємо всі один за одного, а за малолітніх – їх батьки і онуки». Залишити виробництво дозволялося, якщо: 1) помер чоловік або дружина робітника, 2) підприємство припинило роботу більш як на 7 днів. В інших випадках це було «незаконно» і робітників штрафували або ув'язнювали. Якщо робітників наймав підрядник, то він як посередник між підприємцем і робітником, жив за рахунок урізання робітникам харчування та зарплати [5, с. 15].

Так, у 1883 – 1884 рр. в містечку Мотижині Київської губернії єврей Аврум Фердман для роботи наймав селянських дітей 15-ти років і «примушував працювати від сходу і до заходу сонця», оплачуючи їм по 10 – 20 коп., даючи відпочити лише 2 години на день. З робітниками зрідка він заключав письмовий договір, але завжди лишав його при собі, таким чином, у робітника не було ніяких доказів і прав. Незважаючи на неодноразові підпали власності невдоволених його "робітничою політикою", Фердман, отримував велике відшкодування від страхових компаній, компенсуючи усі збитки. До того ж тримав у боржниках власника орендованих маєтків генерала Савицького, який зайняв наперед 10 тис. руб. [13, арк. 2, 4] та й губернатор до нього ставився добре, бо незважаючи на кількість скарг, він вважав, що то конкуренти Фердмана хочуть його позбутися [13, арк. 14]. У відповідях на скарги, Фердман заявляв: «Я робітниками дорожу і не ображаю, а винагороджую платою» [13, арк. 16, 17].

Вербування мало певну систему – розпочиналося задовго до виробництва, тоді коли робітникові потрібні були гроші. Наприклад, наставав час сплати податків або зимою, коли закінчувалися хлібні запаси. Такий селянин-робітник погоджувався не все. Вербувальник після укладення договору давав більше грошей, ніж робітник мав відробити на цукрарні за 3 – 3,5 місяці робочого періоду. Тоді робітник мусив залишатися аби відробити ці гроші. Працював тоді понаднормово або залишався на наступний сезон. Інколи боржника переводили на інший завод [5, с. 12 – 13, 14]. Волосні правління радо віддавали селян на заробітки, одержуючи свій пай та ще й вчасну сплату селянином податків [6, с. 63].

Так, неповнолітні робітники із села Ксаверівки Київської губернії, створивши дві артільні по 11 і 20 осіб, найнялися на роботу до Товариства Скоморо-

ського цукрового заводу у Сквирському повіті, але умов угоди не виконали. Якось на роботу не з'явилося 3 особи, ще 3 залишили роботу, не відробивши строк, інші – відробивши завдаток (5 руб. для дівчини і 6 руб. для хлопця), попросили розрахунок, але грошей не отримали. Скарги робітників не були задоволені, натомість їм заявили: «найнявсь – продавсь», і пригрозили, що коли припинять роботу, будуть оголошені страйкарями. Правління цукрового заводу звернулося до суду Сквирського повіту з позовом про невиконання артільного договору та відкриття кримінальної справи за самовільну втечу з роботи. На основі цього було проведено опис майна батьків неповнолітніх та створені торги для продажу їхнього майна [15, арк. 1–4]. Очевидно, відріток завдатку, попередніх боргів, дорожні витрати – все це сприяло утворенню робітництва – постійного боржника заводів. В результаті у 90-ті роки XIX ст. у цукровій промисловості України постійні промислові робітники вже становили майже половину зайнятих у цій галузі.

Щодо заробітної плати робітників цукрарень Київської губернії, то в середньому вона становила 6 – 7 руб. для чорноробів на заводському утриманні та 3 – 5 руб. для напівробітників (неповнолітніх) за 30 робочих днів [18, арк. 191]. Але через тяжкі умови робітник витримував 25 – 27 робочих днів, що дозволяло підприємцям знизити зарплату. За пропущений день робітнику не платили, а накладали штраф, як правило у розмірі дводенного заробітку. Рідко коли робітник одержував справжні гроші: покриття завдатку, проїзні, покриття боргів за односельчан та ін., забирало все, що він заробив. Дехто навіть після усіх розрахунків залишався боржником заводу, повертаючись додому напівголодним і обідраним [5, с. 16]. За даними Київського губернського комітету, у 1898 р. на Марійському цукровому заводі Черкаського повіту Київської губернії чорнороби чоловіки отримували 13 руб. Таку ж зарплату вони отримували на заводі Бобринського [5, с. 27]. Зарплати не вистачало на одяг, взуття, освіту, лише на напівголодне харчування. «Життя скрутне, – писав середньокваліфікований робітник Києва 1912 р., – наша мізерна платня не може покрити існуючу дорожнечу харчових продуктів і через це доводиться ледве животіти» [6, с. 111–112].

У вигіднішому становищі на цукрарнях були кваліфіковані робітники: майстри, машиністи, апаратники. Серед майстрових найкраще платили слюсарям, токарям, ливарникам, які працювали у спеціальних майстернях. Апаратники працювали біля котлів та машин серед робітників. Попит на кваліфікованих робітників перевищував пропозицію [5, с. 20, 21]. Найнижчий заробіток кваліфікованих робітників становив не менше 1 руб. на день. Майстри отримували від 14 до 45 руб. на місяць, апаратники і машиністи – 10 – 37 руб. До того ж майстри отримували квартири, одяг, город, жом для корів, продовольство [5, с. 22]. Привілейоване становище на цукрарнях посідало керівництво – дирек-

тори правлінь з великих акціонерів, директори-розпорядники. Так, директор Червїнського цукрового заводу у 1886 р. одержував 11 тис. руб. на рік і 12 пудів цукру. Дрібніші службовці – прикажчики, наглядачі, писарі, ключники, отримували значно менші зарплати. Писарі Михайлівського цукрового заводу отримували по 240 руб. на рік. Наглядачі часто аби догодити господарям цукроварень нещадно експлуатували робітників.

У 1896 р. середня місячна зарплата робітника цукрової промисловості Київської губернії становила: старшого по відділу – 15 руб., чорноробам чоловікам – 10 руб. і жінкам – 7 руб. (так само як і у 1886 р.), апаратникам – 20 руб., машиністам – 16 руб., паровичникам – 19 руб., коচেгарам – 13 руб., слюсарям – 25,5 руб. токарям – 26 руб., молотобійцям – 18,5 руб., котельникам – 22,5 руб., кровельникам – 19,5 руб., мідникам – 28 руб., ливарникам – 27 руб. [5, с. 25].

Висновки та напрями подальшого дослідження Отже, архівні та опубліковані джерела переконують, що становище робітників цукроварень Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. залишалося безправним. Робітники працювали на прибуткових але шкідливих виробництвах без належних умов та захисних засобів. Власники заводів мало вкладали коштів у покращення умов праці робітників, які жили в брудних та не вентильованих бараках, погано харчувалися та штрафувалися за найменшої провини. Підприємці, переслідуючи власні інтереси, вдало організували систему вербування різних статевих-вікових груп. Вербувальники заманювали робітників, обіцяючи великі прибутки, проте насправді заробітна плата робітників цукроварень була мізерною. Поступово на цукроварнях формується чіткий поділ робітників на чорноробів, кваліфікованих робітників та службову адміністрацію заводу, а також на напівробітників (неповнолітніх) та робітників (зрілих чоловіків та жінок). Відповідно до цього поділу встановлювався вже на початку XX ст. рівень заробітних плат та визначалися умови праці.

Проблема становища робітників цукроварень Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. ще до кінця не висвітлена в історіографії та продовжує залишатися актуальною і нині. На перспективу слід звернути увагу на визначення ступеня освіти і рівня культури, ефективність виробництва на основі науково-технічних програми, розвиток і якість сфери послуг для робітників. Дискусійними залишаються наступні положення: 1) твердження про рубіжну дату остаточного оформлення робітництва; 2) термінологічні визначення «класу», «стану», «пролетаріату».

Література

1. Кирьянов Ю. И. Жилищный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.) / Кирьянов Ю. И. – М. : Наука, 1979. – 286 с.

2. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Кругляк Б. А. // Український історичний журнал. – 1994. - № 6. – С. 72 – 81.
3. Меша В. Г. Православна церква і робітничий клас в Україні в останній чверті XIX ст. / В. Г. Меша // Гілея. – 2008. – Вип. 15. – С. 19 – 23.
4. Наумов Г. Бюджеты города Киева / Г. Наумов – К. : Типоргафия И. Чоколова, 1914. – 104 с.
5. Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX – на початку XX ст. / Нестеренко Олександр Олександрович. – К., 1951. – 62 с.
6. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / Нестеренко Олександр Олександрович. – К.: Держполітвидав, 1952. – 180 с.
7. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 3-х т. / О. О. Нестеренко. – Ч. II. Економіка підготовки Великої Жовтневої Соціалістичної революції – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 580 с.
8. Рашевский Н. Н. О положений рабочих на сахарных заводах / Н. Н. Рашевский. – К.: Типография 1-й Киевской Артели Печатного дела, 1907. – 24 с.
9. Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России. Историко-экономические очерки / Рашин Адольф Григорьевич / Под ред. С. Г. Семашко. – М., Изд. соц.-экономической лит-ры, 1958. – 624 с.
10. Сулима К. П. Свекло-сахарное производство в санитарном отношении / К. П. Сулима. – СПб.: Типография М. М. Стасблевича, 1892. – 223 с.
11. ЦДАК України. - Ф. 442. – Оп. 528. – Спр. 489. – Арк. 62зв.
12. ЦДАК України. - Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 202. – 72 арк.
13. ЦДАК України. - Ф. 442. – Оп. 536. – Спр. 52. – 26 арк.
14. ЦДАК України. - Ф. 442. – Оп. 634. – Спр. 2. - Арк. 364.
15. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 711. – Спр. 360. – 7 арк.
16. ЦДАК України. – Ф. 486. – Оп. 5. – Спр. 493. – 201 арк.
17. ЦДАК України. - Ф. 574 – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 304зв.
18. ЦДАК України. - Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4. – 1887 – 1889. – 191 арк.
19. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 666. – Спр. 2. – Арк. 76.

References

1. Kir'yanov YU. I. Zhilishchnyy uroven' rabochikh Rossii (konets KHÍKH – nachalo KHKH v.) / Kir'yanov YU. I. – M. : Nauka, 1979. – 286 s.
2. Kругляк В. А. Torgovelná burzhuazíya v Ukraíní (60-tí roki KHÍKH st. – 1914 r.) / Kругляк В. А. // Ukraíns'kiy ístorichniy zhurnal. – 1994. - № 6. – С. 72 – 81.
3. Meshá V. G. Pravoslavna tserkva í robítnichiy klas v Ukraíní v ostanníy chvertí KHÍKH st. / V. G. Meshá // Gíleya. – 2008. – Vip. 15. – S. 19 – 23.
4. Naumov G. Byudzhetý goroda Kiyeva / G. Naumov – K. : Tiporgafiya I. Chokolova, 1914. – 104 s.
5. Nesterenko O. O. Zarobitná plata promislovikh robítníkv Ukraíní naprikíntsi KHÍKH – na pochatku KHKH st. / Nesterenko Olexsýy Olexsýyovich. – K., 1951. – 62 s.

6. Nesterenko O. O. Rozvitok kapitalistichnoï promislivosti i formuvannya proletariatu na Ukraïni v kintsï KHĪKH i na pochatku KHKH st. / Nesterenko Oleksiy Oleksiyovich. – K.: Derzhpolitvidav, 1952. – 180 s.
7. Nesterenko O. O. Rozvitok promislivosti na Ukraïni: v 3-kh t. / O. O. Nesterenko. – CH. ĪĪ. Yekonomika pidgotovki Velikoï Zhovtnevoï Sotsialistichnoï revolyutsii– K.: Derzhpolitvidav URSR, 1962. – 580 s.
8. Rashevskiy N. N. O polozhenii robochikh na sakharnykh zavodakh / N. N. Rashevskiy. – K.: Tipografiya 1-y Kiyevskoy Ar teli Pechatnogo dela, 1907. – 24 s.
9. Rashin A. G. Formirovaniye rabocheho klassa Rossii. Istoriko-ekonomicheskiye ocherki / Rashin Adol'f Grigor'yevich / Pod red. S. G. Semashko. – M., Izd. sots.-ekonomicheskoy lit-ry, 1958. – 624 s.
10. Sulima K. P. Svekle-sakharnoye proizvodstvo v sanitarnom otnoshenii / K. P. Sulima. – SPb.: Tipografiya M. M. Stasblevicha, 1892. – 223 s.
11. TSDĪAK Ukraïni. - F. 442. – Op. 528. – Spr. 489. – Ark. 62zv.
12. TSDĪAK Ukraïni. - F. 442. – Op. 532. – Spr. 202. – 72 ark.
13. TSDĪAK Ukraïni. - F. 442. – Op. 536. – Spr. 52. – 26 ark.
14. TSDĪAK Ukraïni. - F. 442. – Op. 634. – Spr. 2. - Ark. 364.
15. TSDĪAK Ukraïni. – F. 442. – Op. 711. – Spr. 360. – 7 ark.
16. TSDĪAK Ukraïni. – F. 486. – Op. 5. – Spr. 493. – 201 ark.
17. TSDĪAK Ukraïni. - F. 574 – Op. 1. – Spr. 205. – Ark. 304zv.
18. TSDĪAK Ukraïni. - F. 575. – Op. 1. – Spr. 4. – 1887 – 1889. – 191 ark.
19. TSDĪAK Ukraïni. – F. 442. – Op. 666. – Spr. 2. – Ark. 76.

Казьмирчук М. Г. Положение рабочих на сахарных заводах правобережной Украины в конце XIX - начале XX в.

В статье проанализирован уровень жизни и условия труда рабочих сахарных заводов в пореформенный период. В конце XIX - начале XX вв. мощные сахарные заводы располагались на Правобережной Украине. Сахароварение в Российской империи приносило большие прибыли, поэтому чаще всего сахарные заводы содержали самые богатые украинские, российские, польские и еврейские се-

мы. Киевская губерния в то время стала одним из центров сахароварения, где располагалось много сахарных заводов. У этого прибыльного производства заметной стала собственная специфика, которая разнообразила структуру рабочих и способствовала выделению группы рабочих сахарных заводов. Постепенный количественный рост и концентрация на сахарных заводах рабочих не очень влияла на улучшение их положения. В конце XIX – начале XX вв. высокая доходность сахарной промышленности не давала возможности избежать одинаковых для большинства производств проблем, которые болезненно сказывались на социальной сфере.

Ключевые слова: сахар, сахарные заводы, промышленность, рабочие, Правобережная Украина.

Kazmyrchuk M. G. The condition of workers on the sugar-refinery in the end of the XIX and the beginning of XX century

The article analyzes the standard of living and working conditions of sugar factories in the post-reform period. Powerful sugar factories were located on the Right-Bank of Ukraine at the end of XIX and beginning of the XX centuries. Sugar production brought huge profits in the Russian Empire, so most of sugar factories contain the richest Ukrainian, Russian, Polish and Jewish families. Kiev province was one of the centers of sugar refining, which situated a lot of sugar factories at that time. It became profitable production appreciable own specificity, which has diversified structure of workers and contributed to the allocation of a group of workers of sugar factories. Gradual quantitative growth and the concentration of the sugar factories the workers not affect the improvement of their condition of works and live. High profitability of the sugar industry made it impossible to avoid the same problems for the majority of industries, which painfully affected on the social sphere at the end of XIX and beginning of the XX centuries.

Key words: sugar, sugar factories, industry, workers, Right-Bank of Ukraine.

Казьмирчук Марія Григорівна доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка brungilda@ukr.net

Рецензент: д.іст.н., професор **Войтович Л.В.**

Стаття подана 29.10.2016

UDC 930

MILITARY-ADMINISTRATIVE REFORM OF XIX CENTURY IN THE RUSSIAN EMPIRE: FEATURES AND IMPACT IN SOCIAL HISTORY OF UKRAINE

Mezeria O.A.

ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА ХІХ СТОЛІТТЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

Мезеря О.А.

The article provides research and analytical material to hold tsarist military and administrative reforms in Ukraine hubeniyah that were part of the Russian Empire in the nineteenth century., And determined their impact on the everyday life of the Ukrainian population in the context of the social history of Ukraine.

Keywords: army, reforms, social history.

Army - one of mirrors of society that represents totality of human vices is this. Realization of public reforms always after itself means positive consequences are certain in development of state mechanism, but their embodiment must come true with the special carefulness, meaning more vulnerable social consequences, that certainly will have an influence not only on public changes but also on changes in consciousness, deformations of public values and mental and ethical transformations, that in a result determines the further fate of whole people and him the historical future.

A permanent crisis that overcame Ukraine results endlessness of process of reformation of all links of life-support of citizens, as then economic, political, social, military spheres and others like that. To Tom, experience of large reforms of XIX of century, in spite of their imperfection, must assist making of clear strategy and algorithm of overcoming of the similar crisis phenomena, that in the basis will have social changes in society, providing of social consent, and in the result of creation of civil society.

An author goes out from that Ukraine of XIX of century entered in most, in the complement of the Russian empire. Therefore fundamental principles of daily occurrence were formed on the basis of imperial principles, though had the features.

At determination of aims and tasks of research an author leaned against the scientific revisions of predecessors, that is determined by sentinel space on two stages: research to acquisition by Ukraine of independ-

ence, and also will blow about the modern stage Ukrainian historical science. They are many-sided and ambiguous, but must be taken into account at development of problem. Majority from them is presented in the list of sources and literature.

Coming from properties of predecessors, an author defined for an aim to investigate the internals of military-administrative reform of the Russian empire of XIX of century in the context of social history of Ukraine.

Reforms are conducted by Oleksandr II, played an enormous role in history of the Russian empire. At it these reforms touched practically all basic spheres of state and social life of Russian society of that period, inclusive and the Ukrainian provinces. The state of pre-reform army was determined by socio-economic position, that folded in Russia on the fracture of XVIII - XIX of century the Recruit system of completing of army answered феодально-кріпосницькій social basis of tsar's Russia by then. Peasants, workers and other податні states of society, supplied with ordinary composition, noblemen - officer. However next to positive lines the recruit system had substantial defects. Created absence of the taught supply chronic некомплект of regiments not only in military but also in peaceful time. Thus, the recruit system limited possibility to get quickly, and, mainly, addition taught in good time.

The second lack of the recruit system was that at the protracted tenures of employment an army constantly had in the composition more soldiers of older, than young, healthy and sharp warriors. Experience of elders is soldier did not change other internalss that had young soldiers : to endurance, to mobility etc. The third lack of this system of completing were numerous exceptions from execution of military service. From military service it was exempt almost 20% masculine population of country.

An of central vehicle of army was bulky and inflexible. The of state of officer corps was one of the

most weak points of pre - reform army. Greater of part of officers did not have not only special military education but also general qualification.

Ordinary composition service in an army examined as human *недолю*. It is explained by not only long tenure of military employment but also mode set for ordinary in tsar's army on the Prussian standard.

In the second half of XIX of century in the Russian empire there were substantial changes as bourgeois reforms, that touched all spheres of activity of the state. Bourgeois reforms changed a traditional line-up and public norms of the of that time Russian empire. Yes, on serfdom was February, 19, 1861 anniented. This event became a new page in history of country and did a push in development of the state and society.

The feature of military reform 60-70th of XIX century consisted in the cardinal updating as of army. In her step the task of creation of skilled army decided on bourgeois basis, fundamentally different from the armed forces of epoch of *кріпосницької*.

Noticeable changes in an army began after setting the secretary of war on November, 9 in 1861 general D. Miliutin, prominent public and state figure, highly educated man. Both in past and in modern historiography he is considered the best secretary of war for this history of Russia. Before the secretary of war stood extraordinarily difficult task - to reorganize all system of military management in an army. Researchers in reform distinguish a few directions: a 1) reorganization of management; 2) reforms of military-educational establishments; 3) changes of the system of completing of the armed forces are by introduction of conscription; 4) transformations of courts martial; 5) rearmament of army. All these measures were conducted in two periods. First period — 1861 to 1874 maintenance of him consisted in preparation of material terms and military management for creation of mass army. Second period — from 1874, characterized by completion of soldiery transformations of 60th and creation of mass army on the basis of the accepted new charter about conscription.

Mainly, a general D. Miliutin wrote, consisted in that, to «drive all building to the slender kind and simplify all difficult mechanism her, and for this purpose it was confessed by useful to unite parts homogeneous on the circle of actions together, and to destroy superfluous growths that during time appeared more or less by chance, without every plan».

Beginning to formation of supply of the armed forces was fixed. Reduction of tenure of military employment in some measure allowed to decide the problem of forming of the taught addition.

Defence of empire was provided by two *луїнг-інс* of the armed forces : permanent troops and militias that was called in a gun the special Higher manifest. Permanent troops were divided on: Land and Marine.

In the project of order of secretary of war from December, 20 1870, the substantive provisions of that were expounded in «*Височайшому* the manifest 1874 about introduction from January, 1 of 1874*р.* general conscription», the following was talked: «§1. Defence

of Fatherland is the sacred duty of every Russian national. §4. A receipt on service decides a lot. From an appeal those persons that for confessed disfigurements forever by unapt at military service are freed only. All other men must pass drawing by lot. §6. Replacement or tax farming from military service is shut».

All system of military management of Russia was managed by an emperor. He managed an army and fleet, «gave out decrees and commands in relation to distribution of troops, translation of them on a martial law, studies, passing of service characters of army and fleet and in general all, that behaves to the armed forces and defensive of the Russian state».

Central military management, or Military ministry, the appointed was for «...co-ordinations of activity of all troops, establishments and managements» and showed by itself a supreme government «body from the management of empire» all military-land forces. A local military government knew creation of recruit sets for annual addition to the army, and «in concert, by an account and call of ranks of supply for her addition during mobilization». A combatant military management led «...by the field and reserve troops, according to their basic quality - mobility and permanent readiness to the battle actions.» Next to the marked organs a new organ that does not exist in a peace-time appears in a war-time, is the Field management troops, that accepts the direct participating in battle actions.

In summer in 1862 instead of the First army were founded Warsaw, Kyiv and *Віленський* territorial departments, and at the end of 1862 - Odesa.

In 1864 6 territorial departments were created yet: Petersburg, Moscow, Finland, Riga, Kharkiv and Kazan. In next years were formed: Caucasian, Turkestan, Orenburg, Western Syberian and Eastern Syberian territorial departments.

The Ukrainian provinces entered in the complement of the Kyiv, Odesa and Kharkiv districts. Founding and opening of many soldiery schools, academies, marine schools began also; rearmament of army by new military-technical facilities.

In a lecture to Oleksandr II after 1862 Miliutin very shortly stopped for reorganization of the system of military education, specifying only on the necessity of expansion of the cadet schools created at cabinet-type and divisional staff for preparation to the officerships of cadets et al freely subject. Except it he talked about the changes of teaching in cadet corps with the aim of improvement of preparation of future officers.

On territory of Ukraine 2 academies operated: the Mykolaiv engineer and Mykhailiv artillery, that were formed in 1855 from the higher forms of corresponding schools. on August, 30 of the same year these formed 2 academies the Emperor's military academy. At the head of the accrued academy there was a leader of the Main staff from military-educational establishments.

Thus, during the first 8th years to the Military ministry it was succeeded to carry out considerable part of the set reforms in area of organization of army and management troops. In area of organization of army

there was the created system capable in case of war to increase the quantity of troops, not succeeding to the new forming.

Reformation of military schools, that small on the aim of improvement of the system of formation of officer and ordinary composition, and also reorganization of cadet corps and creation, was carried out on their base of new soldiery academies.

Acceptance of Charter about conscription in January in 1874 became the logical consequence of equalization in the civil laws of all states and abolition of serfdom.

By the prime example of violation of current legislation the dated to February, 4 points the archived document public servants in 1989. So, in a complaint to the Odesa governor general of habitant of Tiraspol Ivan Chepalyha the following registers: "So to elect people as secretary Tiraspol and Volyn local government can only in Turkey or Bulgaria. He takes from all who is called to implementation of conscription and returns the got money only to those, who is accepted on military service, for this purpose he have agents that drive on a district. All habitants of city know about his predatory, on the statement of local gendarme colonel verification was conducted, but a chairman favours him local government leader of the nobility, that is in a love-affair with wife Stemlikovsky. Even colonel Баранов, that arrived on your command paid attention to predatory of Stemlikovsky, but all to no purpose. Leader of the nobility Dmitriev holds him for the sake of wife. Characteristic next message: displace Your excellency attention on such lawlessness and deprive a poor population from a furious robber, the wife of that on the dresses spends no less as 5000 roubles on a year, at that a man gets salary 800 roubles on a year. All citizens of city can lead to it".

In a next document see that a situation remains without changes, but inquisitional actions are conducted by power in further validated facts expounded in denunciation.

Thus, it is possible to draw conclusion from the above-mentioned documents, that situation around призиву on actual service was difficult enough. Before the breach of law many citizens were succeeded sufficiently from the different layers of population, because, the protracted existence of the similar phenomena without an implicit agreement and support of population would be impossible.

In support of the marked idea it follows to point another business that caused resonance in society. Yes, in a letter to the temporal Odesa governor general from the public prosecutor of the Odesa trial chamber from February, 7 in 1889 it is reported that at the end of 80th XIX of century on the south of Russia exists шайка jewries and other persons that carry out large abuses on the release of lower ranks from military service through inoculating to them of artificial illnesses : erection of feet, under the guise of coalfaces and dislocations, inguinal hernia, temporal illness glanced aside, and others like that. Lower ranks fall ill these illnesses, in most

cases, in transit, being on leave, or during a call to the justice's courts, or in a business trip. A call as a plaintiff or witness is done with the aim of temporal removal of lower rank from a command. Examples of criminal activity of group are in business made farther, jewries carry out guidance that Kosach and Mozus Idrus, that live in Mykolaiv on a street Velyka, 56.

Thus, existing in society demand on similar abuses, through an unwillingness to execute conscription, created favourable terms for the origin of suggestion from active and shifty persons.

A stay of military subdivisions was of frequent occurrence in the підконтрольних Ukrainian provinces, related to the defensive of borders of empire and necessity locations of military subdivisions, the quantity of that grew. In an order to decide the problem of розквартирування troops in cities and small towns a government for a certain pay розміщав a personnel in one cases on apartments and houses of locals, in other - the barracks were built due to taxes from a population. So, for example, in a period from 1830 on 1878 in Chernivtsi money on розквартирування troops took from квазіказармених payments of petty bourgeois, that not always wished to give apartments to soldiery. For determination of sum houses divided into five categories. And already in 1879 from a conflict with suburbs charges on living of soldiers it was decided to reckon to the city charges.

It is reported in the report of staff of the Odesa territorial department of Katerunoslav governorate to Governor, that in the second half of March of 1905 p will arrive 2 regiments of the Don cossack army for an assistance in support of public peace within the limits of the Odesa territorial department and it is suggested to place in Katerynoslav governorate one in Katerynoslav, other in the district of Yuzovo-Luhansk. Thus on arrival of regiments of hundred 7th cossack regiment are within the limits of Katerynoslav governorate will be recalled to the staff of regiment in Mykolaiv.

Guidance of enterprises and mineries began to underpay to the workers, explaining it the necessity of maintenance of cossacks, that caused agitation among workers and without that warmed-up revolutionary events. In the environment of cossacks impermissible, insanitary housing and domestic terms, from what, discipline goes down there is blown up a moral spirit of soldiery ranks.

Local and plant power: the Luhansk municipal chairman and director of the Novorossisk joint-stock company, not wishing to engage in arrangement of cossacks in numerous reports to the governor, asked to call troops off in Bakhmut in connection with the lack of need and concentrated placing of hundreds. Guidance of cities Luhansk and Mariupol vice versa sued a governor for introduction to the cities of troops in connection with disturbances on enterprises and it put citizenry and enterprises under a threat. Commander 23rd Don cossack regiment reports that hundreds are quartered badly and does not have bedding for sleep of lower ranks.

Thus, the problems of location of military subdivisions, taking into account the positive enough consequences of soldiery reforms, so not were worked out till about beginning of XX of century the Unendurable domestic terms, terrible barrack orders, created terms for the display of дев'янтної behavior of all special composition.

With military service in a barrack the constrained feelings and experiencing of hero of story «Earth» of O. Kobylanska, that, probably, were inherent to not only the literary hero but also many peasants called to the army : «Weeks passed, as Mykhajlo abandoned his earth. Strictness that dominated here and pressed everything, виблискувалася against him every minute, languages sharp brilliant knife. Then розплакувався, as if a child. Some from his camerades laughed and it is said that at first all is dimly, but later adopting to everything. He lost itself». One of sharp questions that determined the mutual relations of soldiery and populations of the Ukrainian provinces there was their work. It is necessary to admit that employment of soldiery depended on such factors, as belligerency, stay or the world in a garrison or on soldiery manoeuvres on a ground, execution of service in a guard, stay on duty or in a dress, implementation of planned studies of combatant or battle preparation and others like that.

Ordinary combatant soldiers had the considerable loading and quite not had a spare time. The bright enough picture of everyday life of domestic soldier of the Russian army points the modern Russian researcher P. Shcherbinin «soldier had quite not much time, to conduct him in the family. From a morning he was busy at studies, combatant employments and only on dinner got possibility to come on an apartment to the family. Visit there hour two-three, he again had to hurry in a company on employments that proceeded till about a supper. Having dinner at home, soldier again hurried in a regiment to eight evening on evening verification. Only after it he could appeal to the commander after permission to become free from a company for spending the night with the family».

What touches private life of soldiery, then it was clearly regulated by a military apex. In particular, it was not allowed to marry during the conduct of military service : «In the letter of Ministry of internal affairs to Mister it is marked the Kyiv, Podolsk and Volhynia governor general, that in an order on a military department after 1866 № 62 about limitation of right to enter lower ranks into marriages to giving a permanent holiday and to the lower ranks permitted the non-commissioned officers to enter into marriage only on qualifying five years in this rank. However a military ministry gets information, that in some localities heterodox clericals and for a present tense accomplish marriages of temporally-vacation lower ranks without the receipt of permission of the authority».

«The Kyiv province military chief reported in the Kyiv spiritual consistory, that governed contrary, the stated in orders on the Military department of 1866 г.зa № 173 and 1872 after № 1, one priest Uman district, on

November, 9, 1875 married accepted the same November on military service and discharged temporally. In investigation what and in order to avoid similar marriages circular, through благочинных, to prescribe to the priests of the Kyiv diocese, that they did not crown the recruits».

Thus, prohibition to marry during the conduct of military service became military regulation that fully concentrated attention of soldiery on military business.

The aim of soldiery reforms was enhancing the military prestige and spirit of army. On territory of the Russian empire severe prohibition operated on the visit of drinkable establishments by more subzero characters, but she did not spread to all districts, that is why for an order in each the governors answered of them.

However in the further reports of the Kyiv governor from 10.09.1868 № 9006, 16.10.1868 № 6690, 31.05.1869 № 5301 it is reported that in the district of location of field engineer brigade near-by Kyiv in a field engineer suburb an open sale is conducted alcoholic to late night, and also a card game and quite often patrol detains more subzero ranks with public women.

Except it, guidance paid attention to, that had become the substantial problem of military environment syphilitic illness. In resolution from 5 січня in 1862 attention applies in relation to verification of houses of debauch and ladies of easy virtue: "...it is talked that among lower ranks syphilitic illnesses are strongly widespread, in investigation what, it is recommended carefully to carry out constabulary-medical verifications of public women. As a result of verifications revisions were subjected: soldiers, at that lower ranks, maids of potatory establishments, maids, gather in the location of troops, women are resident to two versts in the nearest villages. In the Podolsk province for February is March a month is educed patients 227 public women. In the Pechersk district of Kyiv in the syphilitic separation of the Kyiv combat hospital a 1000 soldiery treated oneself in 1861. From data of authorities in the Podolsk province of patients venereal illness was 1859 - 1251 persons, 1860 are 1179 persona, 1861 are 1075 persons. It is known on denunciation of the Kyiv military commandant, that resident in a dug-out after the Vassilievski strengthening people sell vodka and hold debauch women, in investigation what the number of lower ranks of patients made eighth part of all patients venereal illness in the Kyiv combat hospital».

Thus, military apex, trying to heave up prestige of army blundered upon a deeper problem, such as falling of moral norms in an army. Alcoholism and dissolute life became the norm of their daily occurrence for soldiery.

Being long time in the hard physical and psychological terms of military service, in the moment of the «disciplinary softening» soldiers begin to engage in a «drinking-bout» and public nuisance.

Thus, the aim of soldiery reforms 60-70th of XIX of century were not only administrative innovations and new armament but also enhancing the prestige and moral spirit at soldier. A state apex converted soldier not in-

to the instruments of war, as be before, and in a man a chance was given that on further development and construction of the life in peaceful civil society. From one side the state gave possibility military to get education and take the deserving place in society, and from other exposed large psychological defects in an army, as a debauch and alcoholism. Trying clearly to regulate all spheres of life of soldiery, the state was not able to stop moral decomposition of this social stratum.

Such changes in a military environment influenced on everyday life of other layers of that time society. There were cases of military ugliness, that revolted the ordinary habitants of territorial departments. It became an enormous problem not only for a police and military apex but also for a peaceful population.

И without that unsweet life of ordinaries soldier got worse abuses of local officials, that had to provide the supply of foods, clothes, food, for *постоялих* troops. The numerous archived documents testify to it. Yes, it is reported about abuse of officials, at the purveyance of ruskas for an army. In denunciation from the habitants of the Berdychiv district marked the Kyiv governor general about abuse of Karanovich, that due to that during taking of ruskas over a population on each threw down 50 poods of ruskas 10 poods, as a result for three years *руб* amassed by robbery to 30 thousands roubles. Besides habitants adduce proofs about the receipt of grafts for 100 roubles for hiding of deserters.

Will mark that the peasants, paying belonged to for baking of ruskas 1 rouble 25 cop. for a pood, but the criminal acts of officials resulted in the frequent cases of *невиплат*, when locals nothing was got in general.

Except ruskas a population had to carry out a purveyance and supplying with firewoods to the troops. But abuses were inherent and to this type of activity. For example, rural head of village of Sytniaky of Radomysl district Hryhorij Zdolnyk complained about an underpayment to the peasants of pence for supplying with firewoods to the troops in size of 54 roubles.

Habitants of cities were in the a bit best position _ for a grant to the troops *підвид*, horse and foods the so-called *контрмарки* due to that they could pay taxes for the real estate were given out them.

A burdensome duty for villagers was a supply to the soldiery horse of feed-stuff, or selection for them of pastures. Therefore circular the ministry of internal affairs were the worked out elucidations in relation to Charter about large duties, where rules are marked in relation to the selection of pastures for soldiery horse. In obedience to elucidations the military authority must call to the citizens in good time and not later one month prior to producing of horse on pasturage, however on occasion when troops stay too long on manoeuvres, then soldiery have a right to require from a population 30 poods of hay and 60 poods of grass in a day during necessary time.

It is necessary to mark that *розквартирування* regiments in villages and small towns of Ukraine not always carried after itself negative consequences. The numerous archived documents in that there are address-

es of citizens to the province authority with a request to turn troops to the settlement after their departure testify to it. It can be explained by next reasons: firstly, living of troops in settlements brought in their slow, grey life a dynamics, emotions; secondly, in spite of numerous enough duties and duties, the stay of troops always carried with itself additional funds and profits, both for peasants and townspeople and for the higher layers of population that was not if by what stimulus for both parties.

The prime example of mutual relations of population with the quartered troops a request serves as to the governor general of count Ігнатъєва from the habitants of the Podolsk province Літіна noblemen, merchants et al. In him it is reported that during many years in city was army units — 12 artillery brigade and 36 Dragoon Akhtyrka regiment. Marked, that «gifted by nature the *принадами* locality, surrounding forests, gardens, large meadows, of high quality water, air, hygienical terms and closeness to the different stations of the South-west railway. Enough feed-stuff and foods and besides kind mutual relations, both from the side of society to the troops located here and from the side of the last to society. Assisted standing and over that, society always tried all facilities to satisfy the necessities of troops and in these kinds calculating on duration of standing, public built here and on the suburbs of city bridge and an enormous accommodation and cold building on what spent many ten of thousands of roubles».

By another substantial cause for bringing in of troops in a population points are implementation by them protective functions in a fight against criminal elements and help to the local police. So, for example, on the border of the Podolsk province from Бессарабською, by the Kherson and Kyiv provinces in Балтському district often there were thefts, robberies, robberies. A local police accepted the proper measures, but at the limited nature of facilities required a substantial help. Criminals hide in Balti and separate villages: Benzary, Kozaky, Myrony, Borschy. For getting things put in order the Kyiv, Podolsk, Volyn governor general comes to the commander the troops of the Kyiv territorial department with a request to quarter the squadron of the Belgorod Uhlan regiment. A request was satisfied.

Coming from the given facts, will mark that not paying attention on inconvenience in a stay and *розквартируванні* troops in the settlements of the Ukrainian provinces, locals kindly enough took to soldiery, understanding both their necessities and own benefits. In support of this idea, will give an example a few meeting of *постоялих* troops to the local populations.

Similar actions took place at meeting 2 and 4 battalions of the 18th infantry Vologda regiment in city Березне on September, 9 in 1879.

Thus, realization of soldiery reforms of XIX of century considerably influenced on position of soldiery both ordinary and officers. Considerable changes that took place in the order of complecting of army affected daily occurrence soldier and officers and citizenry of the Ukrainian provinces. The problem of location and

workplace of troops became sharp. Cost effectiveness by a government and unwillingness to build the sufficient amount of barracks, lay down weight on a local population that had to give apartments to the troops, sometimes to feed, to carry out the purveyance of rusk, firewoods, supply with bedding belonging, carry out the purveyance of grass and hay for soldiery horse and others like that.

Will mark that similar inconveniences for a local population not always carried after itself negative consequences. In majority cases citizens kindly took to soldiery. It can be explained by next reasons: firstly, workplace of troops in settlements brought in a dynamics in their slow, grey life, emotions, impressions, new timetable in a daily occurrence; secondly, in spite of numerous enough duties and duties, the stay of troops always carried with itself additional funds and profits, both for peasants and townspeople and for the higher layers of population that was not if by what stimulus for both parties.

Numerous researches of bourgeois reforms of the second half of XIX of century determine them as halved, imperfect. It was not an exception and military reform, what numerous abuses testify to, corruption from the side of both soldiery chiefs and from the side of civil officials, that in turn did not could designated position of ordinary citizens, namely. influence of deviant behavior of servicemen is on everyday life of citizens.

Further research of problem, in opinion of author, it maybe to execute after next directions:

- A deep study is in the plan of everyday life of the Ukrainian population with the representatives of army;

- Essence in the historical context of mutual relations of Ukrainians and other representatives of empire on a level of coincidence and divergence of permanent characters and others like that.

References

1. Beskrovnij L.G. Russkaja armija y flot v XIX veke/- Nauka, M-1973, 614s.
2. Koren' V.L. Stroytel'stvo vooruzhennih syl rossyjskoj ymperyy v peryod gosudarstvenno-pravovih preobrazovanyj vo vtoroj polovyne XIX veka (Ystoryko-pravovoe yssledovanye): dys. na soys. uch. st. kand. jur. nauk.07.00.02 / Koren' V.L.- Moskva, 2004 g.-224 s.- Byblyogr.: s.213-224
3. Koren' V.L. Stroytel'stvo vooruzhennih syl Rossyjskoj ymperyy v peryod gosudarstvenno-pravovih preobrazovanyj vo vtoroj polovyne XIX veka: dys. k.y.n. / Koren' V.L. – M., 2004. – 225 s.
4. Solovjov V. osnovni naprjamky budivnyctva rosijs'koi' armii' v ostannij chverti HHH st. – M.: Nauka, 2003. – 45 s.
5. Miljutin D. Vijs'kovi reformy imperatora Oleksandra II // Visnyk Jevropy, 1881. - №1. – S. 13
6. Solovjov V. osnovni naprjamky budivnyctva rosijs'koi' armii' v ostannij chverti HHH st. – M.: Nauka, 2003. – 45 s.
7. Lobko P. Zapysky vijs'kovoi' administracii' dlja vijs'kovyih i junkers'kyh uchylshh. – M.: «Nauka», 1987. – 77 s.
8. Piddubnyj I., Kravchuk O. Chernivec'ki kazarmy. Bukovyns'ki starozhytnosti. Elektronnyj resurs. Rezhym dostupu// <http://starogit.do.am/publ/1-1-0-4489>.
9. Shherbynyn P.P. Zhyzn' russkoj soldatky v XVIII–XIX vekah / P.P. Shherbynyn // Voprosy ystoryy. 2005. № 1. S. 79-92.
10. CDIAU. F. 442. Kanceljaryja Kyeveskogo, Podol'skogo y Volynskogo General-Gubernatora. Op. 47. Spr. 334 Delo o soversheny brakov nyzhnyh voyns'kyh chynov ne evreev 16 avgusta 1868 – 18 fevralja 1871 g. 8 ark.
11. CDIAU. F. 127. Kyevs'kaja duhovnaja koncystoryja. Op. 1023. Spr. Predpysanye Kyeveskogo voennogo nachal'stva svjashhennykam Kyeveskoj eparhyy ne venchat' prunjatyh na voennuju sluzhbu novobrancev. Ark. 2.
12. CDIAU. – F. 272. – Op. 47. – Spr. 272. – Ark. 4
13. CDIAU. F. 442 Kanceljaryja Kyeveskogo Voennogo Podol'skogo y Volynskogo general-gubernatora Op. 39 Spr. 65. Postanovlenye Kollegyy Mynustra o syfylytycheskoj bolezny nzhnyh chynov v Kyeveskoj, Podol'skoj y Volynskoj gubernyjah. 5 janvarja 1862 g. – 5 yjunja 1863 g. 42 ark.
14. CDIAU. F. 442 Kanceljaryja Kyeveskogo Voennogo Podol'skogo y Volynskogo general-gubernatora Op. 39 Spr. 65. Postanovlenye Kollegyy Mynustra o syfylytycheskoj bolezny nzhnyh chynov v Kyeveskoj, Podol'skoj y Volynskoj gubernyjah. 5 janvarja 1862 g. – 5 yjunja 1863 g. 42 ark.
15. CDIAU. F. 442 Kanceljaryja Kyeveskogo Voennogo Podol'skogo y Volynskogo general-gubernatora Op. 39 Spr. 65. Postanovlenye Kollegyy Mynustra o syfylytycheskoj bolezny nzhnyh chynov v Kyeveskoj, Podol'skoj y Volynskoj gubernyjah. 5 janvarja 1862 g. – 5 yjunja 1863 g. 42 ark.
16. CDIAU. F. 442. Kanceljarija Kyi'vs'kogo, Volyns'kogo, Podil'skogo general-gubernatora. Op. 191. Spr. 50. Pro zlovzhyvannja u Berdychivs'komu poviti po perepichci suhariv dlja armii'. 12 ljutogo 1877 – kviten' 1881 rr. 72 ark. Ark. 54-57
17. CDIAU Tam samo. F. 442. Op. 701. Spr. 188. Po skarzi sil's'kogo starosty s. Sytnjakiv Radym's'kogo povitu Grygorija Zdol'nyka na nedoplatu gromadi seljan s. Sytnjakiv groshiv za postavku drov vijs'kam. 10 ark. Ark. 1-3
18. CDIAU. F. 442. Op. 100. Spr. 209. Z riznymy uzakonennjamy i lystamy dlja kerivnyctva za 1867 r. 31 grudnja 1866 – 29 grudnja 1867 r. 95 ark. Ark. 61
19. CDIA v m. Kyjevi. F. 442. Op. 648. Spr. 1. Po prohannju peredavannju na rozporjadzhennja general-gubernatoru prymishhen' ... 2 sichnja – 16 chervnja 1894 r. 230 ark. Ark. 5.
20. CDIA v Kyjevi. F. 442. Op. 53. Spr. 99. Pro rozkviartuvannja vijs'k v Balts'komu poviti z pryvydu chastyh rozboi'v ta grabunkiv. 1 bereznja 1874 – 23 lystopada 1874 r. 10 ark. Ark. 2,3.

Мезеря О.А. Військово-адміністративна реформа XIX століття у Російській імперії: особливості реалізації та вплив на соціальну історію України

У статті міститься дослідницько-аналітичний матеріал щодо проведення царом військово-адміністративних реформ у губерніях України, що входили до складу Російської імперії у XIX ст., та визначається їх вплив на повсякдення українського населення у контексті соціальної історії України.

Мезеря А.А. Военно-административная реформа XIX века в Российской империи: особенности реализации и влияние на социальную историю Украины.

В статье содержится исследовательско-аналитический материал о проведении царизмом военно-административных реформ в губерниях Украины, входивших в состав Российской империи в XIX в., и определяется их влияние на повседневную украинского населения в контексте социальной истории Украины.

Ключевые слова: *армия, реформы, социальная история.*

Мезеря Олександр Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри правознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: д.іст.н., професор **Чернявський Г.Й.**

Стаття подана 11.03.2016

УДК 94(477)

**ІНВАЛІДИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ДОНБАСІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ІНТЕГРАЦІЇ ДО МИРНОГО ЖИТТЯ (1943-1945 рр.)****Михайлюк В.В.****DISABLED VETERANS OF THE SECOND WORLD WAR IN DONBAS:
METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF STUDY OF INTEGRATION TO CIVILIAN LIFE
(1943-1945)****Mykhaylyuk V.V.**

У статті всебічно розглядаються методологічні основи вивчення повсякденного життя на теренах Донбасу у 1943-1945 рр., зокрема пристосування інвалідів-фронтовиків до нових реалій на звільнених від німецько-фашистських загарбників територіях. Проведено аналіз специфічних проблем історії Другої Світової та Великої Вітчизняної воєн, а також наведено важливі для подальшого вивчення проблеми входження інвалідів Великої Вітчизняної війни ключові поняття, серед яких «комунікативна взаємодія інвалідів з оточуючим середовищем», «культурно-дозвілєві інтереси інвалідів», «девіантна поведінка інвалідів».

Ключові слова: поняття та категорії вивчення, повсякденне життя у Донбасі, інваліди Великої Вітчизняної війни, соціальна історія окремих категорій населення, методологія вивчення повсякденного життя на Донбасі.

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні важливою складовою виступають нові підходи методологічного характеру, що пов'язані з соціальною історією та історією повсякдення. Саме вони дозволяють предметно розглянути не тільки сутність явищ та їх причину, а й виокремити в цих процесах людину, людський фактор. Ця нова методологія та підходи до аналізу та вивчення історичних явищ розпочата видатними українськими істориками О.Удодом [1], О.Лисенко [2], а також членами-кореспондентами НАН України О.Реєнтом [3] та В.Даниленко [4]. Спираючись на дослідження зазначених видатних вчених та окремі публікації, що дотичні до власного дослідження, автор поставив перед собою завдання висвітлити специфіку відображення та власного уявлення методологічних основ проблеми входження інвалідів великої вітчизняної війни у повсякденне життя на Донбасі (1943-1945 рр.).

Інваліди війни, як соціальна група, виступає складовим елементом радянської соціальної системи. Для розуміння специфіки виживання інвалідів

поставлені завдання дослідити соціально-історичні умови їх життя і діяльності. На основі особистих контактів між членами цієї групи із членами інших соціальних груп, а також із представниками влади у них виникає низка емоційно-психологічних відносин, які привернули нашу увагу.

Для найбільш повного та всебічного висвітлення поставленої проблеми, вважаємо за необхідне навести визначення таких категорій, як «інваліди Великої Вітчизняної війни», «адаптація», «реабілітація», «інтеграція», «повсякденне життя» тощо.

«Інваліди Великої Вітчизняної війни» розглядаються як соціальна група, кожен окремий представник якої належав до числа військовослужбовців діючої армії та флоту, партизанів, підпільників, працівників, але став інвалідом внаслідок поранення, контузії, каліцтва, захворювання тощо. Починаючи з 22 червня 1941 р. стосовно них у офіційних документах того часу запроваджується термін «інваліди Вітчизняної війни», а згодом поширюється й інший, який дійшов до нашого часу – «інваліди Великої Вітчизняної війни». Кожен з інвалідів-фронтовиків являв собою особистість з власним уявленням ідеалів та норм життя.

Важливою категорією дослідження піднятого питання постає «реабілітація», яка характеризувалася реалізацією комплексу заходів, впроваджених державним керівництвом, через прийняття відповідних актів та постанов керівництвом партійних представників на місцях, спрямованих на захист соціальних прав громадян.

Під «адаптацією» розуміється активне пристосування інваліда Великої Вітчизняної війни, після проходження реабілітації, до умов оточуючого середовища та результат цього процесу. Важливими компонентами соціальної адаптації були: узгодження оцінок, домагань інваліда, його особистих можливостей зі специфікою соціального середовища;

цілей, цінностей, орієнтації особистості зі здатністю їх реалізації в конкретному соціальному середовищі.

Чимале значення для інвалідів Великої Вітчизняної війни відіграла «інтеграція» у соціальне середовище, у якості процесу прийняття інвалідів як іншими інвалідами, так і здоровими членами соціуму.

У зміст поняття «повсякденне життя» інвалідів закладено їх життєвий процес з його щоденним побутом, проблемами, справами, зустрічами й розмовами тощо.

Немаловажними для проблеми входження інвалідів великої вітчизняної війни у повсякденне життя на Донбасі постають такі ключові поняття, як «комунікативна взаємодія інвалідів з оточуючим середовищем», «культурно-дозвілєві інтереси інвалідів», «девіантна поведінка інвалідів».

«Комунікативна взаємодія інвалідів з оточуючим середовищем» відбувалася за декількома напрямками: між інвалідами та владними структурами; між інвалідами та здоровими людьми; між інвалідами та членами їх сімей; безпосередньо з такими ж, як і вони, особами з обмеженими фізичними можливостями тощо.

«Культурно-дозвілєві інтереси інвалідів» виявлялися, по-перше, в організованих для них заходах з боку державно-партійних структур різного рівня; по-друге, шляхом винаходження власних способів самореалізації з точки зору їх задоволення. Широко популярними були «посиденьки» інвалідів та їх безпосереднє спілкування у родинному чи дружньому колі. Саме у цьому середовищі вироблялися суто специфічні засоби спілкування на рівні анекдотів тощо.

Для найбільш повного розгляду поставленого питання, доречним є вивчення взаємовідносин радянської влади й інвалідів, зокрема представленій специфіці державно-партійної політики на Донбасі щодо цієї соціальної групи; з'ясуванням особливостей матеріально-побутових та медичних чинників повсякденного життя інвалідів; визначенням духовно-культурних норм життя інвалідів у процесі їх соціальної адаптації; розкриттям комунікативно-психологічних проблем адаптації інвалідів у післявоєнному соціумі; аналізом девіантних чи аномальних проявів поведінки інвалідів-фронтовиків у регіоні.

Розгляд особливостей входження інвалідів Великої Вітчизняної війни до повсякдення є доречним проводити на основі поєднання мікро- і макроісторичних підходів. Міждисциплінарний підхід сприяє залученню до дослідження специфічних методів інших соціально-гуманітарних наук, а також психіатрії, криміналістики тощо, що дозволило розширити розуміння окремих сторін повсякденного життя інвалідів у процесі їх реабілітації та адаптації. Загалом, використання цих підходів дозволяє в центр вивчення емпіричного матеріалу поставити саме людину – інваліда-фронтовика. Застосування також комплексного підходу дає можливість підійти до

аналізу життя і діяльності інвалідів з різних сторін. Зокрема, він надає можливість виявити взаємозв'язки чинників, які впливали на життя і діяльність представників цієї групи.

Нові післявоєнні умови життя осіб, які отримали на війні фізичні вади, були надзвичайно складними як у матеріально-побутовому, так і психологічно-емоційному плані. Безумовно, влада намагалася підтримувати цих осіб, але інваліди мали в першу чергу покладатися на власні сили і самотужки пристосовуватися до життя. Саме їх каліцтва зумовлювали зміни в їхній поведінці, способі мислення, ставленні до рідних, сусідів, друзів, співробітників, представників влади тощо. Дослідження особливостей цих змін, а також з'ясування результатів, до яких вони привели, дають змогу визначити загальну картину матеріально-побутового становища та соціально-психологічного стану інвалідів-фронтовиків. При цьому є доречним проведення аналізу у спектрі відповідності нормам радянського повсякдення чи відхиленні від них (девіантна поведінка).

Для розкриття матеріальної та духовно-культурної складових повсякденного життя інвалідів війни, як соціальної групи, за методологічну основу вивчення доречно сприймати теорію історичної антропології. Також серед загальноприйнятих в історичних дослідженнях можна виділити принципи науковості, історизму, об'єктивності, системності, розвитку, всебічності тощо.

Принцип науковості вимагає неупередженого відношення до емпіричного матеріалу, виявлення та узагальнення типовості фактів та явищ, формулювання на цій основі чітких гіпотез та їх логічного обґрунтування. Застосування цього принципу дозволяє, зокрема, науково обґрунтувати основні напрями реабілітації та адаптації інвалідів Великої Вітчизняної війни на визволених територіях України.

Використання принципу історизму, як одного із основоположних методологічних принципів, сприяє висвітленню процесів реабілітації та адаптації інвалідів-фронтовиків у хронологічній послідовності з урахуванням наявності існуючої в ті часи радянської ідеологічної доктрини та формуванням нових умов повсякденного життя, як населення в цілому, так й інвалідів зокрема.

Принцип об'єктивності вимагає вироблення оцінок історичної правди на основі широкого фундаменту різноманітних джерел, що розкривають багатогранні аспекти життя та діяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями.

Застосування принципу системності потребує проведення розгляду проблеми та окремих аспектів дослідження на основі чіткого визначення категорій, понять та термінів, що характеризують адаптацію інвалідів у контексті повсякденного життя в Донбасі протягом періоду, що вивчається, як цілісну систему.

Теоретико-методологічні підходи та принципи історичного пізнання об'єктивно вимагають викори-

стання як загальнонаукових, так і традиційних методів історичного дослідження.

У якості загальнонаукових методів доречно використовувати критичний метод, методи аналізу та синтезу, порівняльний, класифікації. За допомогою зовнішньої і внутрішньої критики джерел дослідник максимально об'єктивно підходить до аналізу проблеми. Метод аналізу якомога краще для розкладання цілого на складові елементи та з'ясувалися зв'язки між ними. Синтез дозволяє поєднати одержані при аналізі частини в єдине ціле з метою більш глибокого вивчення проблеми. Порівняльний метод дає можливість на підставі найбільш типових рис порівняти явища та процеси, котрі відбувалися на житті і діяльності інвалідів війни у просторовому вимірі. Метод класифікації сприяє у процесі характеристики джерел.

З міждисциплінарних методів можна виділити статистично-аналітичний для обробки й аналізу кількісних показників. Використання методу соціокультурного аналізу дозволяє виявити різницю між традиційними радянськими цінностями та тими, що поставали перед інвалідами в нових умовах повсякденного життя та сприяє відтворенню його як об'єктивної реальності. Важливим нашим завданням постає виявлення інтересів, потреб, ідеалів і цінностей не лише окремих інвалідів-фронтовиків, а всієї соціальної групи, практику повсякденних стосунків всередині групи. Використання означеного методу дає можливість в результаті простежити конфлікти між традиційними цінностями і новими радянськими, що активно запроваджувалися владою та її представниками у життя. Тобто, відповідно до методу соціокультурного аналізу повсякденність розуміється як реконструкція ментального макротексту історії-події.

Корисними є також методи локального аналізу та усної історії. Вони сприяють виділенню на основі вивчення споминів інвалідів найбільш типових явищ у контексті окремих епізодів з їх життя.

Серед традиційних методів історичних досліджень використовуються історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, метод статистики та узагальнення даних, аналітико-логічний, синхронний, історичного моделювання та історичної генетики тощо. Вони дозволяють повніше зрозуміти сутність явищ, що відбувалися в середовищі інвалідів Великої Вітчизняної війни у процесі їх адаптації до повсякденного життя. Метод історичного контексту дає змогу дослідити конкретно-історичну ситуацію 1943-1945 рр. Застосування проблемного методу дозволяє структурувати вивчення проблеми відповідним чином. Бібліографічний та евристичний методи є необхідними при дослідженні історіографії і джерельної бази. Просопографічний аналіз допомагає визначити життєві уподобання інвалідів, зокрема, їх намагання, цінності, цілі, бажання тощо, а також зміни у міжособистісних стосунках, що стає у нагоді при розкритті матеріально-побутових і духовно-культурних основ життя цієї соціальної групи.

Отже, проведений у статті аналіз специфічних проблем історії Другої Світової та Великої Вітчизняної воєн, дозволяє дійти наступних висновків:

- перше – автор не відкидає тих методологічних принципів вивчення історичних явищ, які затвердились наприкінці ХХ ст. у висвітленні та аналізі загальних подій;

- друге – автор підтримує і широко використовує новітні методи вивчення мікроісторії, що пов'язані з затвердженням людини як головного чинника історичного процесу;

- третє – автор пропонує в подальшому дослідженні аналогічних проблем використовувати комплексну методологію вивчення макро- та мікроісторичних процесів з наданням пріоритетів соціальній історії та повсякденню.

Л і т е р а т у р а

1. Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О.Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. В 2-х т. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Т. 2.
2. Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // УІЖ. – Київ, «Варта», 2004. – № 5. – С. 3-16; Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи // УІЖ. – К.: «Дієз-продукт», 2011. – № 4. – С. 165-194; Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки / О.Лисенко // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – № 13. – С. 8-22 тощо.
3. Реєнт О.П. Друга світова війна та Україна: політичні, соціально-економічні й демографічні наслідки / О.П.Реєнт // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2011. – №1-2. – С.12-17.
4. Даниленко В. Всесвітня історія 1918–1945 рр. / В.Даниленко, О.Гісем, А.Подобед // Ч. I. – К.: Козаки, 1996. – 171 с.; Даниленко В.М. Передумови голоду 1946–1947 рр. в Україні / В.М. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 13. – С. 42-49 тощо.

References

1. Udod O. Istorija povsjakdennosti: pitannja metodologii, istoriografii ta dzhereloznavstva / O.Udod // Aktual'ni proble-mi vitchiznjanoj istorii HH st. Zbirnik naukovih prac', prisvja-chenij pam'jati akad. NAN Ukraïni Jurija Jurijovicha Kondufora. V 2-h t. – K.: Institut istorii Ukraïni NAN Ukraïni, 2004. – T. 2.
2. Lisenko O.Є. Druga svitova vijnja jak predmet nauko-vih doslidzen' ta fenomen istorichnoj pam'jati // UIZh. – Kiïv, «Varta», 2004. – № 5. – S. 3-16; Lisenko O.Є. Doslidzhennja isto-rii Drugoj svitovoi vijnji u suchasnij Ukraïni: osnovni tendencii ta perspektivi // UIZh. – K.: «Diez-produkt», 2011. – № 4. – S. 165-194; Lisenko O. Povsjakdenna istorija vijnji: metodologichni nota-tki / O.Lisenko // Storinki voennoj istorii Ukraïni. – K.: Institut istorii Ukraïni NAN Ukraïni, 2010. – № 13. – S. 8-22 toshho.

3. Reent O.P. Druga svitova vijna ta Ukraїna: politichni, social'no-ekonomichni j demografichni naslidki / O.P.Reent // Gumanitarnij zhurnal. – Dnipropetrovs'k, 2011. – №1-2. – S.12-17.
4. Danilenko V. Vsesvitnja istorija 1918–1945 rr. / V.Danilenko, O.Gisem, A.Podobed // Ch. I. – K.: Kozaki, 1996. – 171 s.; Danilenko V.M. Peredumovi golodu 1946–1947 rr. v Ukraїni / V.M. Danilenko // Ukraїna HH st.: kul'tura, ideologija, politika. – Kiїv: Institut istorii Ukraїni NAN Ukraїni, 2008. – № 13. – S. 42-49 toshho.

Михайлюк В.В. Инвалиды Великой отечественной войны на Донбассе: методологические основы изучения процесса интеграции к мирной жизни (1943-1945 гг.).

В статье всесторонне рассматриваются методологические основы изучения повседневной жизни на территории Донбасса в 1943-1945 гг., в частности приспособления инвалидов-фронтовиков к новым реалиям на освобожденных от немецко-фашистских захватчиков территориях. Проведен анализ специфических проблем истории Второй мировой и Великой Отечественной войн, а также приведены важные для дальнейшего изучения проблемы вхождения инвалидов Великой Отечественной войны в повседневную жизнь ключевые понятия, среди которых «коммуникативное взаимодействие инвалидов с окружающей средой», «культурно-досуговые интересы инвалидов», «девиантное поведение инвалидов».

Ключевые слова: понятия и категории изучения, повседневная жизнь в Донбассе, инвалиды Великой Отечественной войны, социальная история отдельных катего-

рий населения, методология изучения повседневной жизни на Донбассе.

Mykhaylyuk V. Disabled veterans of the Second World War in Donbas: methodological principles of study of integration to civilian life (1943-1945)

Methodological foundations of studying the daily life of the Donbass in 1943-1945 are examined in the article, including disabled veterans adaptation to the new realities in the liberated from Nazi invaders areas. Author completed the analysis of Great Patriotic War specific problems. Such important for the further studying of the problem of World War II disabled veterans' entry in daily life of the Donbass concepts like "communicative interaction of the disabled people with the environment", "cultural and leisure interests of disabled", "deviant behavior of disabled veterans" are examined in the article. Such categories as "adaptation", "rehabilitation", "integration", "daily routine", "social environment" and other are used in the paper. The important process of disabled veterans' integration into social environment is scrutinized in the article.

Keywords: Donbas, disabled veterans, Second World War, civilian life, Ukraine, methodology.

Михайлюк Владислав Віталійович – к.і.н., старший викладач кафедри всесвітньої історії та історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: д.іст.н., професор **Стяжкіна О.В.**

Стаття подана 14.03.2016

удк 930

AVIATION OF COUNTRIES OF AXIS IN THE SECOND WORLD WAR: HISTORICAL ASPECT

Mykhailiuk V.P., Halai K.B., Zolotar S.A.

АВІАЦІЯ КРАЇН ОСІ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Михайлюк В.П., Галай К.Б., Золотар С.А.

The aim - to conduct a retrospective analysis of the evolution of military aviation Axis Powers during the Second World War and to identify the main factors that led to the development as well as defeat in the study aeronautical engineering historical period.

During 1939 - 1945 years of German aviation industry has built more than 120 thousand combat aircraft of high combat characteristics. In 1944-45. The situation was rapidly deteriorating. The Germans bore the greatest losses. Allies defeated the Luftwaffe and destroyed the entire infrastructure. By 1939 the Air Force in Italy were armed with approximately 2800 military aircraft. Italian Air Corps operated under the control of the second fleet in Germany. In June 1944, Air Corps bombers inflicted blow to Gibraltar from the southern regions of France. However, in August, the personnel of the corps refused to Hitler oath and wear a German uniform, after the National Aviation Corps was disbanded. Only in November 1944 the second fighter group returned to fighting, to her in February 1945 joined the first fighter group. Despite heavy losses, the two units fought until mid-April 1945.

At the time of joining Japan in World War II Japanese fleet had before 3000 combat aircraft, of which 1,400 were in the first line. Since Japan is basically waged war with the United States, the foundation of the Air Force became a naval aviation. Japanese aviation industry has been dependent on foreign sources located on raw materials and are therefore vulnerable Bella. For these reasons, Japan could not participate in a protracted war.

Axis aviation industry was fully capable to achieve high levels of production, but during the Second World War, this has not happened.

Further study of the problem is possible, in the opinion of the authors, in the following areas: identifying factors in historical terms aces reduce the role of Axis aircraft in the fighting on the fronts of World War II; depth analysis of the rapid drop in production airplanes due not only to the military successes of the coalition, but also internal factors, including the special place occupied a growing anti-war movement.

Keywords: Wehrmacht, Luftwaffe, Italian air force, Japan air force.

Swift increase of achievements of scientific and technical progress in the whole world in XX century stimulated the process of development and perfection of air force. It resulted in a volume, that in the years of Second world war she occupied one of leading places in the structure of the armed forces Germany and her allies. A near-term value, mastering of air space began to acquire for realization of air scope. The role of aviation is many-sided and, clear, not latchable on the personal participating in battle actions, although exactly she deservedly presented the achievement of countries of Axis efforts of aces, demonstrated the front-rank types of aerotechnics. It maybe to trace on the example of air forces, as industrial, scientific and technical and economic bases of countries developed. Thus, actuality of theme is predefined by her orientation on further research of tendencies of growing role of air force in modern terms on the basis of generalization of study of questions of aviation in Germany and her basic allies, and some contiguous problems.

For today in historical science there was a not simple and contradictory enough situation on a theme Second world war. Victory over nazi Germany and her allies assisted appearance of many researches, first of all, «euphoric» character. It sanctified to as fundamental labours of American, English, Russian and others like that historians, so many scientific revisions of the Ukrainian scientists - researchers of history of Second world war. Among fundamental revisions it follows to specify on fundamental research of Mykhailo Kozyriov and Viacheslav Kozyriov, that published a book «Aviation of countries of axis in Second world war», that shows by itself the encyclopaedia of the aircrafts, applied by air forces of Germany, Italy, Japan and their allies in the Second world war-time against the countries of Anti-Hitler coalition. Authors point short information about history of development of air forces of countries of axis in pre-war time and in the war-time, about firms-developers of aerotechnics, descriptions over of aircrafts

and information about battle operations, in that they were used, are brought. Plenty of charts, drafts and photos helps a reader to get more complete idea about sanguinary to war in history of humanity [5, 6]. The brought many-sided material over testifies that labour has more technological character, than historical.

At the same time, it should be noted, presence large фактографічного and normative aspects in materials that are today in a scientific appeal, in that this theme found a that or other reflection. Good few of not known appeared earlier documents, облегшився access to the archives, access was opened to the acquaintance with modern works of home and world researchers. Among them a main place is occupied by remembrances and memoirs of foreign pilots and war-lords that participated in Second world war. Among them a main place is fixed to labour of Gunter Blomertz, that analyses remembrances of pilots-destroyers of German Luftwaffe, that militated in years north-west France and Belgium. An author, eyewitness and participant of events, narrates about the most interesting episodes in history of the squadron and fates of the comrades forced to kill and be killed [4, 8]. This labour was anathematized in soviet time, as антирадянщина and falsification of history of Great Patriotic war. Suspect, and not without grounds, that up to the middle of 1980th for storage of similar literature and her popularization, to the history lover a road was assured in community-service establishments or in corresponding curative establishment. And book on the «best pilot of Luftwaffe is Eric Hartmann», that was written him and it is now possible to read and analyse [5, 3]. A rich enough in content book of Keise Bekker is the «Soldiery diaries of Luftwaffe», that sanctified to history of German to air forces. An author laid down the exact and detailed picture of basic events that was opened out on the main seats of wars of Second world war. Bekker used the enormous amount of materials: official records from the archives of Germany and other countries, personal remembrances of higher officers of Luftwaffe, reports on operational flights, diaries and letters of pilots. A scale, masterly composed book gives a complete idea about the air combats of Second world war [1, 5]

Aim of authors - to conduct the retrospective analysis of evolution of increase of air force of countries of Axis in the years of Second world war and define basic factors that stipulated development of aerotechics in an investigated historical period.

With ascension to power of nazis, Germany began the active searches of new political partners on a world arena. By the result of these actions became celled in October, 1936 union with Italy, that got the name «Axis Berlin — Rome». Uniting politically, the armed forces among that the special place was occupied by an aviation developed countries rapid rates. After First world war and signing of the Versailles peaceful agreement, it was forbidden Germany mother own air force. But already soon due to Herman Goering aviation of Germany gets the second life. The rapid increase of aviation industry, that was supported by the selection of favourable

credits to the already existent aviation firms, began under his guidance. Before the production of airplanes the enterprises of heavy industry were connected. An aviation became a that kernel round that new soldiery forces of Germany were formed. Through this country clubs, plenty of people that wished to master an art to fly studied in that, began to be created [4, 65].

For example of Germans the top management of Italy in 1938 accepted «Program P», the aim of that was a quantitative increase and quality updating of the Italian aviation. In a period from 1932 there is substantial modernisation of the Japanese aviation to 1937. However a government held in secrets a list about development of aircraft construction in a country and limited its press in the questions of productive activity of aviation firms [10, 58].

Therefore in 1940 between Germany, Italy and Japan a military agreement according to that a leading role was taken Germany and Italy in creation of «new order» in Europe was envisaged, and to Japan - in Asia. So bore Axis «Berlin — Rome — Tokyo».

In four clock thirty four minutes morning the on September, 1 1939 three German diving bomber violated the air border of Poland. They had to bomb out cable communications, that conduced to the mined bridge that Poland prepared to bring down in case of encroachment of the German troops. So Second world war began. Poland became the first country that ran into the nazi prosecution of war under the name «Blitzkrieg». Basis of Blitzkrieg was mass application of aviation and бронетехніки, during that an aviation quickly instituted control above air space of opponent with simultaneous bomb inflicting blows on cities and strategically to the important aims. For strengthening of psychological influence German diving bombers was equipped by sirens, so-called «jericho pipes», that at an attack gave out a furious howl that gave demoralizing influence on the troops of opponent and public population [9, 39].

By basic airs of German air forces there were speed destroyers of «Messerschmitt» Bf - 109, middle speed bombers «Junkers» Ju - 88, dive-bombers of Ju - 87, two-engined destroyers of Bf - 110, secret service agents of «Fokke-Wulf» FW - 189, bombers of «Hainkel» Not-11, «Doroniet» Do - 17 and some other. To September, 1939 Germany had on the armament of 4333 airplanes, from them there were 1235 bombers, 340 dive-bombers and 790 destroyers. For 1939 - 1945 German aviation industry built more than 120 thousand that differed in high battle descriptions battle airplanes. Already 1941 became critical not only for Luftwaffe but also for all Germany. In summer Hitler began war against Soviet Union, and in December the United States of America entered into war. The German production, that survived after the conquest of Poland, France and hardly carried an emergency expense battle for England, is not capable were now to resist to not Soviet Union of the not USA, not to mention about an association these two countries in AntiHitler coalition [5, 27]. Without regard to it, Hitler in June, 1941 begins the operation of Barbarossa - plan of blitzkrieg against So-

viet Union. After his calculations, the German troops for a few weeks will conquer and will prang Soviet Union and will pass to implementation of other tasks. Luftwaffe appeared pulled in expensive war, and soon it was them to run into the association of technical and industrial forces of allies. A next year was for Luftwaffe the year of battles, and in 1943 a situation began to change. German air forces was filled up by the new types of destroyers, including the renewed version of Bf 109 (G 6). The tests of new jet planes, that appeared successful, passed in the same year. However, without regard to that aviation industry of Germany produced 25 500 airplanes among that there were many novelties, 1943 appeared for Luftwaffe by a failure. They tested on itself all power of opponents [2, 45].

In 1944 a situation began headily to get worse. Germans carried most losses. Young pilots were given up in hell by battles after insignificant twenty sentinel training. 40 000 airplanes were made in the same year, but many from them stood in plants and air fields in expectant of pilots. on January, 1, 1945 Luftwaffe begin the operation of «Bodneplette» - hotshot attempt to raid the aircrafts of opponent. But also she made off a failure. Luftwaffe were broken [3, 34]. For these years to Luftwaffe lost more than 10 000 airplanes. Eventually they had not more than 6000 airplanes of all types able to participate in fights, and only 1600 from them were destroyers. To the moment of death of aircraft building industry, 5 months prior to completion of war 7 500 airplanes of all types produced only. Luftwaffe completed звої operations in May, but were broken yet long before it. Allies raided Luftwaffe and destroyed all infrastructure. In the end wars in Luftwaffe yet remained airplanes, but neither a fuel nor pilots was. Air forces of Germany died finally [6, 56].

1939 to air forces of Italy had approximately 2800 service airplanes on an armament. Mostly these machines were created at the beginning of 1930th and had time to become antiquated. Besides a large problem for Italians was always remained by aero-engines. The best aero-engines producing of that was mastered by industry of Italy were engines of the air cooling, that already could not compete with the motors of the liquid cooling, created in other countries. Another weak mestome was an armament of the Italian airplanes. To beginning of 1940th the machine gun of «Safat» of firm «Breda» already could not inflict serious harm to the solid-metal airplanes of opponent [8, 46]. The basic airplane building firms of Italy were «Fiat», «Regiani», «Mackey» and «Edging». 1940th to they put right producing of a few models of destroyers : Cr.42 «Falco», Cr.50 «Frecce», Cr.55 «Centaur» and bomber of Br.20 «Cikonia». A firm «Mackey» produced the destroyers of MC.200, MC.202 and MC.205. A firm «Regiani» produced the airplanes of Re.2001, Re.2002 «Arieti» and Re.2005 «Sagittario». A firm «Ciai» produced bombers «Savoia-market» of SM.79 and SM.81.

The aviation corps of Italy operated under control the second air force of Germany. In June, 1944 the bombers of aviation corps inflicted blow on Gibraltar

from the south districts of France. However in August the personnel of this corps refused to bring to Hitler an oath and to carry the German form, after it an aviation national corps was disembodied. Only in November, 1944 the second destructive group went back to battle actions, to her the first destructive group joined in February, 1945. Without regard to heavy casualties, these two subdivisions fought to the middle of April, 1945. After the delight of Italy an aviation national corps was finally disembodied, and on April, 29 commander of the first group a major Adriano Visconti was executed by the Italian partisans. All personnel of aviation national corps was exempt from the Italian armed forces [13, 78].

In the moment of entering of Japan into Second world war the Japanese fleet had 3000 battle airplanes in the order, from what 1400 were on the first line [11, 87]. A legendary airplane of A6M, that got a nickname for Americans «Zero», was the best deck destroyer of Japan and 1943 to - the best in the world. «Zero» was by easy manoeuvre air for infighting, that is why the greater and heavy airplanes of the USA long time could not compete with him.

So as Japan mainly waged war from the USA, by basis of her aircrafts a marine aviation became. Basic deck dive-bombers of Japan there was «Aiti» D3A. Also he became by first Japanese air that whipped off bombs on the American military marine base of Pearl-Harbor. Also the Japanese aviation was marked that to October, 20, 1944 the first «special storm-troop» was formed in composition of 24 pilots - condemned to death. This detachment a lieutenant Ju Seki the commander of that got the name «Kamikaze» («Divine wind»). Detachment consisted of four squadrons for six airplanes in each. Squadrons were adopted is a «Siki-Sima» («Japan»), «Jamato» («Japanese spirit»), «Asachi» (A «sun that mounts») and «Jamasakura» («Cherry that speaks»)[14, 270]. Principal reason of defeat of Japan in Second world war became outspent of resources of this island state. Japanese aviation industry was dependency upon the sources of raw materials located abroad and already that is why бeла vulnerable. On these reasons Japan could not take participating in the protracted war, here and it was to the Japanese pilots on the final stage of war to do the main weapon the samurai daring and selflessness, trying to stop with an enemy the cost of the life [6, 9].

Thus, aviation industry of Axis was fully able to attain the high levels of production, but it so not happened during Second world war of it. Internal economic and foreign-policy factors unfavorably affected development of aviation of countries-forwards, that is why an aviation did not become the decision factor of victories.

The further study of problem is possible, on the view of authors, for to next directions: a 1) exposure historically factors of reduction to the role of aces of aviation of countries of Axis in battle actions on fronts of Second world war; 2) to the deep analysis of the swift falling of production of airplanes due to not only soldiery successes countries AntiHitler coalition but also

internal reasons among that the special place was occupied by growing anti-war motion.

References

1. Bekker Kajs Военные дневники Ljuftvaffe. Хроники боевых действий германских ВВС во Второй мировой войне / Kajs Bekker. – М.: Воениздат, 2004. – 311 с.
2. Byshop K. Nemeckaja voennaja tehnyka / K. Byshop. – М.: AST, 2005. – 191 с.
3. Volkov A. Samolёты na vojne / A. Volkov. – Leningrad: Detyz, 1946. – 254 с.
4. Blomerc G. Otkrovenija pylota Ljuftvaffe. Nemeckaja eskadryl'ja na Zapadnom fronte, 1939 – 1945 / G. Blomerc. – М.: Centrpoligraf, 2009. – 193 с.
5. Golyver R.F. Эрик Хартман – белокурый рыцарь рейха / R.F. Golyver. – Екатеринбург: Зеркало, 1998. – 311 с.
6. Doroshkevych O. Samolёты Japonyu Vtoroj myrovoj vojny / O. Doroshkevych. – Mynsk: Harvest, 2004. – 344 с.
7. Zefyrov M. Асы Vtoroj myrovoj vojny. Sojuznyky Ljuftvaffe: Ytalyja / M. Zefyrov. – М.: ООО «Yzdate'l'stvo AST», ООО «Tranzyt – knyga», 2003. – 570 с.
8. Козырев М. Авиация стран оси во Второй мировой войне / М. Козырев, В. Козырев. – М.: ЗАО Centrpoligraf, 2010. – 431 с.
9. Kravchek N.Y. Razvytye vozдушных letal'ных apparatov y avyacyonных dvygtelej / N.Y. Kravchek, T.N. Sytyn L.E. – М.: Yz – vo MAY, 2002. – 100 с.
10. Sytyn L.E. Vse ob avyacyu / L.E. Sytyn. – М.: Astrel', SPb.: Polygon, 2011. – 656 с.
11. Horykoshy D. «Zero!» (Japonskaja avyacyja vo Vtoroj myrovoj vojne) / D. Horykoshy, M. Okumija. – М.: AST, 2001. – 452 с.
12. Haruk A. Vse samolety Ljuftvaffe. Bolee 100 tyrov / A. Haruk. – М.: Эксмо, 2013. – 336 с.
13. Хлопотов О.Д. Ystoryja voennoj avyacyu: Ot pervыh letatel'ных apparatov do reaktivных samolёт / O.D. Хлопотов. – М.: «Polygon», 2004. – 432 с.
14. Chumakov Ja.L. Voennaja avyacyja Vtoroj myrovoj vojny / Ja.L. Chumakov. – М.: ООО «Yzdate'l'stvo AST», 2013. – 528 с.

Література

1. Беккер Кайс Военные дневники Люфтваффе. Хроники боевых действий германских ВВС во Второй мировой войне / Кайс Беккер. – М.: Воениздат, 2004. – 311 с.
2. Бишоп К. Немецкая военная техника / К. Бишоп. – М.: АСТ, 2005. – 191 с.
3. Волков А. Самолёты на войне / А. Волков. – Ленинград: Детиз, 1946. – 254 с.
4. Бломерц Г. Откровения пилота Люфтваффе. Немецкая эскадрилья на Западном фронте, 1939 – 1945 / Г. Бломерц. – М.: Центрполиграф, 2009. – 193 с.
5. Голивер Р.Ф. Эрик Хартман – белокурый рыцарь рейха / Р.Ф. Голивер. – Екатеринбург: Зеркало, 1998. – 311 с.
6. Дорошкевич О. Самолёты Японии Второй мировой войны / О. Дорошкевич. – Минск: Харвест, 2004. – 344 с.
7. Зефиоров М. Асы Второй мировой войны. Союзники Люфтваффе: Италия / М. Зефиоров. – М.: ООО «Издательство АСТ», ООО «Транзит – книга», 2003. – 570 с.
8. Козырев М. Авиация стран оси во Второй мировой войне / М. Козырев, В. Козырев. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2010. – 431 с.

9. Кравчек Н.И. Развитие воздушных летательных аппаратов и авиационных двигателей / Н.И. Кравчек, Т.Н. Кравчек. – М.: Из – во МАИ, 2002. – 100 с.
10. Сытин Л.Е. Все об авиации / Л.Е. Сытин. – М.: Астрель, СПб.: Полигон, 2011. – 656 с.
11. Хориоши Д. «Zero!» (Японская авиация во Второй мировой войне) / Д. Хориоши, М. Окумия. – М.: АСТ, 2001. – 452 с.
12. Харук А. Все самолеты Люфтваффе. Более 100 типов / А. Харук. – М.: Эксмо, 2013. – 336 с.
13. Хлопотов О.Д. История военной авиации: От первых летательных аппаратов до реактивных самолёт / О.Д. Хлопотов. – М.: «Полигон», 2004. – 432 с.
14. Чумаков Я.Л. Военная авиация Второй мировой войны / Я.Л. Чумаков. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2013. – 528 с.

Михайлюк В.П., Галай К.Б., Золотар С.А. Авіація країн осі у другій світовій війні: історичний аспект

На сьогоднішній день в історичній науці склалася непроста та достатньо суперечлива ситуація на тему Другої світової війни.

Мета авторів – провести ретроспективний аналіз еволюції зростання військової авіації країн Осі в роки Другої світової війни та визначити основні чинники, що обумовили як розвиток, так і поразки авіаційної техніки у досліджуваній історичний період.

Основними літаками германських військово-повітряних сил були швидкісні винищувачі «Месершміт» Bf-109, середні швидкісні бомбардувальники «Юнкерс» Ju-88, пікіруючі бомбардувальники Ju-87, двомоторні винищувачі Bf-110, розвідники «Фокке-Вульф» FW-189, бомбардувальники «Хайнкель» He-11, «Дороньє» Do-17 та деякі інші. За 1939 – 1945 роки німецька авіаційна промисловість побудувала більше 120 тисяч бойових літаків, які відрізнялися високими бойовими характеристиками. У 1944-45 рр. ситуація стала стрімко погіршуватися. Німці несли найбільші втрати. Союзники розгромили Люфтваффе і знищили всю інфраструктуру.

До 1939 року військово-повітряні сили Італії мали на озброєнні приблизно 2800 військових літаків. Авіаційний корпус Італії діяв під контролем другого повітряного флоту Німеччини. В червні 1944 року бомбардувальники авіаційного корпусу нанесли удар по Гібралтару з південних районів Франції. Однак в серпні особовий склад цього корпусу відмовився скласти Гітлеру присягу та носити німецьку форму, після цього авіаційний національний корпус був розформований. Тільки в листопаді 1944 року друга винищувальна група повернулася до бойових дій, до неї в лютому 1945 року приєдналася перша винищувальна група. Незважаючи на тяжкі втрати, ці два підрозділи білися до середини квітня 1945 року.

На момент вступу Японії у Другу світову війну японський повітряний флот мав у своєму розпорядженні 3000 бойових літаків, з яких 1400 знаходилися на першій лінії. Так як Японія в основному вела війну з США, основою її повітряних сил стала морська авіація. Японська авіаційна промисловість була залежна від розташованих за кордоном джерел сировини і вже тому вела уразливу. З цих причин Японія не могла брати участі у затяжній війні.

Авіаційна промисловість Осі була цілком здатна досягти високих рівнів виробництва, але в ході Другої світової війни цього так і не сталося.

Подальше вивчення проблеми можливе, на погляд авторів, по наступним напрямкам: 1) виявлення в істо-

ричному плані факторів зменшення ролі осів авіації країн Осі у бойових діях на фронтах Другої світової війни; 2) поглибленому аналізу стрімкого падіння виробництва літаків за рахунок не тільки військових успіхів країн антигітлерівської коаліції, а й внутрішніх причин, серед яких особливе місце займає зростаючий антивоєнний рух.

Ключові слова: Вермахт, Люфтваффе, ВПС Італії, ВПС Японії.

Михайлюк В.П., Галай К.Б., Золотарь С.А. Авіація стран Осі во Второй мировой войне: исторический аспект.

Статья посвящена проблеме Второй мировой войны с точки зрения наличия и освоения военной авиации в ходе основных боевых действий и их техническим обеспечением со стороны стран, напавших на государства антигитлеровской коалиции.

Ключевые слова: Вермахт, Люфтваффе, ВВС Италии, ВВС Японии.

Михайлюк Віталій Павлович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Галай Кристина Богданівна, аспірант кафедри всесвітньої історії та історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Золотар Степан Андрійович, студент групи ЮІ-331 Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: д.іст.н., професор **Дьомін О.Б.**

Стаття подана 14.03.2016

УДК 930

ГЕНДЕРНІ ПИТАННЯ У 20-30 РР. ХХ СТ. У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В МАТЕРІАЛАХ ВІТЧИЗНЯНИХ АРХІВІВ

Михайлюк О.І.

GENDER QUESTIONS IN 20-30'S OF XX CENTURY IN THE SOVIET UKRAINE IN MATERIALS OF UKRAINIAN ARCHIVES

Mykhailiuk O.I.

У статті висвітлені історичні аспекти прову гендерної політики у 20-х рр. ХХ ст.

Зазначено, що історія Української держави накопичила значний фактологічний матеріал щодо вивчення ролі жіноцтва на тому чи іншому етапі набуття Україною своєї незалежності, або в рамках знаходження її в умовах бездержавності. Не є винятком і 20-ті рр. ХХ ст., коли формувалися комуністичні засади існування. Вивчення не тільки позитивного, але й негативного досвіду формування відносин до жінки та визначення її ролі у суспільстві має не тільки актуально-науковий, але і практичний аспект.

Значну допомогу у з'ясуванні проблеми дозволяють надати ретельні аналізи архівних джерел, що зберігаються у вітчизняних архівах. Виходячи зі здобутків посередників, авторка зробила спробу здійснити вивчення документів центральних державних та окремих місцевих архівів з визначеної проблеми та в деякій мірі систематизувати їх. Це й постало метою та завданнями дослідження.

У статті відмічено, що найголовнішою джерельною базою, безумовно, виступають архівні матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України у м. Києві (ЦДАГО України) та Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВОВ України). Документи центральних державних архівів дають змогу визначити основні завдання роботи серед жінок та їх «представницьких» жінвідділів, серед яких були: поширення впливу партії на широкі маси робітниць і селянок шляхом їх політичного й культурного виховання; залучення робітниць і селянок до партійного, професійного, кооперативного й радянського будівництва; будівництво установ, що покращують умови життя робітниць і селянок (ясел, їдалень та ін.). Також визначалися основні форми роботи жінвідділів, серед яких виступали делегатські збори, які повинні були стати школою підготовки жіноцтва до суспільно-політичної діяльності.

Регіональні особливості гендерної політики та практики дозволяють виявити документи, що містяться у державних архівах окремих областей. Наведені дані про наявність недосліджених архівних джерел з теми у державному архіві Вінницької області (ДАВО), у державному архіві Дніпропетровської області (ДАДНО), у державному архіві Донецької області (ДАДО) до 2014 р., у державному архіві Луганської області (ДАЛО) до 2014 р., у державному архіві Херсонської області (ДАХО).

Отже, побіжний огляд проблеми з визначених питань дозволяє зробити висновок про можливість її новітнього науково-дослідницького вивчення. Дані архівів стверджують про те, що загальні тенденції вивчень виходять із документів центральних державних архівів. Специфіку виконання рішень центральних органів комуністичної влади спроможні довести державні архіви усіх областей України.

Ключові слова: гендерна політика, Радянська Україна, архівна справа.

Спроба входження України в Європейську та світову спільноту вимагає втілення не тільки політичного, а насамперед, історичного фактору реалізації проблеми. Звернення до минулого, яким би воно не було, досить чітко позначає позитивні та негативні процеси. У значній мірі це стосується і гендерного питання, особливо, визначення ролі жінки не тільки як однієї з відтворювача Людства, а і як тієї особи, що має у своїй потенції також духовні, матеріальні та інші чинники продовження роду, формування засад суспільства тощо.

Особливо зростає роль жінки на сучасному етапі державотворення загалом, та в Україні зокрема. Сучасна Українська жінка – це не тільки мати, але й вона постійно затверджує себе в економіці, політиці, культурі, громадському житті.

Історія Української держави накопичила значний фактологічний матеріал щодо вивчення ролі жіноцтва на тому чи іншому етапі набуття Україною своєї незалежності, або в рамках знаходження їх в умовах бездержавності. Не є винятком і 20-ті рр. ХХ ст., коли формувалися комуністичні засади існування. Вивчення не тільки позитивного, але й негативного досвіду формування відносин до жінки та її ролі у суспільстві має не тільки **актуально-науковий, але і практичний аспект**. Значну допомогу у з'ясуванні проблеми дозволяють надати ретельні вивчення архівних джерел, що зберігаються у вітчизняних архівах. Тому тема розгляду та аналізу вка-

заних документів має не тільки і не стільки наукове, але й практичне значення.

На жаль, до сьогодні історики України та архівісти приділяли недостатню увагу проблемі ретельного аналізу змісту та порівнянню документів центральних та місцевих державних архівів України з зазначених питань. Як правило, архівні джерела становили лише допоміжні скорочені огляди авторефератів, дисертацій, монографій та окремих статей [1].

Виходячи зі здобутків посередників, авторка зробила спробу здійснити аналіз центральних державних та окремих місцевих архівів з визначеної проблеми та в деякій мірі систематизувати їх. Це й стало **метою дослідження**.

Найголовнішою джерельною базою, безумовно, виступають архівні матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України у м. Києві (ЦДАГО України) та Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВОВ України).

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України у м. Києві, викликають увагу своєю значущістю документи у фонді 1 – «Центральний комітет Комуністичної партії України (документи відділів ЦК КП(б)У)»: «Протокол Усеукраїнської наради завідувачів губернськими відділами по роботі серед жінок, що містять звіти, довідки відділів за 1924-1925 рр. Волинського, Донецького та Подільського губернських комітетів з означеного питання роботи» [2]; «Заяви робітників і робітниць до ЦК КП(б)У про несвоєчасну виплату заробітної плати, настрої з приводу цього тощо» за аналогічний період [3]; «Листування 1925-1926 рр. з ВУЦИК, РНК УСРР, наркоматами республіки, місцевими радянськими органами щодо розвитку народного господарства, виборів до місцевих органів, фінансових питань тощо» [4]; «Звіт відділу ЦК РКП(б) за 1925 р. по роботі серед робітниць та селянок та висновки за підсумками обстеження жіночих відділів губкомів партії» [5]; «Статистичні відомості статистичного відділу ЦК КП(б)У, пояснювальна записка про стан партійних організацій України у 20-ті роки, їх національного та соціального складу тощо» [6]; за 20-ті роки «Довідки, відомості, статистика партійних та радянських органів про характер та спрямованість надісланих листів та заяв про відношення їх авторів, у тому числі і жінок до політичних подій та економічного стану, й загалом, про настрої трудящих мас» [7]; «Політ листи секретаря Старобільського окружного КП(б)У Донецької губернії до ЦК КП(б)У, висновки та пропозиції комісії по обстеженню роботи окружного серед різних верств населення тощо» - у 20-ті рр. [8]; за 1925-1926 рр. – «Політ листи, протоколи засідань бюро, листування Амур-Нижньдніпровського, Бердянського, Запорізького, Криворізького, Павлоградського окружкомів та Червоно-Чечелівського райкому КП(б)У Катеринославської губернії» (у протоколах багато матеріалів, що пов'язані з особистостями та долями жінок у

20-ті роки [9]; за 20-ті роки – «Протоколи засідань жіночих відділів ЦК КП(б)У, резолюція Народи інструкторів-організаторів про роботу серед жінок, робітниць і селянок, зібрань делегаток; доповіді, повідомлення інструкторів жіночих відділів ЦК КП(б)У агітаційно-інструкторських поїздів» [10]; за 1920 р. – «Протоколи засідань жінвідділів Кременчуцького та Миколаївського губкомів КП(б)У, нарад відповідальних організаторів губернського та повітових з'їздів робітниць та селянок. Звіти, доповіді, циркуляри, тези, інструкції та листи губженвідділів про організацію роботи серед жінок» [11]; за 20-ті рр. – «Протоколи засідань колегії відділу по роботі у селищах Олександрійського, Волинського, Донецького губкомів КП(б)У. Протоколи з'їздів, конференцій, зібрань комуністичних ланок, інструкторів, рекомів, комітетів незаможних селян Волинської та Донецької губерній» [12]; за початок 20-х рр. – «Протоколи нарад відділу по роботі у сільській місцевості Катеринославського губкому КП(б)У. Звіти, доповіді, циркуляри, інструкції про проведення організаційно-партійної роботи. Доповіді уповноваженого Центральної комісії по Катеринославській губернії про проведення в Україні селянського місяця. Резолюція Першого Катеринославського та Криворізького повітових з'їздів КНС» [13].

У цьому ж архіві змістовними є фонд 7 – про діяльність комсомолу України та фонд 59 – «Колекція спогадів учасників революційних подій, громадянської і Великої Вітчизняної воєн та соціалістичного будівництва».

Значний інтерес становлять також документи, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади України (ЦДАВОВ України), а саме, в фонді 1 – «Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів» та фонді 340 – «Народний комісаріат продовольства УСРР». У вказаних фондах містяться документи про реалізацію політики та практики залучення жінок до суспільно-політичного та соціально-економічного життя республіки. Зазначимо, що керівництво КП(б)У, УСРР і державні структури на місцях предметно звернули увагу на жінок вже у 1920 році. Ця практична робота була пов'язана перш за все із заснуванням першого в УСРР жінвідділу, який було створено при Харківському губкомі КП(б)У у 1920 р. До 1925 року такі відділи вже охопили своїм впливом 1,5 млн. українських жінок. Дані відділи повинні були проводити агітацію та пропаганду серед жіноцтва, активізувати жінок, залучити до суспільно-політичного, громадського, культурного та економічного життя.

Документи центральних державних архівів дають змогу визначити основні завдання роботи серед жінок та їх «представницьких» жінвідділів, серед яких були: поширення впливу партії на широкі маси робітниць і селянок шляхом їх політичного й культурного виховання; залучення робітниць і селянок до партійного, професійного, кооперативного й

радянського будівництва; будівництво установ, що покращують умови життя робітниць і селянок (ясел, їдалень та ін.). Також визначалися основні форми роботи жіноцтва, серед яких виступали делегатські збори, які повинні були стати школою підготовки жіноцтва до суспільно-політичної діяльності.

Окрім жіноцтва робота серед жінок покладалася, як свідчать документи центральних державних архівів, на професійні спілки, комсомол та фабрично-заводські комітети. До компетенції профспілок входило не лише вирішення трудових суперечок та соціальне забезпечення робітниць, а й політичне виховання «комуністичного духу» оскільки жіноцтво не могли повністю охопити всі верстви жіночого населення та всі сфери їх діяльності. У 1923 р. членами профспілок в УСРР було 220 тис. жінок – 16% від загальної чисельності їх членів, 1925 р. – 282 тис. (19,2%), 1927 р. – вже 397 тис. (20,6%), 1929 р. – 485 тис. (25,3%). Отже, ці показники свідчать про активне залучення жінок до трудової та громадської діяльності.

Регіональні особливості гендерної політики та практики дозволяють виявити документи, що містяться у державних архівах окремих областей. Зокрема, у державному архіві Вінницької області (ДАВО) за 20-ті роки змістовну спрямованість мають документи щодо роботи з жінками повітових органів влади. Зокрема, це Бердичівський повіт [14], Вінницький повіт [15], Могилів-Подільський повіт [16]. Інформативними є справи установ і організацій культури [17]. Вони дозволяють вивчити насамперед повсякдення жінок крізь призму їх взаємовідносини з місцевою владою.

Визначений матеріал для аналізу подають документи комсомольських та [18] профспілкових організацій [19] Вінниччини загалом, та окремих підприємств регіону у статусі означених органів у 20-ті рр. Отже, вивчення документів допоможуть дослідникам відобразити специфічні особливості втілення гендерної практики у Вінниччині у визначений період.

Державний архів Дніпропетровської області (область з містом Дніпро) також, як один з найчисельніших регіонів України, складає у зібраннях своїх архівів чисельні й змістовні матеріали про гендерну політику і практику радянської влади. Це, насамперед, типові для радянської України та СРСР документи, а також пересічні виписи зі своєю специфікою. Їх, як у наведеному раніше аналізі, можна також відвести до декількох груп архівних джерел: 1) комуністичних розпорядче-виконавчих органів центральних та місцевих осередків КП(б) України; 2) теж саме – комсомольських організацій; 3) профспілкових керівних органів та організацій; 4) громадських організацій та добровільних рухів [20].

Досить змістовними є й документи державних архівів Донецької та Луганської областей. На них слід звернути особливу увагу при аналізі; можливо в них містяться якісь витоки сучасних подій на Донбасі та АТО в регіоні.

Із архівів Донецької області привертають увагу і можуть бути плідними для дослідників «гендерні» документи фонду П-1 – «Донецький губернський комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (1918–1925 рр.)». Він складається із декількох сотень справ. Усі вони не рівнозначні за кількістю аркушів, але навіть короткі за змістом можуть відтворювати проблему. Цей фонд найбільш насичений документами, що пов'язані з діяльністю жіночих рад. Окремі, й досить проблемні матеріали губернських, окружних та волосних виконкомів про роботу серед жінок зберігаються у фондах: Р-2 за 1925-1931 рр.; рад міських депутатів – Р-279 («Юзівська міська рада робочих, селянських депутатів м. Юзівка, Юзівської округи, Донецької губернії»), Р-1203 – («Маріупольський виконавчий комітет рад робочих, селянських і червоноармійських депутатів м. Маріуполь, Маріупольського повіту Донецької губернії (1920–1923 рр.) [21] тощо.

У Луганському обласному державному архіві увагу дослідників привернуть насамперед архівні зібрання фонду Р-243 – «Луганський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Луганська» та фонду Р-693 – «Ворошиловградський міський виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Ворошиловград Донецької області». Вони містять листування про роботу серед жінок. У державному архіві Луганської області досить змістовними є зібрання документів, що зберігаються у фонді П-34 – «Луганський окружком КП(б)У (1922–1930 рр.)», де знаходяться протоколи загальноміських, делегатських засідань, а також зборів жінок на підприємствах, нарад при окржінвідділі. Аналогічні відомості про роботу серед жінок можна також віднайти у фондах багатьох інших окружкомів Луганщини [22].

Цікаві дані містяться у Державному архіві Херсонської області. По-перше, у фонді – Ф. П.723 – «Херсонський окружком КП(б)У» містяться документи протоколів нарад, постанови тощо, що відтворюють загальне відношення до гендерного питання, та, особливо, до ролі жінок. Показово, що з майже 30 справ зібрання, лише у семи фігурують жінки як суб'єкти розгляду. Це ж простежується і на рівні «низових» партійних організацій. Дані доповнюються архівними джерелами архівів про діяльність комсомольських (архіви організацій ЛКСМУ Херсонщини), профспілкових та громадських організацій [23].

Отже, побіжний огляд проблеми з визначених питань дозволяє зробити висновок про можливість її вивчення. Дані архівів дозволяють стверджувати про те, що загальні тенденції дослідження виходять із документів центральних державних архівів. Специфіку преломлення рішень центральних органів комуністичної влади спроможні довести державні архіви усіх областей України.

Тому подальшими напрямками її вивчення, на погляд авторки, може постати значне розширення джерельної бази саме місцевих архівів.

Література

1. Див., напр.: Кривуля О. О. Жінки та індустріалізація в Україні (1929-1938 рр.) [Текст] : Дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.О.Кривуля ; Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. - Луганськ, 2004. - 193 арк.; Буряк Л. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи (друга половина XIX- перша третина XX ст.) [Текст]: монографія / Лариса Буряк. - К. : Національна академія управління, 2010. - 368 с.; Розовик О. Д. Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті роки) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Розовик Олеся Дмитрівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2013. - 19 с.; Розовик О. Д. Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті роки) [Текст]: [монографія] / Олеся Розовик. - Вінниця : Нілан, 2014. - 453 с. : табл.; Коханова О. О. Суспільно-політичне становище жінки в Радянській Україні (20 - 30-ті рр. XX ст.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Коханова Олена Олександрівна ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. - Харків, 2015. - 20 с.
2. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.- 20. – Спр.1860. – 40 арк.
3. Там само. – Спр. 1880. – 68 арк.
4. Там само. – Спр. 1990. – 256 арк.
5. Там само. – Спр. 2029. – 206 арк.
6. Там само. – Спр. 2112. – 105 арк.
7. Там само. – Спр. 2122. – 105 арк.
8. Там само. – Спр. 2132. - 107 арк.
9. Там само. – Спр. 2135. - 172 арк.
10. Там само. – Спр.347. – 150 арк.
10. Там само. – Спр.350. – 248 арк.
2. 12. Там само. – Спр. 358. – 112 арк.
13. Там само. – Спр. 359. – 251 арк.
14. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. Р-4080. – Спр. 134, 142; Ф. Р-5035. – Спр. 112-114.
15. Там само. – Ф. Р-200. – Спр. 305-315.
16. Там само. – Ф. Р-1030. – Спр.53, 57.
17. Там само. – Ф. Р-3399; Ф. Р-2842; Ф. Р-2957.
18. Там само. – Ф. П-346; Ф. П-353; Ф. П-354.
19. Там само. – Ф. Р-510; Ф. Р-525.
20. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДНО). – Ф. П-1. (1920-1925 рр.) – «Катеринославський губернський комітет КП (б) У»; Ф. П-2115 за цей же період – «Волоський осередок КП (б) У»; Ф. П-105 – «Слізавето-Кам'янського осередку КП (б) У»; Ф. П-2143 – «Катеринославський клуб «Молодий ленинець» тощо
21. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф. П-1 – «Донецький губернський комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (1918–1925 рр.)»; Р-2 за 1925-1931 рр.; Ф. Р-279 («Юзівська міська рада робочих, селянських депутатів м. Юзівка, Юзівської округи, Донецької губернії»), Ф. Р-1203 – («Маріупольський виконавчий комітет рад робочих, селянських і червоноармійських депутатів м. Маріуполь, Маріупольського повіту Донецької губернії (1920–1923 рр.) тощо.

22. Державний архів Луганської області (ДАЛО). – Ф. Р-243 – «Луганський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Луганська»; Ф. Р-693 – «Ворошиловградський міський виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Ворошиловград Донецької області». Ф.П-34 – «Луганський окружком КП(б)У (1922–1930 рр.) тощо.
23. Державний архів Херсонської області. – Ф. П-125, 129, 667, 668, 3225, 3455 тощо.

References

1. Dyv., napr.: Kryvulja O. O. Zhinky ta industrializacija v Ukraini (1929-1938 rr.) [Tekst] :Dys... .kand. ist. nauk: 07.00.01 / O.O.Kryvulja ; Lugans'kyj nacional'nyj pedagogichnyj un-t im. Tarasa Shevchenka. - Lugans'k, 2004. - 193 ark.; Burjak L. Zhinka v ukrai'ns'komu istorychnomu naratyvi: avtory, idej', obrazny (druga polovyna XIX- persha tretyna XX st.) [Tekst]: monografija / Larysa Burjak. - K. : Nacional'na akademija upravlinnja, 2010. - 368 s.; Rozovyk O. D. Zhinky v gromads'ko-politychnomu ta social'no-kul'turnomu zhytti USRR (1920-ti roky) [Tekst]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 / Rozovyk Olesja Dmytrivna ; Kyi'v. nac. un-t im. Tarasa Shevchenka. - K., 2013. - 19 s.; Rozovyk O. D. Zhinky v gromads'ko-politychnomu ta social'no-kul'turnomu zhytti USRR (1920-ti roky) [Tekst]: [monografija] / Olesja Rozovyk. - Vinnycja :Nilan, 2014. - 453 s. : tabl.; Kohanova O. O. Suspil'no-politychne stanovyshhe zhinky v Radjans'kij Ukraini (20 - 30-ti rr. XX st.) [Tekst]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 / Kohanova Olena Oleksandrivna ; Harkiv. nac. un-t im. V. N. Karazina. - Harkiv, 2015. - 20 s.
2. CDAGO Ukrai'ny. – F.1. – Op.- 20. – Spr.1860. – 40 ark.
3. Tam samo. – Spr. 1880. – 68 ark.
4. Tam samo. – Spr. 1990. – 256 ark.
5. Tam samo. – Spr. 2029. – 206 ark.
6. Tam samo. – Spr. 2112. – 105 ark.
7. Tam samo. – Spr. 2122. – 105 ark.
8. Tam samo. – Spr. 2132. - 107 ark.
9. Tam samo. – Spr. 2135. - 172 ark.
10. Tam samo. – Spr.347. – 150 ark.
11. Tam samo. – Spr.350. – 248 ark.
12. 12. Tam samo. – Spr. 358. – 112 ark.
13. Tam samo. – Spr. 359. – 251 ark.
14. Derzhavnyj arhiv Vinnyc'koi' oblasti (DAVO). – F. R-4080. – Spr. 134, 142; F. R-5035. – Spr. 112-114.
15. Tam samo. – F. R-200. – Spr. 305-315.
16. Tam samo. – F. R-1030. – Spr.53, 57.
17. Tam samo. – F. R-3399; F. R-2842; F. R-2957.
18. Tam samo. – F. P-346; F. P-353; F. P-354.
19. Tam samo. – F. R-510; F. R-525.
20. Derzhavnyj arhiv Dnipropetrovs'koi' oblasti (DADnO). – F. P-1. (1920-1925 rr.) – «Katerynoslavs'kyj guberns'kyj komitet KP (b) U»; F. P-2115 za cej zhe period – «Volos'kyj oseredok KP (b) U»; F. P-105 – «Jelizaveto-Kamjans'kogo oseredku KP (b) U»; F. P-2143 – «Katerynoslavs'kyj klub «Molodyj leninec» toshho
21. Derzhavnyj arhiv Donec'koi' oblasti (DADO). – F. P-1 – «Donec'kyj guberns'kyj komitet Komunistychnoi' partii' (bil'shovykiv) Ukraini (1918–1925 rr.)»; R-2 za 1925-1931 rr.; F. R-279 («Juzivs'ka mis'ka rada robochyh, seljans'kyh deputativ m. Juzivka, Juzivs'koi' okrugi, Donec'koi' gubernii»), F. R-1203 – («Mariupol's'kyj vykonavchij komitet rad robochyh, seljans'kyh i

- chervonoarmijs'kyh deputativ m. Mariupol', Mariupol's'kogo povitu Donec'koi' gubernii' (1920–1923 rr.) toshho.
22. Derzhavnyj arhiv Lugans'koi' oblasti (DALO). – F. R-243 – «Lugans'kyj okruzhnyj vykonavchij komitet Rady robitnychyh, seljans'kyh ta chervonoarmijs'kyh deputativ m. Lugans'ka»; F. R-693 – «Voroshylovgrads'kyj mis'kyj vykonavchij komitet rady robitnychyh, seljans'kyh i chervonoarmijs'kyh deputativ, m. Voroshylovgrad Donec'koi' oblasti». F.P-34 – «Lugans'kyj okruzhkom KP(b)U (1922–1930 rr.) toshho.
23. Derzhavnyj arhiv Hersons'koi' oblasti. – F. P-125, 129, 667, 668, 3225, 3455 toshho.

Михайлюк О.І. Гендерні питання у 20-30 рр. хх ст. у радянській Україні в матеріалах вітчизняних архівів

В статті досліджені особливості представлення гендерних питань у документах та матеріалах раннесоветської епохи — 20-30-х рр. ХХ століття. Проаналізовані матеріали центральних (ЦДАВО, ЦДАГО), а також обласних архівів Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Луганської та Херсонської областей.

Документи центральних державних архівів дозволяють визначити основні завдання роботи серед жінок та їх «представительних» жіноцтва, серед яких були: поширення впливу партії на широкі маси робітниць та селянок шляхом їх політичного та культурного виховання; залучення робітниць та селянок до партійної, професійної, кооперативної та радянської будівництва; будівництво закладів, покращують умови життя робітниць та селянок (ясель, столових тощо). Також визначались основні форми роботи жіноцтва, серед яких були делегатські збори, які мали стати школою підготовки жінок до громадсько-політичної діяльності.

Регіональні особливості гендерної політики та практики дозволяють виявити документи, що збережені в державних архівах окремих областей.

Отже, загальний огляд проблеми по певній темі дозволяє зробити висновок про можливість її подальшого науково-дослідницького вивчення. Дані архівів підтверджують те, що загальні тенденції досліджень виходять з документів центральних державних архівів. Специфіку виконання рішень центральних органів комуністичної влади можна відобразити в державних архівах усіх областей України.

Ключові слова: гендерна політика, Радянська Україна, архівне діло.

Mykhailiuk O.I. Gender questions in 20-30's of XX century in the soviet Ukraine in materials of ukrainian archives

The article highlights the historical aspects of gender policy in the 20's. XX century.

It is noted that the history of the Ukrainian state has gained considerable factual material to study the role of women at some stage of its independence Ukraine gained or as part of it in terms of statelessness. Is no exception and the 20's. XX century. When formed communist principles exist. The study not only positive but also negative experience of relations to the woman and determine its role in society is not only important scientifically, but also a practical aspect.

Substantial assistance in clarifying issues to allow a thorough analysis of archival sources that are kept in national archives. Based on the achievements of the intermediaries, the author has attempted to make a study of the documents of the central government and some local archives identified problems and to some extent organize them. It also raised the goal and objectives of the study.

The article noted that the most important source base, of course, are the archives of the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine in Kyiv. Kyiv (Ukraine TsDAHO) and Central State Archives of higher authorities of Ukraine (Ukraine TSDAVOV). Documents central state archives allow you to identify the main objectives of the women and their "representative" zhividdiliv, including: distribution of party influence on the broad masses of workers and peasants by their political and cultural education; involvement of workers and peasants to the party, professional, cooperative and Soviet construction; building institutions and improving the living conditions of workers and peasants (nurseries, canteens etc.). Also identifies the main forms of zhividdiliv, among which were the Delegates Assembly, which had become a school of training women in social and political activities.

Regional features of gender policies and practices reveal all documents in the state archives of individual regions. The data on the presence of unexplored archival sources on the subject in the State Archives of Vinnytsia region (DAVO), the State Archives of Dnipropetrovsk region (DADnO) in the State Archives of Donetsk region (DADO) in 2014 in the state archives of Luhansk Region (DALO) in 2014 g., in the state Archives of Kherson region (DAHO).

Thus, a cursory review of problems with these issues suggests the possibility of its latest research study. These archives say that the general trend studies out of the central state archives documents. The specific implementation of the decisions of central communist authorities are able to bring the state archives all regions of Ukraine.

Keywords: gender policy, Soviet Ukraine, archival fund.

Михайлюк О.І., к.і.н., доцент кафедри історико-філософських дисциплін Луганського національного аграрного університету

Рецензент: д.іст.н., професор **Якунін В.К.**

Стаття подана 10.12.2016

УДК 34.341.342

**ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ
КИЇВСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ТОВАРИСТВА (1876–1919 рр.)****Пилипчук О.О.****HISTORY OF BECOMING AND FUNCTIONING
OF KYIV LEGAL SOCIETY (1876–1919)****Pylypchuk O.O.**

У статті з історико-наукових позицій досліджено процес становлення та функціонування Київського юридичного товариства, яке виникло у 1876 р. і протягом понад сорок років відіграло визначну роль у розвитку юридичної науки на теренах сучасної України. Органічно зв'язане з Київським університетом, воно об'єднувало вчених з різних регіонів. Члени Товариства виконали величезний обсяг наукових досліджень у сфері юриспруденції.

Наголошується, що до останнього часу більшість праць з історії юридичних товариств була присвячена Московському, Санкт-Петербурзькому, Томському та окремим товариствам Півдня України. Питання про роль Київського юридичного товариства досі не отримало належного відображення в науковій літературі. Останнє сформулоало мету та завдання вивчення та надолуження вказаних прогалин.

Доведено, що наукові досягнення Київського юридичного товариства давно стали надбанням науки. Багато членів цього товариства – це вчені із світовими іменами, кожен з яких виховав чимало видатних вчених-юристів. Товариство зробило вагомий внесок і в розвиток матеріалістичного світогляду. Накопичений величезний моральний і духовний потенціал і сьогодні сприяє вихованню молодих учених. Досягнення Київського юридичного товариства створили передумови й основу для розвитку сьогодні багатьох фундаментальних наукових проблем.

Підкреслено, що наприкінці XIX – поч. XX ст. у Київському університеті був створений великий науковий потенціал, панувала творча атмосфера серед викладачів і науковців. Деякі кафедри перетворилися на наукові школи, вихованці яких досягли значних результатів у науковій діяльності. Цьому сприяла діяльність визначних вчених, які працювали в цей час у Київському університеті.

Діяльність новоствореного Товариства стала багатогранною, широкомасштабною, пронизаною високими науковими ідеями і демократичними тенденціями. Ефективність цієї діяльності забезпечувалась активною працею найвизначніших юристів, а також діячів науки, культури, освіти. Серед них: М. Ясинський, М. Владимирський-Буданов, М. Цитович, О. Ейхельман, М. Василенко, В. Синайський, М. Паше-Озерський, Р. Базінер., Д. Піхно, К. Мітюков, В. Незабитовський, Й. Покровський, О. Романович-Словатинський, М. Грабар, М. Скорделі, І Тарасов, М. Мітіліно, С. Шелухін й ін. Київське юридичне товари-

ство було організацією з ефективною організаційною структурою і програмою діяльності, досягло непересічних результатів як у дослідженнях прикладного характеру, так і в популяризації науки.

Ключові слова: Київське юридичне товариство, правознавство, юриспруденція, громадські формування, юридична освіта, наука

Перед сучасним українським суспільством стоїть нелегке завдання переходу до відкритого громадянського суспільства, однією з якісних характеристик якого виступає можливість участі його членів в суспільно-політичному житті за допомогою об'єднання в незалежні від держави асоціації. У зв'язку з цим звернення до історії вітчизняних громадських об'єднань юристів зумовлює особливий науковий і практичний інтерес, і робить означену тему статті надзвичайно актуальною. Передусім, діяльність будь-яких громадських об'єднань є певною гранню проблеми взаємин держави і суспільства. Зараз, коли відбувається лібералізація усіх сторін життя суспільства, держава відмовляється від авторитарних методів управління, насильницької боротьби з інакомисленням, на зміну протистоянню держави і суспільства повинні прийти стосунки партнерства з чітко окресленими межами втручання держави в діяльність інших учасників громадського життя. В умовах становлення і розвитку партнерських стосунків незмірно зростає роль добровільних формувань громадян, і тяжкі наслідки втрати досвіду незалежної громадської ініціативи відчуються особливо гостро. Тому звернення до історії дореволюційних громадських формувань, що стали для їх учасників школою набуття навичок соціальної діяльності, стає дуже актуальним.

Будь-яке товариство – це об'єднання людей з певною метою та напрямками діяльності, як і форми її прояву. Щоб розв'язати важливі проблеми у конкретній сфері життя, яким недостатньо приділяє

увагу уряд, свідомі особи створювали і створюють свої громади, позаурядові організації, товариства найрізноманітніших напрямів [1].

Наукові товариства – один із найцікавіших і водночас найменш досліджених феноменів культури і науки зокрема [2]. Інтерес, який виникає до історії різних товариств (дослідників природи, медичних, географічних, юридичних тощо), створених у пореформеному періоді в колишній Російській імперії, й зокрема в Україні, абсолютно виправданий. Значення конкретного внеску, зробленого членами кожного конкретного наукового товариства до загальної картини розвитку суспільства, сприяє виробленню більш глибокого і всебічного уявлення про його сучасний стан. Багато з того, чим володіє наука сьогодні, зобов'язано діяльності відомих товариств як своєрідних наукових центрів розвитку конкретної сфери науки. Ось що сказала професор з Києва С.П. Руда про наукові товариства у популярному львівському виданні «Студії з поля історії української науки і техніки»: «Товариства – це по суті своєрідна форма громадських асоціацій, що виникають з ініціативи приватних осіб і діють за принципом саморегулювання. За певних обставин деякі з них можуть набувати статусу державних і, таким чином, породжувати нові ланки в мережі офіційних установ, сприяючи їм саморозвиткові. Отже, громадські самоврядні угруповання можна розглядати як вільний, стохастичний елемент зрегульованої державної системи, необхідний для її прогресивного розвитку. Держава, зі свого боку, завжди намагається вжити відповідних заходів для їх регламентації, встановити контроль за їх діяльністю. Проте, як свідчить історичний досвід, кількість добровільних громадських об'єднань з часом збільшується, поки, нарешті, не створиться розгалужена система альтернативних до держави соціальних угруповань. Найактивніше відбуваються ці процеси в періоди великих соціальних потрясінь, коли формування та збереження духовної культури набувають особливої ваги» [3, с. 85].

Друга половина XIX ст. характеризувалась посиленням розвитком капіталізму в Україні. Це, в свою чергу, призвело до глибоких зрушень у сфері вітчизняної науки. Разом з цим промисловості й сільському господарству були вкрай потрібні такі спеціалісти, як техніки, агрономи, лісоводи, юристи й інші. Наука, що пізнавала й розкривала закони природи, допомагала створювати надійні способи обробки металів, більш досконалі типи машин і механізмів, нові матеріали, засоби сполучення й зв'язку, яких так потребувало капіталістичне виробництво [4, с. 4]. Розвиткові вітчизняної науки у другій половині XIX ст. сприяли також і прогрес світової науки, і провідні національні наукові традиції. Завдяки цьому вона досягла високого рівня у багатьох галузях знання. Дослідження наших вчених збагатили світову науку і техніку такими видатними досягненнями як періодичний закон Д. І. Менделєєва, теорія хімічної будови О. М. Бутлерова, основоположні праці Д. К. Чернова з металознавства, фун-

даментальні праці правознавця О.Ф. Кістяківського тощо.

Незважаючи на все це, умови наукової праці в державних наукових установах (Академія наук, університети, інститути, комітети, комісії, музеї) не могли задовольнити провідних учених. Тому вони прагнули здійснювати дослідження за межами вказаних установ. Найбільш плідною легальною можливістю була праця в наукових товариствах, які менше піддавалися контролю з боку держави, оскільки вони існували переважно на членські внески та приватні пожертви. Членами наукових товариств були видатні вітчизняні вчені – М.О. Максимович, М.М. Міклухо-Маклай, О.М. Северцов, І.І. Шмальгаузен та інші [5].

Серед основних завдань, які намагалися вирішувати природничі товариства, були: дослідження органічної і неорганічної природи; сприяння розвитку природознавства і техніки; поширення знань серед широких верств населення, тобто просвітницька робота; реформування освіти – оновлення навчальних програм, написання підручників; поширення лабораторних і практичних робіт; розробка інтегрованих навчальних курсів в галузі природознавства; створення бібліотек, музеїв. Для цього товариства засновували друкарні, відкривали лекторії, видавали популярні книжки, організували професійні з'їзди вчителів, підтримували зв'язки з науковими центрами країн світу, видатними ученими, письменниками, політичними і громадськими діячами, організували з'їзди дослідників природи і лікарів, експедиції, виставки, музеї, бібліотеки [6, с. 5].

С. П. Руда наголошує: «Користуючись значною незалежністю від держави у розподілі коштів, наукові товариства спрямовували свій творчий пошук на розв'язання актуальних проблем науки. Основною формою роботи незалежних асоціацій учених було регулярне проведення засідань, на яких активно обговорювалися роботи їх окремих членів. Обговорення зазвичай завершувалося винесенням рекомендацій – до переробки чи доповнення або безпосередньо до публікації» [7, с. 195].

До заснування наукових товариств вивчення органічної та неорганічної природи України, її природних ресурсів здійснювалося «спорадично, несистематично, наприклад, експедиційними дослідженнями Петербурзької Академії наук, Географічного і Мінералогічного товариств. З організацією університетських товариств дослідження природи України набули систематичного характеру, поширилися на раніше не вивчені території, сприяли росту наукового і кваліфікаційного рівня природодослідників-співробітників університетів» [8, с. 87–88].

До останнього часу більшість праць з історії юридичних товариств було присвячено Московському [9–10], Санкт-Петербурзькому [11], Томському [12] та окремим товариствам Півдня України [13]. Нагальною необхідністю стає вивчення наукової спадщини й інших товариств такого типу. Серед них гідне місце належить юридичному товариству при

Київському університеті, діяльність якого починається з 1876 року. Дана організація зробила вагомий внесок у систематичний розвиток багатьох напрямів юридичної науки та освіти.

Питання про роль Київського юридичного товариства досі не отримало належного відображення в науковій літературі. Праць, в яких це питання розглядалося б з позицій сучасної юриспруденції недостатньо [14–16]. А поміж цим, досвід даного Товариства заслуговує ґрунтовного дослідження, яке покликане висвітлити не тільки його історію, а й його роль у здійсненні фундаментальних досліджень в царині юридичної науки. Ми прагнемо заповнити цю прогалину [17–18].

Історія Київського юридичного товариства повчальна також з точки зору виявлення залежності його розвитку не тільки від накопичення і теоретичного осмислення наукових фактів, але й від різних форм громадської свідомості та національних традицій. Аналіз конкретних концепцій київських юристів часів Російської імперії сьогодні абсолютно необхідний для з'ясування генези багатьох наукових ідей і проблем.

Створення Київського юридичного товариства, так само як і інших товариств дослідників природи при університетах було обумовлено ходом історії. Наступила епоха 60-х років, епоха бурхливого розвитку матеріалістичних поглядів на природу. Дарвінізм дав відповіді на багато питань, узагальнив відомі факти, став тією теорією, яка дозволила біологічній науці рухатися вперед. З його появою ідея всезагального взаємозв'язку, розвитку і детермінування в біології та суспільстві отримала нове наповнення.

Поява еволюційної теорії Ч. Дарвіна (1859) утвердила діалектико-матеріалістичні погляди у біології, а сама теорія стала важливим методологічним принципом природознавства. Вона наповнила новим змістом кінцеву мету дослідників, визначила зміст терміну «природна система» як відображення наукою об'єктивно існуючого в природі розмаїття організмів, її ієрархії і взаємозв'язків. Теорія спадковості, мінливості, природного добору дозволила по-новому побачити взаємовідносини видів у процесі боротьби за існування як між собою, так і з «природною системою» в цілому. Види, що сформувалися, існують одночасно, а перехідні форми між ними представляють більш складну картину всезагального взаємозв'язку і розвитку в природі. Юридична складова також стала домінуючою у цій картині.

Наукові досягнення Київського юридичного товариства давно стали надбанням науки. Багато членів цього товариства – це вчені із світовими іменами, кожний з яких виховав чимало видатних вчених-юристів. Товариство зробило вагомий внесок і в розвиток матеріалістичного світогляду. Накопичений величезний моральний і духовний потенціал і сьогодні сприяє вихованню молодих учених. Досягнення Київського юридичного товариства створили

передумови й основу для розвитку сьогодні багатьох фундаментальних наукових проблем.

Наприкінці XIX – поч. XX ст. у Київському університеті був створений великий науковий потенціал, панувала творча атмосфера серед викладачів і науковців. Деякі кафедри перетворилися на наукові школи, вихованці яких досягли значних результатів у науковій діяльності. Цьому сприяла діяльність визначних вчених, які працювали в цей час у Київському університеті. Серед них були як вихованці університету, так і вчені, що перейшли з інших університетів або вищих навчальних закладів і зайняли професорські посади. Успішній науковій діяльності сприяли і можливості, які мали тоді науковці, в тому числі і представники наукової молоді (магістранти, асистенти, лаборанти). Багато молоді отримували наукові відрядження до закордонних університетів, до Москви, Петербурґу, де вони знайомилися зі станом наукової роботи, новими приладами для наукових досліджень, музеями тощо. Мали вони можливості й для участі в роботі наукових конгресів, з'їздів, конференцій, товариств, де виступали з доповідями, брали участь у наукових дискусіях. Так, голова Київського юридичного товариства В.Г. Демченко виступив з доповіддю на Першому з'їзді російських юристів у Москві у 1875 році.

Сприяла науковій діяльності Рада університету, факультети, які при досить скромних асигнуваннях знаходили позабюджетні кошти для придбання обладнання, приладів, наукової періодики та літератури, а також на наукові відрядження. Наукові праці вчених Київського університету видавалися не лише в Києві, Одесі, Харкові, Москві, Петербурзі, а й друкувалися у відомих наукових закордонних журналах.

Все почалося з того, що 30 жовтня 1876 р. Міністерством народної освіти Російської імперії було затверджено Статут Київського юридичного товариства. У першому параграфі Статуту зазначалося: «Мета Київського юридичного товариства полягає в розобці вітчизняного права; у налагодженні між юристами як теоретиками, так і практиками, зв'язку та в наданні їм можливості знаходити як підтримку в їх працях, так і середовище для їх оприлюднення й обговорення» [19].

Статут, виконання якого суворо дотримувались, являв собою законодавчу основу діяльності Товариства. Якщо змінювались умови діяльності Товариства, то обов'язковою була й офіційна зміна статуту (така зміна відбувалася 23 січня 1881 р.). Статут налічував 31 пункт. Тут були зафіксовані мета і завдання Товариства.

До програми Київського юридичного товариства належали дві основні мети: розробка теоретичних і практичних питань права і поширення юридичних відомостей. Товариство переслідувало також і просвітницькі цілі. Гармонійне поєднання цих цілей стало можливим завдяки наявності у Києві наукових кадрів, а також розумінню членами Товариства необхідності росту народної правової свідомості і ба-

ченню своєї активної ролі в цьому процесі. Поставлені перед Товариством завдання вирішувалися шляхом періодичних зібрань, видання протоколів засідань, звітів, записок, юридичних досліджень і творів, актів і матеріалів, спорядження наукових експедицій для дослідження і збирання звичаїв, проведення публічних лекцій та з'їздів юристів, інші заходи (ст.2 Статуту).

Основною формою діяльності Київського юридичного товариства стали зібрання його членів: періодичні та загальні. Зібрання могли бути звичайними, надзвичайними і річними. Зміст звичайних зібрань складала слухання звітів про дії ради юридичного товариства, читання і усне обговорення юридичних статей і доповідей. Надзвичайні або позачергові зібрання проводилися для розгляду змін статуту Товариства і внесення різних змін та доповнень. Третій вид загальних зібрань Товариства – річні. Вони присвячувалися вирішенню організаційних питань: зачитування річного звіту про дії та фінансовий стан Товариства, обранню посадових осіб, нагородження різними знаками і преміями, утворенню ревізійної комісії для розгляду річного звіту Товариства. Тут також виголошувалися урочисті речі, читалися статті юридичного змісту. Загалом загальні збори виконували організаційну і громадську функції.

Науково-дослідна робота в Київському юридичному товаристві сконцентрувалася у спеціалізованих за галузями права відділеннях Товариства. Власне тут, в окремих зібраннях, заслуховувалися і обговорювалися повідомлення з предметів відділення, критичні дослідження, пропозиції урядових, міських, земських і громадських органів про вирішення важливих для них питань. При кожному відділенні створювався редакційний комітет, до завдань якого входила правильна організація роботи всередині відділення: голова відділення, його помічника, трьох виборних членів, які завчасно знайомилися з поданими доповідями і дослідженнями, готували необхідний для засідань матеріал, спостерігали за публікацією праць Товариства згідно спеціальностей відділення.

Початковою формою організації наукової праці у відділеннях Товариства було індивідуальне приготування окремими особами доповідей, рефератів, повідомлень. Але вже через рік після відкриття, у 1877 р. затверджуються особливі комісії для вироблення колективних зауважень на законопроекти, які обговорювалися на засіданнях Товариства. Результати їх діяльності у формі журналів з детально мотивованими пропозиціями з досліджуваних питань передавалися вищим адміністративними особам.

Головами Київського юридичного товариства, які брали на себе відповідальність не лише за свій особистий внесок у науку, а й її організацію, були: В.Г. Демченко (з 1877 по 1879, а потім ще з 1884 по 1909 рік), О.Ф. Кістяківський (з 1879 по 1884 рік), В.А. Удінцев (з 1909 по 1912 рік) і Г.В. Демченко (з 1912 по 1919 рік).

Таким чином, днем відкриття й початком діяльності Київського юридичного товариства слід вважати 30 жовтня 1876 року. Рада та правління Київського університету прихильно віднесли до новоствореного Товариства й надали для його зібрань зал засідань. З самого початку своєї діяльності Товариство винесло постанову друкувати у місцевих відомостях матеріали про свою діяльність. Також Товариство звернулось з пропозицією про взаємний обмін видань до різних юридичних товариств при інших вітчизняних університетах і до інших природничо-історичних товариств. Майже одразу відгукнулись практично усі згадані організації.

Діяльність новоствореного Товариства стала багатогранною, широкомасштабною, пронизаною високими науковими ідеями і демократичними тенденціями. Ефективність цієї діяльності забезпечувалась активною працею найвизначніших юристів, а також діячів науки, культури, освіти. Серед них: М. Ясинський, М. Владимирський-Буданов, М. Цитович, О. Ейхельман, М. Василенко, В. Синайський, М. Паше-Озерський, Р. Базінер., Д. Піхно, К. Мітюков, В. Незабитовський, Й. Покровський, О. Романович-Словатинський, М. Грабар, М. Скорделі, І. Тарасов, М. Мітіліно, С. Шелухін й ін. Київське юридичне товариство було організацією з ефективною організаційною структурою і програмою діяльності, досягло непересічних результатів як у дослідженнях прикладного характеру, так і в популяризації науки.

Л і т е р а т у р а

1. Коробченко А.А. Наукові товариства при університетах Російської імперії та організація вивчення природи в другій половині XIX століття / А.А. Коробченко // Історія української науки на межі тисячоліть. – 2002. – Вип. 10. – С. 69–75.
2. Коробченко А.А. Товариство дослідників природи при Харківському університеті (1869–1930) : монографія / А.А. Коробченко; відп. ред. О.Я. Пилипчук. – Київ : Талком, 2015. – 407 с.
3. Руда С.П. Товариства природознавців при Харківському університеті (XIX–поч. XX ст.) / С.П. Руда // Праці Наукового товариства імені Шевченка. – Т. IV. Студії з поля історії української науки і техніки. – Львів, 2000. – С. 85–97.
4. Соболева Е.В. Организация науки в пореформенной России / Е.В. Соболева. – Ленинград : Наука, 1983. – 262 с.
5. Савчук В.С. Научные общества и культурная революция на Украине / В.С. Савчук // Вопросы истории естествознания и техники. – 1995. – №1. – С. 81–91.
6. Риженко А.В. Просвітницький і педагогічний досвід природничих товариств України (друга пол. XIX – поч. XX століть) : навчальний посібник / А.В. Риженко. – Київ : Науковий світ, 2004. – 105 с.
7. Руда С.П. Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – поч. XX ст.) : монографія / С.П. Руда. – Київ : ІВІД Держкомстату України, 2000. – 262 с.
8. Онопрієнко В.І. Історія української науки XIX – XX століть : Навч. посібн. / В.І. Онопрієнко. – Київ : Либідь, 1998. – 304 с.

9. Тульская С.А. Московское юридическое общество (1865–1899 гг.): Из истории развития права и правовой науки в России второй половины XIX в. / С.А. Тульская. – Москва : Прометей, 2011. – 200 с.
10. Томсинов В.А. Московское юридическое общество при Императорском Московском университете / В.А. Томсинов // Законодательство. – 2012. – №3. – С. 88–89.
11. Миридонова В.С. Научно-исследовательская деятельность Санкт-Петербургского юридического общества / В.С. Миридонова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Гражданское общество, государство и право в переходный период: Серия: Право. – Нижний Новгород: Изд-во ННГУ, 2002. – №1 (5). – С. 39–46.
12. Крестьянников Е.Л. Юридическое общество при Императорском Томском университете / Е.А. Крестьянников // Журнал российского права. – 2013. – №9 (201). – С. 85–94.
13. Хмельницкий И. Из деятельности Одесского юридического общества (1882–1893) / И. Хмельницкий // Журнал юридического общества при Императ. Санкт-Петербургском университете. – 1894. – №7. – С. 36–45.
14. Усенко І.Б. Перші вітчизняні юридичні товариства і український національний рух / І.Б. Усенко // Вісник Академії правових наук України (Харків). – 1996. – №6. – С. 105–113.
15. Дорошенко Ю.О. Київське правниче товариство (1877–1919 рр.): Наукові досягнення, ідеї, концепції / Ю.О. Дорошенко і політичні науки (Київ). – 2006. – Вип. 33. – С. 61–66. – (Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України).
16. Дорошенко Ю.О. До історії Київського правничого (юридичного) товариства / Ю.О. Дорошенко // Часопис Київського університету права (Київ). – 2003. – №2. – С. 81–89.
17. Пилипчук О.О. До історії створення юридичних товариств за кордоном і в Україні / О.О. Пилипчук // Історія науки і техніки : Зб. наук. праць (ДЕТУТ). – 2016. – Вип. 8. – С. 128–136.
18. Пилипчук О.О. Професор О.Ф. Кістяківський про значення та цілі Київського юридичного товариства / О.О. Пилипчук // Історія науки і біографістика – 2016. – №2. – Режим доступу до журн.: http://www.nbub.gov.ua/e-journals/IND/2016-2/16_pylp-chuk.pdf.
19. Устав Киевского юридического общества, состоящего при университете Св. Владимира // Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету Св. Владимира и прочим русским университетам с 1878 по 1891 год включительно. – Киев, 1893. – С. 95–98.
4. Soboleva E.V. Organizacyja nauky v poreformennoj Rossyy / E.V. Soboleva. – Leningrad : Nauka, 1983. – 262 s.
5. Savchuk V.S. Nauchnyye obshhestva y kul'turnaja revolyucyja na Ukrayne / V.S. Savchuk // Voprosy ystorry estestvoznanyja y tehnyky. – 1995. – №1. – S. 81–91.
6. Ryzhenko A.V. Prosvitnyckyj i pedagogichnyj dosvid pryrodnychyh tovarystv Ukrainy (druga pol. HHH – poch. HH stolit') : navchal'nyj posibnyk / A.V. Ryzhenko. – Kyi'v Nauk. svit, 2004. – 105 s.
7. Ruda S.P. Narysy z istorii' mikrobiologii' v Ukraini (kinec' HHH – poch. HH st.) : monografija / S.P. Ruda. – Kyi'v : IVID Derzhkomstatu Ukrainy, 2000. – 262 s.
8. Onoprijenko V.I. Istorija ukrai'ns'koi' nauky HHH – HH stolit' : Navch. posibn. / V.I. Onoprijenko. – Kyi'v : Lybid', 1998. – 304 s.
9. Tul'skaja S.A. Moskovskoe jurydycheskoe obshhestvo (1865–1899 gg.): Yz ystorry razvytija prava y pravooj nauky v Rossyy vtoroj polovyny HHH v. / S.A. Tul'skaja. – Moskva : Prometej, 2011. – 200 s.
11. Tomsynov V.A. Moskovskoe jurydycheskoe obshhestvo pry Ymperatorskom Moskovskom unyversytete / V.A. Tomsynov // Zakonodatel'stvo. – 2012. – №3. – S. 88–89.
12. Myrydonova V.S. Nauchno-yssledovatel'skaja dejatel'nost' Sankt-Peterburgskogo jurydycheskogo obshhestva / V.S. Myrydonova // Vestnyk Nyzhegorodskogo unyversyteta ym. N.Y. Lobachevskogo. Grazhdanskoe obshhestvo, gosudarstvo y pravo v perehondnij peryod: Seryja: Pravo. – Nyzhnyj Novgorod: Yzd-vo NNGU, 2002. – №1 (5). – S. 39–46.
13. Krest'jannykov E.L. Jurydycheskoe obshhestvo pry Ymperatorskom Tomskom unyversytete / E.A. Krest'jannykov // Zhurnal rossyjskogo prava. – 2013. – №9 (201). – S. 85–94.
14. Hmel'nyckyj Y. Yz dejatel'nosti Odesskogo jurydycheskogo obshhestva (1882–1893) / Y. Hmel'nyckyj // Zhurnal jurydycheskogo obshhestva pry Ymperat. Sankt-Peterburgskom unyversytete. – 1894. – №7. – S. 36–45.
15. Usenko I.B. Pershi vitchyzniani jurydychni tovarystva i ukrai'ns'kij nacional'nyj ruh / I.B. Usenko // Visnyk Akademii' pravovyh nauk Ukrainy (Harkiv). – 1996. – №6. – S. 105–113.
16. Doroshenko Ju.O. Kyi'vs'ke pravnyche tovarystvo (1877–1919 rr.): Naukovi dosjagnennja, idej', koncepcii' / Ju.O. Doroshenko i politychni nauky (Kyiv). – 2006. – Vyp. 33. – S. 61–66. – (Instytut derzhavy i prava imeni V.M. Korec'kogo NAN Ukrainy).
17. Doroshenko Ju.O. Do istorii' Kyi'vs'kogo pravnychogo (jurydychnogo) tovarystva / Ju.O. Doroshenko // Chasopys Kyi'vs'kogo universytetu prava (Kyiv). – 2003. – №2. – S. 81–89.
18. Pylypchuk O.O. Do istorii' stvorennja jurydychnyh tovarystv za kordonom i v Ukraini' / O.O. Pylypchuk // Istorija nauky i tehnyky : Zb. nauk. prac' (DETUT). – 2016. – Vyp. 8. – S. 128–136.
19. Pylypchuk O.O. Profesor O.F. Kistjaks'kyj pro znachennja ta cili Kyi'vs'kogo jurydychnogo tovarystva / O.O. Pylypchuk // Istorija nauky i biografistyka – 2016. – №2. – Rezhym dostupu do zhurn.: http://www.nbub.gov.ua/e-journals/IND/2016-2/16_pylp-chuk.pdf.

References

1. Korobchenko A.A. Naukovi tovarystva pry universytetah Rosijs'koi' imperii' ta organizacija vyvchennja pryrody v drugij polovyni HHH stolittja / A.A. Korobchenko // Istorija ukrai'ns'koi' nauky na mezhi tysjacholit'. – 2002. – Vyp. 10. – S. 69–75.
2. Korobchenko A.A. Tovarystvo doslidnykiv pryrody pry Harkivs'komu universyteti (1869–1930) : monografija / A.A. Korobchenko; vidp. red O.Ja. Pylypchuk. – Kyi'v : Talkom, 2015. – 407 s.
3. Ruda S.P. Tovarystva pryrodnavciv pry Harkivs'komu universyteti (HHH–poch. HH st.) / S.P. Ruda // Praci Naukovogo tovarystva imeni Shevchenka. – T. IV.

20. Ustav Kyevskogo jurydycheskogo obshhestva, sostojashhego pry unyversytete Sv. Vladymyra // Sbornyk postanovlenyj u rasporjazhenyj nachal'stva po Unyversytetu Sv. Vladymyra u prochym russkym unyversytetam s 1878 po 1891 god vkljuchitel'no. – Kyev, 1893. – S. 95–98.

Пилипчук О.О. История становления и функционирования Киевского юридического общества (1876–1919 гг.)

В статье с историко-научных позиций исследован процесс становления и функционирования Киевского юридического общества, возникшего в 1876 и в течение более сорока лет играло выдающуюся роль в развитии юридической науки на территории современной Украины. Органически связано с Киевским университетом, оно объединяло ученых из разных регионов. Члены Общества выполнили огромный объем научных исследований в сфере юриспруденции.

Отмечается, что до последнего времени большинство работ по истории юридических обществ была посвящена Московском, Санкт-Петербургском, Томском и отдельным обществам Юга Украины. Вопрос о роли Киевского юридического общества до сих пор не получило должного отражения в научной литературе. Последнее сформировало цели и задачи изучения и восполнение указанных пробелов.

Киевское юридическое общество было организацией с эффективной организационной структурой и программой деятельности, достигло незаурядных результатов как в исследованиях прикладного характера, так и в популяризации науки.

Ключевые слова: Киевское юридическое общество, правоведение, юриспруденция, общественные формирования, юридическое образование, наука

Pylypchuk O.O. History of becoming and functioning of Kyiv legal society (1876–1919)

The article of historical and scientifically investigated the process of formation and functioning of the Kiev Law Society, which emerged in 1876 and for over forty years has played a significant role in the development of legal science in the territory of modern Ukraine. Organically linked with Kiev university, it unites scientists from different regions. Members of the Society The huge amount of research in the field of law.

It is noted that until recently most of the works on the history of Law Societies was devoted to Moscow, St.

Petersburg, Tomsk and individual associations southern Ukraine. The question of the role of Kiev Law Society has not received proper reflection in the scientific literature. The latter formed the goals and objectives of the study and catch these gaps.

Proved that the scientific achievements of the Kiev Law Society long been the domain of science. Many members of this society - a scientists with world names, each of which has trained many prominent legal scholars. The Company has made significant contribution in the development of the materialist worldview. The accumulated enormous moral and spiritual potential and now contributes to the education of young scientists. Achieving Kiev Law Society created the preconditions and basis for development today many fundamental scientific problems.

It is emphasized that in the late XIX - early. Twentieth century. Kiev University was created by the great scientific potential, creative atmosphere prevailed among teachers and researchers. Some department have become a scientific school, which pupils have achieved significant results in scientific activities. This contributed to the activities of outstanding scientists who worked at that time in Kiev University.

Activities Society became newly versatile, large-scale, high pierced scientific ideas and democratic tendencies. The effectiveness of these activities was provided active work of the most prominent lawyers and men of science, culture and education. Among them: M. Jasinski, M. ascend-Budanov, M. Tsytovich, A. Eyhelman M. Vasilenko, V. Sinai, M. Pasche, Ozersk, R. Baziner. D. Pichne, K. Mitiukov V. Nezabytovskyy, J. Pokrovsky, A. R.-Slovatynskyy M. Grabar, M. Skordeli, and Tarasov, Mytilini M., S. Shelukhin and others. Kiev Law Society was an organization with an effective organizational structure and program activities achieved outstanding results both in research applied nature, and in popularizing science.

Keywords: Kyiv legal society, jurisprudence, jurisprudence, public forming, legal education, science

Пилипчук Оксана Олегівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри «Управління процесами перевезень» Державного економіко-технологічного університету транспорту (м. Київ) 068-303-66-93

Рецензент: д.іст.н., професор **Войтович Л.В.**

Стаття подана 20.09.2016

УДК 271.222(477)

ІНТЕГРАЦІЯ СОБОРНО-ЄПІСКОПСЬКОЇ ЦЕРКВИ ДО СКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1942-1943)

Рубан М.Ю.

THE INTEGRATION OF THE CONCILAR-EPISCOPAL CHURCH TO THE UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURCH (1942-1944)

Ruban M.Y.

У статті здійснено спробу дослідити історичні обставини інтеграції Української Соборно-Єпископської Церкви до складу Української Автокефальної Православної Церкви адміністрації митрополита Полікарпа (Сікорського). Висвітлено діяльність та служіння митрополита Феофіла (Булдовського) у якості адміністратора Православної Церкви на Лівобережній Україні. Розглянуті складнощі, що виникали в ході реалізації інтеграційного процесу, що суттєво ускладнив темпи адміністративного розвитку східноукраїнської єпархіяльної структури Автокефальної Церкви. Проаналізовано історію інституційного становлення Помісної Української Церкви в період німецької окупації.

Ключові слова: Українська Соборно-Єпископська Церква, Українська Автокефальна Православна Церква, митрополит Феофіл (Булдовський), митрополит Полікарп (Сікорський), єпископ Мстислав (Скрипник), інтеграція.

Постановка проблеми. У наш час тема взаємовідносин між українськими церковними осередками в період німецької окупації є малодослідженою, однак помітною видається тенденція поступової активізації її вивчення в світлі вітчизняної церковної історіографії. Утім, попри значну кількість нових фахових досліджень та публікацій, залишається низка складних питань з обраної теми, що потребують свого уточнення та розкриття.

Особливої уваги в цьому дослідницькому напрямку привертає питання взаємовідносин двох автокефалістських церковних осередків – Автокефальної Православної Церкви (далі – УАПЦ) митропол. Полікарпа (Сікорського) та Соборно-Єпископської Церкви (далі – УСЄЦ) митропол. Феофіла (Булдовського). Вважається, що вершиною їхньої міжконфесійної взаємодії є інтеграція парафій, підпорядкованих митроп. Феофілу, до складу УАПЦ, що окреслило чітку перспективу формування потужної помісної автокефальної Правос-

лавної Церкви. Однак, попри усю вигідність такого об'єднання для обох сторін цей процес супроводжувався низкою конфліктних ситуацій, що особливо проявилися в ході подальшого інституційного становлення Української Церкви.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Перші наукові розвідки з життя та діяльності Православної Церкви в Україні у період німецької окупації належать переважно до представників української діаспори: І. Власовський, Д. Бурко та ін. [2; 3] Їхні свідчення становлять велику цінність, як почасти безпосередніх учасників згаданих подій, однак, з іншого боку, несуть на собі певну тінь суб'єктивізму. Офіційний погляд Московської Патріархії на історію Православної Церкви в Україні представлений у працях відомих російських церковних дослідників митроп. Феодосія (Процюка), прот. Владислава Ципіна, прот. Михайла Матвєєка та М. Шкаровського [9; 21; 23; 24]. Вітчизняні ж дослідження виникли переважно у період незалежності України, оскільки у радянський час будь-які монографії та публікації з історії Церкви, тим більше у такий суперечливий період історії, були небезпечними. Серед сучасних українських науковців слід відзначити роботи архієп. Ігора (Ісиченка), О. Ігнатуші, А. Смирнова, для яких характерним є неупереджене висвітлення духовно-культурних реалій Лівобережної України в період німецької окупації [4; 5; 6; 18].

Отже, предметом даного наукового дослідження виступає процес інтеграції парафій Соборно-Єпископської Церкви юрисдикції митрополита Феофіла (Булдовського) до складу Адміністрації УАПЦ. Актуальність даної теми зумовлена потребою вивчення особливостей церковно-інституціональних процесів в Українській Православній Церкві у період німецької окупації. Хроноло-

гічні рамки дослідження охоплюють період від відновлення Харківського єпархіального управління УСЄЦ у січні 1942 р. до фактичного його скасування восени 1943 р.

Мета. Мета дослідження полягає у з'ясуванні історичних обставин возз'єднання Харківської єпархії УСЄЦ та Адміністрації УАПЦ на підставі аналізу нових джерел та наукової літератури.

Матеріали та результати дослідження. Унаслідок жорсткої антирелігійної політики радянського уряду в міжвоєнний період єпархіальна мережа Соборно-Єпископської Церкви була цілковито ліквідована. Після закриття останньої Свято-Вознесенської парафії УСЄЦ у Луганську 1939 р. митроп. Феофіл (Булдовський) оселився у Харкові, як приватна особа [22, с. 73]. 24 жовтня 1941 р. Харків був захоплений німецькими військами. Окупаційна влада вдалась до підтримки релігійних організацій для зміцнення «нового порядку» на підконтрольній території, завоювання підтримки місцевих мешканців, використання релігії з пропагандистською метою та для відволікання думок населення. На той час митроп. Феофіл залишився єдиним архієреєм, здатним очолити відродження церковного життя краю. У січні 1942 р. в Харкові утворюється єпархіальне управління, а у середині 1942 р. відновлюється й УСЄЦ в юрисдикції митроп. Феофіла, яку на той час складало близько 400 парафій [18, с. 159] на теренах Харківської, Полтавської, Луганської, Донецької, Курської та Воронежської областей. За твердженням А. Смирнова, подібні успіхи пояснювалися особистими організаторськими здібностями ієрарха та ліберальним режимом військової зони, що перебувала під окупацією [18, с. 159]. Існують історичні свідчення того, що митроп. Феофіл безсумнівно позиціонував відновлену ним східноукраїнську церковну структуру як єдино вірну, канонічну та законну наступницю Української Соборно-Єпископської Церкви, що існувала у міжвоєнний період [20, с. 146].

Аналогічні процеси відродження релігійного життя швидко поширилися усюєю територією України. Декретом митроп. Варшавського – Діонісія (Валєдинського) від 24 грудня 1941 р. було затверджено єпископа Полікарпа (Сікорського) на посаді адміністратора «Православної Автокефальної Церкви на звільнених землях України» з возведенням його до сану архієпископа [3, с. 214]. Канонічний статус УАПЦ в юрисдикції архієпископа Полікарпа базувався на зв'язку з митрополитом Діонісієм – першоієрархом помісної Церкви, визнаної православним світом. У цей час митрополит Діонісій та архієпископ Полікарп виступали за ліквідацію неканонічного розколу архієреїв-автономістів, інспірованого напередодні радянськими спецслужбами за використанням ієрархії Російської Православної Церкви. З огляду на те, що до єпископату УАПЦ входило двоє архієреїв архієпископи Луцький Полікарп (Сікорський) та Пінський Олександр (Іноземцев) постала нагальна потреба становлення нової ієрархії. У лютому 1942 р. у Пінську відбулись архієрейські хіротонії

єпископів Чигиринського Ніканора (Абрамовича) та Уманського Ігора (Губи) [3, с. 216]. У березні 1942 р. єпископи Ніканор та Ігор прибули до Києва, де розпочали активну діяльність з утвердження УАПЦ. 9-17 травня з благословення митроп. Діонісія в Кафедральному соборі Андрія Первозваного в Києві відбулись архієрейській хіротонії єпископів Фотія (Тимощука), Мануїла (Тарковського), Михаїла (Хорошого), Мстислава (Скрипника), Сильвестра (Гаєвського) та Григорія (Огійчука) [3, с. 222].

Влітку 1942 р. з благословення єпископа Ніканора його вікарій – єпископ Мстислав (Скрипник) – здійснив велику місійну подорож Лівобережною Україною. На Полтавщині владика Мстислав сприяв вирішенню гострої проблеми нестачі духовенства. За його сприянням на Полтавщині оформилась окрема – Лубенська єпархія УАПЦ на чолі з єпископом Сильвестром (Гаєвським). На Харківщині Адміністрація УАПЦ прагнула возз'єднання з відродженим церковним осередком УСЄЦ на чолі з митрополитом Феофілом (Булдовським). Тривалий час між архієпископом Полікарпом та митрополитом Феофілом не було жодних контактів. Насамперед, це було зумовлено труднощами комунікації у військовий час. З іншого боку, митрополит Феофіл, як давній прихильник канонічної автокефалії Української Церкви, дещо підозріло ставився до чергового відродження УАПЦ, яка у його свідомості, вочевидь, асоціювалась із «самосвятами-липківцями». Для ведення об'єднавчого діалогу був спрямований єпископ Мстислав, який свого часу був охрещений тодішнім настоятелем церкви Всіх Святих у Полтаві о. Федором Булдовським – майбутнім митрополитом Феофілом [19, с. 740]. Використовуючи цей факт, єп. Мстислав звернувся до митрополита Феофіла з листом, у якому переконував його приєднатися до Адміністрації УАПЦ на чолі з архієпископом Полікарпом. Митрополит прийняв пропозицію УАПЦ. За твердженням А. Смирнова домовленість була досягнута з двох причин: по-перше, УАПЦ не була канонічно пов'язана з «липківцями», а, по-друге, об'єднання чітко визначило перспективу об'єднання єпархій на Сході та Заході в єдину потужну національну автокефальну Церкву, очолити яку й сподівався митрополит Феофіл, як старійший за хіротонією архієрей [18, с. 160].

Отримавши попередню згоду, у двадцятих числах липня 1942 р. єп. Мстислав відвідав Харків, де і зустрівся з митрополитом Феофілом. 27 липня 1942 р. відбулась робоча нарада Харківського єпархіального управління. Її учасники – митрополит Феофіл, єпископ Мстислав, члени Харківського єпархіального управління: оо. Олександр Кривомаз, К. Певний, М. Васильківський, та протод. В. Потієнко, а також голова Полтавського єпархіального управління О. Потульніцький – підписали протокол, згідно до якого усі парафії, підпорядковані владиці Феофілові, входили до складу Адміністрації УАПЦ [15, с. 727]. За твердженням архі-

еп. Ігора (Ісіченка) даний протокол не тільки визначав умови інтегрування східноукраїнської спільноти до УАПЦ, але й окреслював її канонічні виміри [5, с. 18]. Слово єпархія у документі не вживалося, вочевидь, по-перше, через понадєпархіяльний вимір канонічного терену, який очолював митрополит Феоділ, а, по-друге, через небажання демонстративно порушувати заборону німецького окупаційного правління на утворення нових церковних об'єднань [5, с. 18]. Попри це, де-факто східноукраїнська спільнота виступала як складова частина помісної Церкви. Водночас, протокол суворо визначав компетенцію єпархіяльного архієрея, застерігав щодо необхідності узгодження з ним призначення вікарних єпископів та передбачав участь владики Феоділа в Архієрейському Соборі Української Автокефальної Православної Церкви [5, с. 18].

Незабаром, після інтеграції церковного осередку УСЄЦ до складу УАПЦ, між митрополитом Феоділом й Адміністрацією УАПЦ склалися складні відносини. Зокрема, у серпні 1942 р. еп. Сильвестр (Гаєвський), прибувши до Харкова, проводив таємні перемовини з керуючим справами Харківського єпархіяльного управління протод. В. Потієнком та головою Громадського комітету В. Доленком за спиною митрополита Феоділа [15, с. 44]. Вочевидь, Сильвестр, як вікарний єпископ Лубенський претендував очолити Полтавську кафедру, вивівши її з-під влади митрополита Феоділа. Існують свідчення, що єпископ Сильвестр самочинно вилучив 6000 крб. з каси Полтавського єпархіяльного управління [20, с. 136]. Зазначене внутрішньоцерковне протистояння пояснюється претензійністю митрополита Феоділа, як старішого за хіротонією єпископа УАПЦ, очолити Церкву з титулом «митрополита Київського і усїєї України». Подібні прагнення митрополита входили у пряму конфронтацію з єпископатом УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорським). Урешті-решт, це призвело до погіршення відносин Феоділа з єпископатом Церкви. Однак, незабаром митроп. Феоділ та еп. Сильвестр досягли згоди й з благословення митрополита до Лубенської кафедри, яку очолював еп. Сильвестр було приєднано й Миргородську [11, с. 314-315]. Таким чином, еп. Сильвестр отримав титул, який мав митроп. Феоділ на початку свого архіпастирського служіння (єпископ Лубенський та Миргородський) [22, с. 72].

8 жовтня 1942 р. у Почаївській Лаврі представники Автокефальної та Автономної Церков підписали Акт поєднання, за яким об'єднаною Церквою мав управляти Собор єпископів, а у перервах між Соборами – Священний Синод з шести осіб: митрополитів: Луцького – Полікарпа, Волинського – Олексія, Пінського – Олександра, архієпископів Київського – Ніканора та Чернігівського – Симона [1, с. 730]. Попри категоричну заборону німецького уряду на ратифікацію цього Акту, митроп. Феоділ зробив спробу зібрати сесію Синоду в Харкові в грудні 1942 р. Утім, дізнавшись, що його не включили до складу

Синоду, митрополит Феоділ висловив письмовий протест архієп. Ніканору та еп. Мстиславу. Як старіший єпископ у Церкві за хіротонією він мав беззаперечне право участі у Синоді, тому подібне рішення Собору суперечило церковним правилам. Еп. Мстислав надіслав митрополиту лист з вибаченням та запевненням у тому, що він може бути членом Синоду, якщо схоче. Кременецький Акт надавав владиці Феоділу, як старішому за хіротонією архієрею, право скликати сесію Синоду. Skorиставшись цим, митроп. Феоділ вирішив зібрати першу сесію Синоду в Харкові з 22 до 24 грудня 1942 р [13]. Отримавши дозвіл німецької адміністрації на скликання першої сесії Синоду в Харкові, митроп. Феоділ відрядив свого представника інспектора Харківського єпархіяльного управління О. Вержбицького з метою оповіщення архієреїв взяти участь в означеній сесії. Утім, ця сесія так і не була зібрана, адже архієреї УАПЦ на той час перебували під заборонаю виїжджати поза межі власної єпархії, й, оповістивши переважну більшість владик, О. Вержбицький за наказом німців був змушений повернутися з Рівного до Харкова. За свідченням митроп. Полікарпа в царині церковної політики окупаційна влада прагнула здійснити проект за яким в губернаторстві міг бути лише один правлячий архієрей чи то автокефальної, чи автономної юрисдикції [8]. З огляду на це, митроп. Полікарп запропонував митроп. Феоділу негайно ж призначити єпископів до головних міст східних єпархій, для чого митроп. Феоділ отримав статус адміністратора цих теренів. У липні 1943 р. митроп. Феоділ встиг благословити архієрейську хіротонію архімандрита Сергія (Охотенка) на єпископа Таврійського з осідком у м. Мелітополь, однак подальші хіротонії були неможливі через розпорядження райхскомісара Е. Коха, відповідно до якого діяльність Адміністрації УАПЦ обмежувалась генерал-комісаріатом Волинь-Поділля, єпископи інших територій виводились з підпорядкування митрополита Полікарпа та перебували у підпорядкування місцевим генерал-комісаріатам [12, с. 751-752].

У цей час розпочався широкомасштабний наступ Червоної армії. Архієреї Автокефальної та Автономної Церков були евакуйовані разом із німецькими частинами. Митроп. Феоділ залишився єдиним з архієреїв УАПЦ, хто залишився в Україні. 23 серпня 1943 р. Харків був зайнятий радянськими військами. Напередодні цього митроп. Феоділ звернувся з проханням до заступника патріаршого місцевостителя митрополита Сергія (Страгородського) про прийняття Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ до складу Московської Патріархії. Восени 1943 р. митрополит був заарештований, а 23 січня 1944 р. митрополит Феоділ, останній ієрарх УАПЦ в Україні, помер у в'язниці так і не дочекавшись відповіді з Москви.

Отже, історичний аналіз інтеграції східноукраїнського церковного осередку Української Соборно-Єпископської Церкви на чолі з Феоділом (Булдов-

ским) до складу Адміністрації Української Автокефальної Церкви в юрисдикції митрополита Полікарпа (Сікорського) яскраво засвідчує стан тогочасних внутрішньоцерковних протиріч у середовищі Православної Церкви в Україні. З історичних джерел відомо, що призначення митрополита Феофіла адміністратором Православної Церкви на Лівобережжі датоване 8 грудня 1942 р. [20, с. 158]. Внаслідок власних амбіцій Адміністрація УАПЦ упродовж майже 5 місяців не надавала офіційні повноваження харківському митрополитові, чим, у свою чергу, був згаяний час для упорядкування церковної структури на східноукраїнських теренах. Подібно до більшовиків, німецька окупаційна влада скористалася внутрішньоцерковним протистоянням в Україні для недопущення об'єднання Єдиної Помісної Церкви в Україні як потужного чинника єднання нації. Подібна політика з унеможливлення духовної консолідації українців й нині використовується іноземними релігійно-політичними центрами для задоволення власних політичних потреб. Утім, лише від українців залежить чи їхня власна історична духовна традиція займе належне місце у системі національного світогляду, чи Українська Церква стане лише оздобленою ширмою іноземної політичної інтервенції.

Література

1. Акт поєднання 8.X.1942 / Мартирологія українських церков. Українська Православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Торонто-Балтимор: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987 – Том 1. – С. 729-731.
2. Бурко Демид (протопресвітер) Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя [Текст] / Д. Бурко. – Саут-Бавнд-Брук (Нью Джерсі): Видавничий фонд Владика Мстислава, Митрополита Української Автокефальної Православної Церкви в діаспорі, 1988. – 392 с.
3. Власовський І.Ф. Нарис історії Української Православної Церкви. Том IV. Ч.1. К., 1998. – 384 с.
4. Ігнатуша О.М. Релігійне життя Запорізького краю під час німецької окупації (1941-1944 рр.) / наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 3., 2013. – Вип. XXXVI – С. 151-168.
5. Ігор (Ісиченко), архієп. Канонічні засади утворення Харківсько-Полтавської єпархії Української автокефальної православної церкви / УАПЦ часів Другої світової війни митрополит Феофіл (Булдовський) / [Упоряд. і авт. перед. слова О. Різніченко] – Х. 2011. – С. 9-21.
6. Ігор (Ісиченко), архієп.; Історія Христової Церкви в Україні. – Х.: Акта, 2013. – 760 с.
7. Лист митрополита Феофіла єпископові Мстиславові / Мартирологія українських церков. Українська Православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Торонто-Балтимор: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987 – Том 1. – С. 725-726.
8. Матеріали Харківського обласного СБУ. – Крим. спр. №20618 на протоієрея Олександра Кривомаза
9. Матвеев М.П., прот. История Харьковской епархии (1850-1988). – Х., Б.и., 1999. – 225 с.
10. Мизак Н., Боднар В. Рух за відродження Української Автокефальної Православної Церкви в умовах німецької окупації України (1941-1944 рр.) / Релігія та соціум. – Ч., 2011. – № 2(6) – С. 57-65.
11. Мицик Ю, прот. Листи єпископа Сильвестра (Гаєвського) до митрополита Лларіона / Труды Київської Духовної Академії. – К., 2005. – Ч.2. – С. 312-328.
12. Німці повністю підпорядковують Церкву своїй владі / Мартирологія українських церков. Українська Православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Торонто-Балтимор: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987 – Том 1. – С. 751-752.
13. Повідомлення про скликання Синоду УАПЦ у Харкові // Нова Україна. – 1942. – 10 грудня.
14. Постанови Полтавської церковної наради / Мартирологія українських церков. Українська Православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Торонто-Балтимор: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987 – Том 1. – С. 728.
15. Постанови Харківської церковної наради // Мартирологія українських церков. Українська Православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Торонто-Балтимор: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987 – Том 1. – С. 726-727.
16. Приходченко В. Митрополит Феофіл (Булдовський) – організатор Української Автокефальної Православної Церкви на Слобідській Україні/ УАПЦ часів Другої Світової війни Митрополит Феофіл (Булдовський) / [упоряд. і авт. перед. Слова О. Різніченко] – Х. 2011. – С. 31-52.
17. Скоробогатов А. Взаємини УАПЦ з АПЦ у під німецькому Харкові (1941-1943) / Науково-теоретичні здобутки Слобідської України філософія, релігія, культура. – Х.: Курсор, 1999. – С. 121-124.
18. Смирнов А.І. Мстислав (Скрипник) громадсько-політичний і церковний діяч, 1930–1944: Монографія / Передм. Є. Сверстюка. – 2-е вид., доповнене. – К.: Смолоскип, 2009. – 326 с.
19. Спогади митрополита Мстислава // Мартирологія українських церков. Українська Православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Торонто-Балтимор: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987 – Том 1. – С.737-744.
20. Федосеев Александр, прот. От Лубен до Харькова. – М.: 2011. – 232 с.
21. Феодосій (Процюк), митр. Обособленческие движения в православной Церкви на Украине (1917-1943). – М., 2004. – 635 с.
22. Феофіл (Булдовський), митр. Моя автобіографія. – Матеріали Харківського обласного СБУ. Кримінальна справа № 147900 на митрополита Феофіла (Булдовського) // УАПЦ часів Другої Світової війни Митрополит Феофіл (Булдовський) / [упоряд. і авт. перед. Слова О. Різніченко] – Х., 2011. – С. 71-74.
23. Цыпин Владислав, прот. История Русской Церкви (1917-1997). – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – 697 с.
24. Шкаровский М.В. Нацистская Германия и Православная Церковь. Немецкая политика по отношению к Православной Церкви и религиозное возрождение на оккупированной территории СССР. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 2002. – 528 с.

References

1. Communication Act 8.X.1942 / Martyrology of Ukrainian Churches. Ukrainian Orthodox Church. Documents, materials, the christian samvidav of Ukraine. – Toronto-Baltimore: Smoloskyp, 1987 – Т 1. – P. 729-731.
2. Demyd Burko (archiepriest) Ukrainian Autocephalous Orthodox Church – eternal source of life [Text] / D. Burko. – South-Bound-Brook (New Jersey): The master Mstyslav's press fond, Metropolis of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in diaspora, 1988. – 392 p.
3. Vlasovsky I. The feature article of Ukrainian Orthodox Church's history. Т.1. P.2. – K., 1998. – 324 p.
4. Ignatusha O. The religious life of Zaporizhya region during the german occupation (1941-1944) / The scientific works of the historical faculty of Zaporizhya national university. – Z., 2013. – №. XXXVI – P. 151-168.
5. Igor (Isichenko), archibishop The canonical issues of Kharkiv-Poltava diocese's organization of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church / UAOC at the Second World War. Metropolitan Theophilos (Buldovsky) [comp. and the author of intr. word O. Riznichenko] – Kharkiv, 2011. – P. 9-21.
6. Igor (Isichenko), archibishop The history of Christian Church in Ukraine. – Kharkiv, Acta, 2013. – 760 p.
7. The metropolitan's Theophilos letter to bishop Mstyslav / Martyrology of Ukrainian Churches. Ukrainian Orthodox Church. Documents, materials, the christian samvidav of Ukraine. – Toronto-Baltimore: Smoloskyp, 1987 – Т 1. – P. 725-726.
8. Kharkiv region SSU's materials. – Criminal case №20618 on archiepriest Olexandr Kryvomaz
9. Matveenکو M., archipriest. The history of Kharkiv diocese (1850-1988). – Kharkiv, 1999. – 225 p.
10. Myzak N., Bodnar V. The movement for the rebirth of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in conditions of german occupation of Ukraine (1941-1944) / Religion and society. – Chernivtsy, 2011. – № 2(6) – P. 57-65.
11. Mytsyk Y, archiepriest. The bishop Sylvestr's (Gayevsky) letters to metropolitan Ilarion / Kivijan Spiritual Academia's Works. – K., 2005. – P.2. – P. 312-328.
12. German almost submit the Church to their power / Martyrology of Ukrainian Churches. Ukrainian Orthodox Church. Documents, materials, the christian samvidav of Ukraine. – Toronto-Baltimore: Smoloskyp, 1987 – Т 1. – P. 751-752.
13. The message about the calling of UAOC's Synod in Kharkiv // New Ukraine. – 1942. – 10th december.
14. The rulings of Poltava church council // Martyrology of Ukrainian Churches. Ukrainian Orthodox Church. Documents, materials, the christian samvidav of Ukraine. – Toronto-Baltimore: Smoloskyp, 1987 – Т 1. – P. 728.
15. The rulings of Charkiv church council // Martyrology of Ukrainian Churches. Ukrainian Orthodox Church. Documents, materials, the christian samvidav of Ukraine. – Toronto-Baltimore: Smoloskyp, 1987 – Т 1. – P. 726-727.
16. Pryhodchenko V. Metropolitan Theophilos (Buldovsky) – the organizer of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church на Slobidska Ukraine/ UAOC at the Second World War. Metropolitan Theophilos (Buldovsky) / [comp. and the author of intr. word O. Riznichenko] – Kharkiv, 2011. – P. 31-52.
17. Skorobogatov A. Mutual relations between UAOC and AOC in the german occupied Kharkiv (1941-1943) / Scientific-theoretical achievements of Slobidska Ukraine philosophy, religion, culture. – Kharkiv: Kursor, 1999. – P. 121-124.
18. Smirnov A. Mstyslav (Skrypnyk) social-political and church personality, 1930–1944: Monography / Intr. E. Sverstyuk. – 2-d pub., filled. – K.: Smoloskyp, 2009. – 326 p.
19. The memories of metropolitan Mstyslav // Martyrology of Ukrainian Churches. Ukrainian Orthodox Church. Documents, materials, the christian samvidav of Ukraine. – Toronto-Baltimore: Smoloskyp, 1987 – Т 1. – P.737-744.
20. Fedoseyev O., archiepriest. From Lubny to Kharkiv. – M.: 2011. – 232 p.
21. Theodosios (Procyuk), metropolitan. Isolated movements in the Orthodox Church in Ukraine (1917-1943). – M., 2004. – 635 p.
22. Theophilos (Buldovsky), metropolitan. My autobiography. – Materials of Kharkiv SSU's. Criminal case № 147900 on metropolitan Theophilos (Buldovsky) // UAOC at the Second World War. Metropolitan Theophilos (Buldovsky) / [comp. and the author of intr. word O. Riznichenko] – Kharkiv, 2011. – P. 71-74.
23. Tsyupin V., archiepriest The history of Russian Church (1917-1997). – M., 1997. – 697 p.
24. Shkarovsky M. Nazi German and Orthodox Church. German politic in attitude to the Orthodox Church and religious rebirth on the occupied area of USSR. – M., 2002. – 528 p.

Рубан Н.Ю. Интеграция соборно-епископской церкви в состав украинской автокефальной православной церкви (1942-1943)

В статье совершено попытку исследовать исторические обстоятельства интеграции Украинской Соборно-Епископской Церкви в состав Украинской Автокефальной Православной Церкви администрации митрополита Поликарпа (Сикорского). Освещена деятельность и служение митрополита Феофила (Булдовского) в качестве администратора Православной Церкви на Левобережной Украине. Рассмотрены сложности, имевшие место в ходе реализации интеграционного процесса, осложнившего ход административного развития восточнукраинской епархиальной структуры Автокефальной Церкви. Проанализировано история институционального становления Поместной Украинской Церкви в период немецкой оккупации.

Ключевые слова: Украинская Соборно-Епископская Церковь, Украинская Автокефальная Православная Церковь, митрополит Феофил (Булдовский), митрополит Поликарп (Сикорский), епископ Мстислав (Скрипник), интеграция.

Ruban M Y. The integration of the conciliar-episcopal church to the ukrainian autocephalous orthodox church (1942-1944)

The article is an attempt to explore one of the most difficult questions of modern church history – the historical circumstances of integration process of Ukrainian Conciliar-Episcopal Church to the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Administration of Metropolitan Polikarp (Sikorsky). Its relevance caused by deep need for better learning the process of institutional establishmant of Ukrainian Orthodox Church for its better understanding in modern conditions of national church separation. As that time, as now the autocephaly of Ukrainian Church is considered as one of the most important sides of national spiritual rebirth. During the long period of totalitarian antireligious soviet regime all the researches, devoted to the national church establishment, had been prohibited, and now the missing of such important pages

of our history allows mislead Ukrainians from the way of national rebirth. Despite that this difficult historical period must be learned hard in the context of our modern religion situation, when Ukrainians must unit around their national spiritual tradition. The article discusses the activity and serving of the primate of Ukrainian Conciliar-Episcopal Church – then the oldest bishop of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church – Metropolitan Theophilos (Buldovsky) as the administrator of the Ukrainian Orthodox Church in the Left Bank Ukraine. It affirms that integration process of east-ukrainian church community, represented by Kharkiv diocese of UCEC, to UAOC allowed the common Ukrainian Orthodox Church in Administration of Metropolitan Polikarp (Sykorsky) spread its influence on the territories that had been russified during a long period of the imperial Russian policy. But, internal difficulties that took part during the implementation of integration process complicated the administration development of east-ukrainian diocese's structure of Autocephalous Church. We analyzed the history of institutional establishment of the Local Ukrainian Orthodox Church, that had its normalized canonical status in the connection with Poland Autocephalous Orthodox Church, in the period of german occupation. It is proved that ukrainian church movement during the

period of the Second World War could make much effort for its own spread in the East Ukraine. But its own internal opposition multiplied by tough policy of occupation power made our national church rebirth delayed, however even almost unable to rebirth on the East Ukrainian lands. That's why, on our mind, nowadays we have real problem with the normalization of canonical status of Ukrainian Orthodox.

Key words: Ukrainian-Conciliar Episcopal Church, the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Metropolitan Theophilos (Buldovsky), Metropolitan Polikarp (Sykorsky), bishop Mstislav (Skrypnyk), integration.

Рубан Микола Юрійович – студент Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Сєверодонецьк) та Київської Православної Богословської Академії, nikolas.kindle@gmail.com

Рецензент: д.іст.н., професор **Дьомін О.Б.**

Стаття подана 08.09.2016

УДК 37.01:94(460)«1936/1975»

ОСВІТА В ІСПАНІЇ ЗА ЧАСІВ ДИКТАТУРИ ФРАНЦИСКО ФРАНКО**Сапицька О.М., Золотар С. А.****EDUCATION IN SPAIN DURING THE DICTATORSHIP
OF FRANCISCO FRANCO BAHAMONDE****Sapytska O.M., Zolotar S.A.**

У статті висвітлені ідеологічні та законодавчі засади функціонування освітянських інститутів Іспанської держави після перемоги у Громадянській війні та за часів диктатури генералісімуса Франциско Франко Баамонде. Розглянуто ступінь впливу держави та церкви на освіту протягом всього існування політичного режиму як фактично, так і законодавчо. Проаналізована ефективність освіти у різні часи функціонування диктатури Франко. Визначено особливості поділу освіти за рівнями, наведено аналогії з сучасною українською системою освіти.

Ключові слова: освіта, середня освіта, професійна освіта, вища освіта, диктатура, Франциско Франко Баамонде, Іспанська Фаланга, Національний Рух, Іспанія, католицька церква, Громадянська війна.

Наприкінці третього року Громадянської війни в Іспанії, 1 квітня 1939 р. у 22:30 за місцевим часом, «Національне радіо» передало повідомлення, що пізніше було розтиражоване усіма ЗМІ франкістської зони: «Сьогодні, коли Червона Армія взята в полон та роззброєна, національні війська досягли своєї остаточної мети в війні. Війну завершено. Бургос¹ 1 квітня 1939 року – року перемоги. Генералісімус Франко» [1]. Республіка пала. Наслідком війни стало встановлення диктатури на чолі з «каудильйо» (*вождем* – курсив авт.) Франциско Франко.

При диктаторських режимах освіта завжди є інструментом пропаганди, але, за час свого існування, іспанський каудилізм пережив декілька ідеологічних та політичних змін, тому особливості розвитку освіти у розрізі еволюції поглядів керівництва країни потребують детального аналізу.

Диктатура Франко відхиляла освітянську ідеологію Другої Іспанської Республіки. Основна ідея

освіти за її часів полягала в тому, що освіта мала бути католицькою та патріотичною.

Але, що стосується шкільної системи як такої, то політичний режим, який став на чолі Іспанії після Громадянської війни, не опікувався створенням нової, відмінної від попередньої. В перші роки освіта цікавила уряд лише як інструмент поширення ідеології, не зважаючи на необхідність змін у її організації та внутрішній структурі.

У зазначений період переважали декрети та міністерські накази з єдиною чіткою ідеєю, відповідною до перших статей «Cruzada²». Вона звучить, як вже було згадано вище, так: «Освіта має бути католицькою та патріотичною».

Мало місце відкидання освітньої політики Республіки за умов зберігання її внутрішньої структури. В перші післявоєнні роки міністр національної освіти дон Педро Родрігез робив акцент на регулюванні середньої освіти.

Варто відзначити, що Закон «Про реформу середньої освіти» з'явився ще 20 вересня 1938 р. В преамбулі Закону пояснювалися мотиви, що спонукали до початку освітньої реформи:

«Пристаюючи до реформи середньої освіти ми прагнемо до того, що вона має бути стандартизованою та вважаємо, що докорінні зміни в цьому рівні освіти є найвпливовішим інструментом для реалізації вагомих змін у суспільстві задля інтелектуальної та моральної підготовки майбутніх управлінських (адміністративних) класів» [2].

Освітня система того часу характеризувалася наступними показниками:

² La Cruzada – програмний документ франкістської ідеології, що на момент перемоги у Громадянській війні налічував 20 пунктів (11 з яких було оголошено 1937 року, ще 9 – 1938), а на момент падіння режиму – 41, останній з яких був написаний у листопаді 1974 [5].

¹ Бургос у 1936-1939 рр. мав статус столиці Estado Español – тобто, франкістської іспанії.

1. Вона визначалася як конфесійна католицька освіта, що спирається на три фундаментальні частини: освіта провадилася згідно моралі і католицьких догм; релігійна освіта була обов'язкова у всіх без винятку школах; церков мала право на перевірку якості освіти у всіх навчальних закладах.

2. Політизація освіти проходила шляхом корекції шкільних програм для приведення у відповідність до пануючої доктрини.

3. Освіта вважалася прерогативою суспільства, але держава мала місію та виключне право допомагати цій справі.

Логічно, що за таких умов католицька церква поставала як єдина соціальна сила, яка у змозі була взяти на себе освітню функцію. Таким чином, встановлювалося своєрідне відсторонення держави від навчального процесу та повна його передача до рук церкви [3, с.5].

Мав місце повний ідеологічний та процесуальний розрив з попередньою – республіканською – епохою, відхилялися всі освітні інновації, встановлені за часів Республіки. Освіта підпадала під повний вплив ідеологічних норм, що встановлювалися Національним Рухом, основною з яких була «єдність Батьківщини і католицької релігії». У 1953 році, коли був підписаний Конкордат між Святим Престолом та Урядом Іспанії, який регулював положення церкви у суспільному житті, назва офіційної ідеології Іспанської держави змінилась з «фалангізму» на «націонал-католицизм», тобто, церква мала вплив не тільки на освіту, але й на всі верстви суспільного життя іспанців взагалі [4].

На нашу думку, слід також зазначити, що собою являв Національний Рух (Movimiento Nacional). Формально статус Національного Руху був окреслений лише у 1958 р. Законом «Про принципи Національного Руху», де, зокрема, відзначалося:

«Національний Рух є суспільною організацією, у якій, на громадських засадах, беруть участь іспанці, що є вірними ідеалам «Cruzada». Його метою є забезпечення мирного співіснування шляхом побудови впорядкованого суспільства. З цього виходить потреба в організації, якою Рух буде підтримуватися та через яку буде виконувати свої функції. Рух є організацією, члени якої докладатимуть всіх зусиль для впровадження наших принципів у всі галузі життя Іспанії» [6].

Але фактично Національний Рух існував ще за часів Громадянської Війни, де протиставлявся Народному Фронту – союзу лівих та лоялістів [7].

Метою дослідження є визначення ідеологічного впливу тогочасного політичного режиму та католицької церкви на інституції середньої, професійної та вищої освіти, а також законодавчі засади функціонування освітньої системи, їх значення для формування класового суспільства тодішньої Іспанії.

Основну частину початкової та середньої освіти складало релігійне, моральне та патріотичне виховання молоді, що проводилося за сприяння та підтримки «славногo Національного Руху». Ці три

складові початкової школи, за тодішніми переконаннями, повинні були стати основою ідеологічно правильного розвитку молоді. Також наголошувалось на необхідності викладання релігійних дисциплін як невід'ємної частини нового порядку.

Саме тому новому режиму була необхідна «чистка» будь-яких ідей у суспільстві, які б протиставлялися основній ідеологічній догмі Нової Держави³ Франко. Ця «чистка» проходила не тільки серед викладачів та учнів, а також охоплювала текстові матеріали, тобто, доходило до фізичного знищення книжок, що не підпадали під нову освітянську ідею.

Одним з найпоказовіших прикладів таких чисток є той, якому були піддані студенти, що навчалися педагогіці до Громадянської війни. З ціллю уникнення розповсюдження ліберальних, непатріотичних або атеїстичних ідей, міністерським наказом від 14 липня 1939 року їм пропонувалося продовжувати навчання лише за умови надання особистої заяви доповіді військовим, цивільним і церковним посадовцям, яка б підтверджувала їх хорошу релігійну та патріотичну поведінку [8].

Був розпочатий розвиток з так званого «подвійного» шляху освіти, коли для «еліт» викладання проводилося інакше, ніж для простих громадян, що, треба зазначити, принципово відрізняло Іспанію від інших фашистських режимів.

Також важливим елементом тогочасної освіти був поділ учнів за статевим принципом. Існувала сувора заборона на спільну освіту представників різних статей. Хлопці та дівчата навчалися у різних класах, а іноді й у різних школах та освітніх інституціях. Найчастіше, навчальні програми в них відрізнялись. Освітня ідеологія у галузі гендерних відносин будувалась на тому, що жіноча діяльність, знання, та навички, на які спиралася жінка, мали бути направлені на виховання дітей, домогосподарство та вдячність чоловікові. Всі ці складові були зазначені у промові керівниці Sección Femenina – Жіночої секції Іспанської Фаланги⁴, а також однієї з засновниць цієї партії, дочки генерала Мігеля Прімо де Рівери⁵, Марії Прімо де Рівери 15 січня 1939 р., яка проголошувала:

«Ви [освітяни – прим. авт.] маєте реалізувати те, що товариші [члени – прим. авт.] Жіночої секції повинні отримувати освіту згідно нашої доктрини, але не відволікаючи їх від основної місії жіночого життя. Реальний жіночий обов'язок полягає у побудові сімей на базі жорсткої економії [часів післяво-

³ Новою Державою франкісти називали Іспанську державу, для того, щоб показати її принципову відмінність від Республіки та, тим більше, монархії, що багато років панувала у країні. Ця назва, хоча і не була офіційно зафіксованою, використовувалась у нормативно-правових та інших актах тих часів.

⁴ Іспанська фаланга традиціоналістів та рад націонал-синдикалістського наступу – політичний підрозділ Національного руху, за часів франко – правляча та єдина законна партія в країні.

⁵ Мігель Прімо де Рівера – іспанський державний діяч, генерал. Здійснивши державний переворот 13 вересня 1923 р., очолив уряд і став фактичним диктатором Іспанії. до 1930 р. одноосібно керував Іспанією, після чого, на тлі суспільного невдоволення та економічної кризи, був вимушений подати у відставку.

енної відбудови – прим. авт.] та щастя, котрі обов'язково повинні заохочуватися» [9].

І в цьому церква продовжувала бути арбітром з питань освіти Нової Держави.

У цей час були прийняті чотири важливі закони у сфері освіти, першим з яких був Закон «Про реформу середньої освіти» від 20 вересня 1938 р., який мав за мету регулювання освіти для «еліт». Ним вводився бакалаврат, для вступу до якого у віці 10 років складався спеціальний іспит. Бакалаврат складався з 7 курсів – років навчання – без формальних екзаменів та згодом мав місце загальнообов'язковий державний екзамен для вступу до університетів, якими й проводився. Цим законом вводилося обов'язкове вивчення латинської (протягом всіх 7 років навчання), а також грецької (протягом останніх 4 курсів) мов. Також обов'язковим було вивчення релігійних догм – дві години на тиждень протягом всіх семи років бакалаврату [10].

Тодішній бакалаврат, який, власне, і досі присутній у системі середньої освіти Іспанії, якщо порівнювати з середньою освітою України, являв собою II та III ступені середньої освіти, тобто курс 5-11 класів загальноосвітньої середньої школи.

Виходячи з нестачі ресурсів та повної залежності освітньої галузі від церкви, протягом часу з моменту виходу закону та першої декади сорокових років мав місце повсюдний занепад державної освіти і розквіт приватної, яка провадилася релігійними орденами, котрим було видано спеціальні дозволи, що регламентували діяльність цих орденів, як інституцій з суто просвітницькою місією.

Але треба зазначити, що, станом на початок Іспанської громадянської війни, лише близько 30% іспанського населення вміли читати та писати. У 1940, вже через рік після приходу Фаланги до влади, цей показник подвоївся. Наприкінці правління Франко неграмотними залишалось лише трохи більше, ніж 5% населення Іспанії [11, с.13]. Тобто, за часів диктатури освіти приділялось достатньо уваги, щоб привести цей показник до настільки високого рівня.

Для порівняння можемо розглянути дані «Нового енциклопедичного словника» 1913 р., згідно до якого, станом на 1911 р., у Німеччині було 98% грамотного населення, у Великобританії – 92%, у Франції – 85%, в Італії – 44%, а в Росії – 21,1% [12, с.412].

З початком Другої Світової війни, 4 вересня 1939 р. генералісимус Франко видав декрет про нейтральний стан Іспанії в війні. Це було зумовлено тим, що ситуація після громадянської війни ще остаточно не стабілізувалася і вступ Іспанії у глобальний конфлікт тягнув би за собою очевидний крах тільки-но встановленого режиму. Менше, ніж за рік статус Іспанії змінився з «нейтрального» на «сторону, що не бере участі у війні», що, за зізнанням Франко мало б показати лояльність країни державам Осі. Не дивлячись на тиск з боку Німеччини, Іспанія змогла зберегти свій статус до кінця конфлікту, що, можливо, частково зумовило стабільний зріст еко-

номіки країни протягом 50-х років ХХ ст. [13, с. 326-327].

Також треба зазначити, що з іспанців формувалася загальновідома «Блакитна дивізія» – 250-та піхотна дивізія іспанських добровольців, але вона проходила підготовку у Німеччині та входила до складу збройних сил Третього Рейху, що, втім, не суперечило ст. 6 гл. I Конвенції про права та обов'язки нейтральних держав та осіб у випадку сухопутної війни, що була прийнята 18 жовтня 1907 р. на Другій Гаазькій конференції, де зазначено, що нейтральна держава не несе відповідальності за прояв бажання приватних осіб брати участь у війні на боці однієї з воюючих країн [14].

Отже, Іспанія поступово оговтувалася після Громадянської війни та неучасть держави у Другій Світовій лише сприяла спокійному розвитку громадянського суспільства в країні, у тому числі й освіти. Виходячи з цього, 29 липня 1943 р. був прийнятий Закон «Про регламентування діяльності університетів». В ньому давалося визначення вищого навчального закладу:

«Іспанський університет є корпорацією викладачів та учнів, перед яким Державою ставиться мета надання вищої освіти, навчання молоді людській моралі та культурі науки, виховання професійних навичок задля звеличення Іспанії».

Також, в ньому зазначалося, що державні університети мали бути католицькими та «мати як еталон своєї діяльності християнську догму і мораль». Головою університету, як і за часів Другої Республіки, залишався ректор, але тепер він повинен був бути членом Іспанської Фаланги, як, власне, і весь викладацький штат. Професура мала проходити сертифікацію в Генеральному секретаріаті Національного Руху. Ця сертифікація мала підтверджувати чітку прихильність до принципів держави [15].

Третій закон – Закон «Про початкову та середню освіту» – що мав значний вплив на іспанську освіту, вийшов аж 17 липня 1945 р., тобто на шостий рік перемоги. Цим законом передбачалися так звані «дотації авторитету» святенництва. Тобто державна підтримка церкви, згідно до нього, ставала більшою, ніж навіть та, що була за часів монархії. Також законом формувалися дві гілки розвитку середньої освіти. Тепер, після курсу загальної початкової школи (до 10 років), учнівство поділялось на тих, хто вступали до бакалаврату – тобто мали за мету подальший вступ до університету, та тих, хто вирішив одразу направити свої вміння на ринок праці. Останні вчилися у школі ще два роки, а потім мали змогу йти безпосередньо працювати.

У порівнянні з українською системою середньої освіти, це може прирівнюватись до II ступеню, тобто до базової загальної середньої освіти, коли випускник школи має можливість через деякий час навчання у професійно-технічному освітньому закладі, отримати звання кваліфікованого робітника та направити свої вміння на ринок праці.

Принципи даного закону встановлювали право сім'ї давати освіту дітям та, виходячи з цього, обирати освітні центри, де ті повинні були отримувати освіту. Школа визначалася як активна спільнота вчителів та учнів, сформована сім'єю, церквою та державою, як перший етап освітнього процесу, що був направлений на формування християнського, патріотичного та інтелектуального дитинства Іспанії.

Встановлювався поділ на три типи шкіл: державно-національні, церковні та приватні.

Окресленою у цьому законі метою освіти була орієнтація школярів згідно їх вмінь для формування робітничого класу або ж інтелігенції. Крім цього, жіноча середня освіта передбачала, перш за все, підготовку дівчат для ведення домашнього господарства [16].

Не менш важливий для освітньої системи Закон «Про виробниче навчання» у багатьох позиціях повторював відповідний статут часів диктатури генерала Прімо де Рівери від 1928 р., норми якого, втім, було відмінено за часів республіканської влади [17].

Згідно з ним, створювалися школи, що були направлені на підготовку кваліфікованих працівників. Але тогочасна промислова сфера не дуже потребувала кваліфікованих працівників через аграрно-орієнтовану економіку, котра, все ж, наприкінці со-рокових років була визнана провальною.

За цим послідувало прийняття 16 липня 1949 р. Закону «Про базову середню та професійну освіту», яким створювався так званий «трудоий бакалаврат» (аналог сучасної середньо-спеціальної освіти), який відрізнявся від «бакалаврату університетського» (аналог повної загальної середньої освіти). Трудоий бакалаврат складався з 5 років: одного загальноосвітнього та чотирьох – за обраною спеціальністю. Виділялися такі напрями підготовки: сільське господарство та скотарство, промислова діяльність, шахтна, морська та «жіночі професії» [18]. Цей етап не мав особливого суспільного резонансу, але більшість з тих, хто здобував освіту у навчальних закладах такого типу, обирали сільськогосподарські та скотарські професії [19].

У п'ятдесяті роки ХХ ст. Іспанія почала розвивати зовнішньополітичні зносини, що не могло не відзначитися на освітній сфері. Це призвело до того, що вплив церкви на освіту поступово падав, як і політичний вплив на представників педагогічної сфери [20].

Власне, епоха розвитку зовнішньої політики спричинила достатньо сильну лібералізацію суспільного життя, тому вона й умовно виділяється як окремий – заключний – період диктатури Франко (1953-1970-ті рр.)

Нові умови існування суспільства потребували змін у законодавчому закріпленні функціонування освіти. За цей час можна виділити три найважливіших законодавчих акти щодо регулювання діяльності освітніх інституцій.

Першим з них став Закон «Про регулювання середньої освіти» від 26 лютого 1953 р. Цим законом наголошувалися спад догматичності та збільшення уваги до якості надання освіти. Загальний етап початкової середньої освіти був продовжений до досягнення дитиною віку 14 років, але, зважаючи на це, бакалаврат було скорочено на рік. Збереглася «подвійна» система навчання, тобто окрема для «еліт» та непривілейованого населення. Також, бакалаврат тепер поділявся на базовий – 4 роки та вищий – 2 роки. Вищий вважався пре-університетським рівнем та був необхідним для вступу до університету. Перед кожним з цих етапів стали проводитися державні іспити [21].

Це можна відмітити як сучасний поділ на II та III ступені середньої освіти в Україні, коли перед вступом у 5 та 10 класи складається державна атестація.

Також дуже важливим, на нашу думку, був Декрет Міністерства освіти Іспанії «Про будування шкіл» від 22 грудня 1953 р., який у правовому сенсі був ідентичний закону. Власне, він не регулював освітнянський процес, але окреслював порядок укладання договорів між державою й меріями та меріями і міським депутатським корпусом про будування шкіл. Цей закон є визначним через спровоковане ним масове поширення освіти серед населення та її загальнообов'язковість, яку раніше зафіксовано не було [22].

Нова редакція Закону «Про виробниче навчання» від 20 липня 1955 р. гарантувала присутність церкви, як і закон про регулювання середньої освіти, але вже в якості більш незалежного спостерігача, звужуючи відносини церкви та власне сфери професійної освіти. Цим законом встановлювалося переформатування професійної освіти, котра тепер складалася з двох загальноосвітніх років та трьох років власне спеціалізації – «школи майстрів». Декретом від 8 січня 1954 р., який передував цьому закону, для всіх установ вводилася квота на робітників, що були випущені саме цією галуззю середньої освіти. Але через деякий час названі «школи майстрів», що знаходилися під юрисдикцією держави, пережили стагнацію та поступово зникли. В той же час, ті ж установи, але приватні, чи під егідою церкви, будуть переживали значне зростання [23].

Але це все ж були галузеві акти регулювання освітньої діяльності, які базувались на так званому «законі Мойяно», що був прийнятий ще 1857 р. Оскільки він був прийнятий за монархії, то, переважно, влаштовував політичний режим, що існував за часів Франко, але лібералізація та суспільні перетворення призвели до того, що Кортеси вимушені були прийняти новий узагальнений Закон «Про освіту та фінансування освітньої реформи», хоча багато з них не підтримували положень названого акту [24, с.75].

Закон «Про освіту та фінансування освітньої реформи» був першим за більше, ніж 100 років, іспанським законом, що регулював освітню діяльність

у рамках всієї системи освіти. Це був потужний закон, який прагнув подолати внутрішні протиріччя в системі освіти, що були викликані великою кількістю галузевих реформ, які вже не могли адекватно та своєчасно реагувати на суспільні зміни в Іспанії того часу. Підходи закону були частиною ліберальної освітньої традиції і являли собою неявне визнання провалу авторитарної освіти за останні 30 років. Були чітко окреслені рівні освіти – дошкільний, базовий середній, середній та вищий рівні та введена чітка унітарна система, яка відкидала навіть можливість диференційованого викладання для різних шарів населення [25, с.6].

Загалом, можна виділити сім найбільш важливих характеристик освітньої системи Іспанії, яких вона набула згідно цього закону:

1. Загальний та недискримінаційний доступ до освіти всім дітям від 6 до 14 років, що гарантував повне охоплення цієї вікової групи.

2. Турбота про якість освіти. Тобто, не тільки відзначене поширення освіти, а й спроба реалізації надання якісної освіти для всіх прошарків суспільства.

3. Відсутність державного втручання у формування шкільних програм.

4. Значне збільшення кількості приватних університетів.

5. Можливість порівняти структуру системи освіти з такими самими структурами інших країн

6. Турбота про налагодження зв'язків між освітою та ринком праці, тобто освіта провадилася згідно потреб країни.

7. Створення централізованої системи освіти за принципом однаковості в навчанні всіх учасників освітнього процесу. [26]

Слід зазначити, що цей закон, звісно, з певними змінами, залишається і донині основним нормативно-правовим актом у сфері регулювання діяльності системи освіти Іспанії.

Можна з упевненістю сказати, що за часів становлення франкістської влади в Іспанії, пропагандистський тиск на освіту був найсильнішим, через неможливість точного прогнозу подальшого становища влади. Цей чинник також привів до політики невтручання у Другу Світову війну, що деяким чином сприяло як стабілізації політичного режиму, так і розвитку освіти. Після війни, коли режим Франко почав отримувати дипломатичне визнання та підтримку з боку Сполучених Штатів та країн Європи, відбулося послаблення ідеологічного тиску та певна лібералізація освітнього процесу, через отримані гарантії стабільності, а також через те, що влада Франко вже мала певну підтримку від населення і їй не потрібно було забезпечувати свою стабільність через жорсткий ідеологічний вплив на сфери суспільного життя.

Доцільними напрямками подальшого дослідження можуть стати більш детальний аналіз діяльності установ вищої освіти у поданий період; сучасний стан іспанської освіти; фактори культурно-

патріотичного виховання молоді у цій країні, що були паралельними освітнім процесам.

Л і т е р а т у р а

1. 75 aniversario del fin de la Guerra Civil Española. [Electronic resource] // Access mode: <http://blogs.20minutos.es/yaestaellistoquetodolosabe/75-aniversario-del-fin-de-la-guerra-civil-espanola/>. – Title from the screen.
2. Ley de 20 septiembre de 1938 sobre reforma de la Enseñanza Media Española. [Electronic resource] // Access mode: <http://www.filosofia.org/mfa/fae938a.htm>. – Title from the screen.
3. OEI - Sistemas Educativos Nacionales-España. Historia del Sistema Educativo Español. [Electronic resource] // Access mode: <http://www.oei.es/quipu/espana/ESPA02.PDF>. – Title from the screen.
4. El Nacional Catolicismo. [Electronic resource] // Access mode: <http://www.artehistoria.jcyl.es/v2/contextos/7399.htm>. – Title from the screen.
5. La Cruzada. Pensamiento político de un general Franco. [Electronic resource] // Access mode: <http://www.generalisimofranco.com/Discursos/pensamiento/PDF/00001.pdf>. – Title from the screen.
6. Ley de Principios del Movimiento Nacional de 1958. [Electronic resource] // Access mode: <http://galeon.com/franquismo/web/movimiento.pdf>. – Title from the screen.
7. Jackson, G. The Spanish popular front. [Text] // Journal of contemporary History. – 1970. – №5(3). – p. 21-35.
8. La Educación en la Dictadura [Electronic resource] // Access mode: http://www.upct.es/seeu/_as/divulgacion_cyt_09/Libro_Historia_Ciencia/web/mapa-centro-tro-s/La%20educacion%20durante%20la%20Dictadura.htm. – Title from the screen.
9. Education, curriculum and masculinity in Spain [Electronic resource] / V. Pérez-Samaniego, C. Santamaría-García // Access mode: http://www.grimus.or.at/helden/outcome/Spain_english_final_version1.pdf. – Title from the screen.
10. Ley de 20 septiembre de 1938 sobre reforma de la Enseñanza Media Española. – Presented text.
11. Agustín Escolano. Leer y escribir en España. Doscientos años de alfabetización. [Text] – Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez. – 1992. – 418 p.
12. Новый энциклопедический словарь [Текст]: в 29 т. Т. 14 / под ред. К.К. Арсеньева – СПб: Типография акционерного общества «Брокгауз-Ефрон» – 1913. – 640 с.
13. История фашизма в Западной Европе [Текст] / под ред. Г.С. Филатова. – М.: Наука. – 1978. – 616 с.
14. Конвенція про права і обов'язки нейтральних держав та осіб у разі сухопутної війни. Конвенція, Міжнародний документ від 18.10.1907. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_193. – Назва з екрана.
15. Ley de 29 de julio de 1943 sobre ordenación de la Universidad española [Electronic resource] // Access mode: <http://www.filosofia.org/mfa/fae943a.htm>. – Title from the screen.

16. Ley de 17 de julio de 1945 sobre Enseñanza Primaria [Electronic resource] // Access mode: <http://legislacion.educa-alv.es/archivos/b2/b2.358.pdf>. – Title from the screen.
17. La Educación en la Dictadura. – Presented text.
18. Ley de 16 de julio de 1949 de bases de Enseñanza Media y Profesional [Electronic resource] // Access mode: <http://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1949/198/A03163-03164.pdf>. – Title from the screen.
19. La Educación en la Dictadura. – Presented text.
20. El Nacional Catolicismo. – Presented text.
21. Ley de 26 de febrero de 1953 sobre Ordenación de la Enseñanza Media [Electronic resource] // Access mode: http://www.iessandoval.net/sandoval/revista75/wrevista75_27.pdf. – Title from the screen.
22. Decreto-ley de 22 de diciembre de 1953 sobre Construcciones Escolares [Electronic resource] // Access mode: <http://www.boe.es/boe/dias/1964/07/06/pdfs/A08678-08679.pdf>. – Title from the screen.
23. La Educación en la Dictadura. – Presented text.
24. J.C. Domke. Education, Fascism, and the Catholic Church in Franco's Spain [Text]: Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy / Joan Cicero Domke. — Chicago, IL, 2011. — 165 p.
25. OEI - Sistemas Educativos Nacionales-España. Historia del Sistema Educativo Español. – Presented text.
26. La Ley 14/1970, de 4 de agosto, General de Educación y Financiamiento de la Reforma Educativa [Electronic resource] // Access mode: <http://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1970-852>. – Title from the screen.

References

1. 75 aniversario del fin de la Guerra Civil Española. [Electronic resource] // Access mode: <http://blogs.20minutos.es/yaestaellistoquetodolosabe/75-aniversario-del-fin-de-la-guerra-civil-espanola/>. – Title from the screen.
2. Ley de 20 septiembre de 1938 sobre reforma de la Enseñanza Media Española. [Electronic resource] // Access mode: <http://www.filosofia.org/mfa/fae938a.htm>. – Title from the screen.
3. OEI - Sistemas Educativos Nacionales-España. Historia del Sistema Educativo Español. [Electronic resource] // Access mode: <http://www.oei.es/quipu/espana/ESPA02.PDF>. – Title from the screen.
4. El Nacional Catolicismo. [Electronic resource] // Access mode: <http://www.artehistoria.jcyl.es/v2/contextos/7399.htm>. – Title from the screen.
5. La Cruzada. Pensamiento político de un general Franco. [Electronic resource] // Access mode: <http://www.generalisimofranco.com/Discursos/pensamiento/PDF/00001.pdf>. – Title from the screen.
6. Ley de Principios del Movimiento Nacional de 1958. [Electronic resource] // Access mode: <http://galeon.com/franquismo/web/movimiento.pdf>. – Title from the screen.
7. Jackson, G. The Spanish popular front. [Text] // Journal of contemporary History. – 1970. – №5(3). – p. 21-35.
8. La Educación en la Dictadura [Electronic resource] // Access mode: http://www.upct.es/seeu/_as/divulgacion_cyt_09/Libro_Historia_Ciencia/web/mapa-centros/La%20educacion%20durante%20la%20Dictadura.htm. – Title from the screen.
9. Education, curriculum and masculinity in Spain [Electronic resource] / V. Pérez-Samaniego, C. Santamaría-García // Access mode: http://www.grimus.or.at/helden/outcome/Spain_english_final_version1.pdf. – Title from the screen.
10. Ley de 20 septiembre de 1938 sobre reforma de la Enseñanza Media Española. – Presented text.
11. Agustín Escolano. Leer y escribir en España. Doscientos años de alfabetización. [Text] – Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez. – 1992. – 418 p.
12. Novyj jenciklopedicheskij slovar' [Tekst]: v 29 t. T. 14 / pod red. K.K. Arsen'eva – SPb: Tipografija akcionernogo obshhestva «Brokgauz-Efron» – 1913. – 640 s.
13. Istorija fashizma v Zapadnoj Evrope [Tekst] / pod red. G.S. Filatova. – M.: Nauka. – 1978. – 616 s.
14. Konvencija pro prava i obov'jazky nejtral'nyh derzhav ta osib u razi suhoputnoi' viny. Konvencija, Mizhnarodnyj dokument vid 18.10.1907. [Elektronnyj resurs] // Rezhym dostupu: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_193. – Nazva z ekrana.
15. Ley de 29 de julio de 1943 sobre ordenación de la Universidad española [Electronic resource] // Access mode: <http://www.filosofia.org/mfa/fae943a.htm>. – Title from the screen.
16. Ley de 17 de julio de 1945 sobre Enseñanza Primaria [Electronic resource] // Access mode: <http://legislacion.educa-alv.es/archivos/b2/b2.358.pdf>. – Title from the screen.
17. La Educación en la Dictadura. – Presented text.
18. Ley de 16 de julio de 1949 de bases de Enseñanza Media y Profesional [Electronic resource] // Access mode: <http://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1949/198/A03163-03164.pdf>. – Title from the screen.
19. La Educación en la Dictadura. – Presented text.
20. El Nacional Catolicismo. – Presented text.
21. Ley de 26 de febrero de 1953 sobre Ordenación de la Enseñanza Media [Electronic resource] // Access mode: http://www.iessandoval.net/sandoval/revista75/wrevista75_27.pdf. – Title from the screen.
22. Decreto-ley de 22 de diciembre de 1953 sobre Construcciones Escolares [Electronic resource] // Access mode: <http://www.boe.es/boe/dias/1964/07/06/pdfs/A08678-08679.pdf>. – Title from the screen.
23. La Educación en la Dictadura. – Presented text.
24. J.C. Domke. Education, Fascism, and the Catholic Church in Franco's Spain [Text]: Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy / Joan Cicero Domke. — Chicago, IL, 2011. — 165 p.
25. OEI - Sistemas Educativos Nacionales-España. Historia del Sistema Educativo Español. – Presented text.
26. La Ley 14/1970, de 4 de agosto, General de Educación y Financiamiento de la Reforma Educativa [Electronic resource] // Access mode: <http://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1970-852>. – Title from the screen.

Сапицкая Е.М., Золотарь С.А. Образование в Испании во времена диктатуры Франсиско Франко

В статье освещены идеологические и законодательные основы функционирования образовательных институтов Испанского государства после победы в Граждан-

ской войне и во времена диктатуры генералиссимуса Франсиско Франко Баамонде. Рассмотрена степень влияния государства и церкви на образование на протяжении всего существования политического режима как фактически, так и законодательно. Также проанализирована эффективность образования в разные времена функционирования диктатуры Франко. Определены особенности разделения испанского образования по уровням, приведены аналогии с современной украинской системой образования.

Ключевые слова: образование, среднее образование, профессиональное образование, высшее образование, диктатура, Франсиско Франко Баамонде, Испанская Фаланга, Национальное Движение, Испания, католическая церковь, Гражданская война.

Sapytska O.M., Zolotar S.A. Education in Spain during the dictatorship of Francisco Franco bahamonde

In this article it is present the ideological and legal principles of operation of educational institutions of the Spanish state after the victory in the Civil War and in the time of the dictatorship of Generalissimo Francisco Franco Baha-

monde. Considered grading influence of the state and the Catholic Church in education throughout the existence of the political regime. Also analyzed the effectiveness of education at different times functioning of the Franco's dictatorship. The features of the division of education at the levels are similar to the modern Ukrainian education system.

Keywords: education, secondary education, vocational education, higher education, dictatorship, Franco Francisco Bahamonde, FET y de las JONS, the National Movement, Spain, Catholic Church, Civil War.

Сапицька Олена Михайлівна – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Золотар Степан Андрійович – ст. гр. ЮІ-331 Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: д.іст.н., професор **Дьомін О.Б.**

Стаття подана 28.12.2016

УДК 378(477)

МІСІЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ У СУЧАСНОМУ КОНТЕКСТІ**Сафонова Н.М.****THE MISSION OF THE HIGH SCHOOL IN UKRAINE
IN THE CONTEXT OF GLOBAL ISSUES****Safonova N.M**

У статті окреслені й аналізуються окремі аспекти діяльності вищої школи у сучасному контексті проблем освіти другої половини XX – початку XXI ст.

Зазначено, що названа тема викликає інтерес науковців, дослідників, практичних працівників вищої школи тощо. Спираючись на їх дослідження, авторка визначила мету та завдання власного вивчення, поставила за мету окреслити й проаналізувати лише деякі аспекти названої проблеми: як головний постачальник кадрів у будь-якій сфері – промисловості, сільському господарстві, науці, культурі, зростанні добробуту й духовності - саме вища школа здатна відігравати ключову роль, бути генератором розвитку суспільства. Ці питання потребують більш чіткого окреслення й виваженого аналізу.

Доведено, що інтенсивний шлях розвитку вітчизняних вищих навчальних закладів з врахуванням світових стандартів вимагає прирощення нових знань, які так необхідні в Україні. Адже, зокрема, через брак спеціалістів у галузі європейської інтеграції українцям важче грамотно вбудувати стосунки з європейською спільнотою.

У статті проаналізовано, що процес інтеграції, у тому числі й вищої школи, вимагає, щоб її випускники практично володіли хоч би двома робочими мовами: англійською та французькою, англійською та німецькою, англійською та іспанською. У ряді вищих навчальних закладів України, зокрема Києво-Могилянській академії, викладання на окремих спеціальностях ведеться виключно англійською мовою. Це не викликає труднощів для її випускників при продовженні ними навчання у вищих навчальних закладах Європи тощо.

Показано, що взаємодія держави з вищою школою може визначатися декількома типами зв'язку між ними: жорсткий, послаблений і вільний. При цьому зауважено, що послаблений тип відносин зовсім не характеризується абсолютною самостійністю, а лише передбачає наявність інших залежностей замість традиційних; в першу чергу це може виявлятися в намаганнях режиму зберегти духовний контроль в освітянській сфері при одночасному зменшенні її економічної підтримки.

Робиться висновок про те, що в умовах розбудови держави в Україні відбувалася переорієнтація вищої школи на

розвиток особистості, світовий досвід та стандарти, використання ефективних технологій навчального процесу. Нині, коли в Україні готується комплексне реформування освіти, вищої у тому числі, дуже важливо за пропонуваними новаціями не втратити напрацьовані національні цінності освітянського досвіду, що перевірене життям не одного покоління співвітчизників.

Ключові слова: *освіта, вища школа, сучасний контекст, набутий досвід, європейські стандарти освіти.*

Звертаючись до питання досвіду подолання складних ситуацій у розвитку країн, дійдемо розповсюдженого висновку: історія неодноразово наводила приклади, коли культурні і політичні діячі вбачали можливість порятунку свого суспільства від посередності або кризового становища (а посередність є також проявом кризи) через реформи і розвиток освіти. Місія вищої школи не була однаковою протягом всього його тисячолітньої історії, але розуміння місії сучасного університету, сучасної вищої школи неможливо без звернення до історичного контексту. Так, трансформація університету, його цілей і цінностей відбувалися під тиском зовнішніх обставин, і кожна така зміна породжувала свої звичаї і традиції, безпосередньо відбивалася на принципах складання освітніх програм і проведенні філософських і наукових досліджень.

Соціальна функція виробництва культури – цей рівень дій вищої школи має тенденцію загострення й дедалі більшої актуальності.

Названа тема викликає інтерес науковців, дослідників, практичних працівників вищої школи тощо. Зокрема, увагу привертають публікації Гондюла В. П. «Вища школа України на порозі XXI ст.», Таланчука П. М. «Україна XXI століття: стратегія освіти», Любада О. О., Федоренка Д. Т. «Розвиток вищої школи педагогічної освіти України в XXI

сторіччі», монографія Курило В. С. «Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у XX столітті», а також докторська дисертація Герасіної Л. М. «Оновлення сучасної вищої школи в контексті глобальних проблем освіти» [1-6] та ін.

Як головний постачальник кадрів у будь-якій сфері – промисловості, сільському господарстві, науці, культурі, зростанні добробуту й духовності – саме вища школа здатна відігравати ключову роль, бути генератором розвитку суспільства. На наш погляд, ці питання потребують більш чіткого окреслення й виваженого аналізу. Звичайно, висвітлення такої глибокої проблеми потребує окремого солідного дослідження. Проте, у наданій статті автор ставить за мету окреслити й проаналізувати лише деякі аспекти названої проблеми, враховуючи дослідження попередників, їх висновки і узагальнення.

За десятиліття радянського періоду та й чималі роки незалежної України в ній склалась певна система вищої освіти, яка розвивалась екстенсивно, здебільшого кількісно [7]. Нині в Україні за великою кількістю вищих навчальних закладів спостерігається певна перенасиченість спеціалістів, що ускладнює їх працевлаштування за фахом. Україна як складова європейського, світового процесу стає на шлях зростаючої інтеграції, інтенсифікації в діяльності у тому числі й вищої школи. Вже виникли перші великі вузівські об'єднання, що відповідають світовим стандартам, в усякому разі вони ставлять таку мету (Київ, Львів, Кривий Ріг тощо). Це надасть можливість запозичення й обміну досвідом, здобуття якісної освіти. А якщо при цьому в Україні пройдуть реальні реформи, а не їх імітація, то жодних ризиків для держави не буде.

Такі зміни в Україні вкрай необхідні, насамперед щодо молоді і студентства зокрема. Адже вона з часом у якості зрілих громадян України визначатиме її імідж і світосприймання. Тому вища школа в сучасних умовах покликана не лише надавати відповідні фахові знання своїм вихованцям, а й формувати у них натхнення та переконання, що не існує чогось неможливого. На жаль, в Україні відчуття можливості щось змінити поступово стирається, а це може стати найбільшою поразкою молодого покоління. Тому й виникає усвідомлення: обмеженість дій молоді – це лише зручна для когось установка, а не закон природи. Для авторитарної влади найбільш ефективною і прийнятною є пасивна молодь.

Характерно, що у європейському середовищі навіть поняття успіху різоче інше, ніж в Україні: успішною вважається людина, якій цікаво жити. Молодь Європейського Союзу має змогу дивитися на світ набагато ширше, ніж крізь призму проблем власної країни – консолідована демократія вивільняє енергію суспільства на велику кількість корисних справ [8]. Молоді України і, зокрема, студентській, доводиться боротися за демократичні свободи, свої права, якісну освіту, покращення стандартів життя.

Інтенсивний шлях розвитку вітчизняних вищих навчальних закладів з врахуванням світових стандар

тів вимагає прирощення нових знань, які так необхідні в Україні. Адже, зокрема, через брак спеціалістів у галузі європейської інтеграції нам важче грамотно вибудувувати стосунки з європейською спільнотою. Потрібно знати не лише те, що цікаво для нас у співпраці з ЄС, а й що цікавить його у відносинах з Україною та іншими державами Європейської політики суспільства. Тому потрібен глибший рівень розуміння політичних процесів у ЄС, щоб мати змогу передбачити визначальні зміни й хоча б усвідомлювати їхнє значення, не кажучи вже про спроби впливати на них. Однак, в Україні сьогодні європейською картою часто маніпулюють, зокрема щодо майбутньої Зони вільної торгівлі. До того ж характерно, що дискутують з цього приводу не науковці, а політики чи заполітизовані експерти [9].

У порівнянні з європейськими стандартами освіти наш національний досвід підготовки фахівців не є «мобільним». На ньому все ще позначається вплив досвіду з радянських часів. І сьогодні наочно видна різниця навчання у європейських і українських вищих навчальних закладах. Основа такої різниці – різні підходи до навчання. Не можна стверджувати, що в українських візах даються більш поверхові знання. Проте численні факти свідчать, що навчання студентами України не сприймається так серйозно, як робота.

Порівнюючи європейський і вітчизняний досвід вищої освіти, останньому є чого повчитися у першого. Насамперед, це єдине зобов'язання й відповідальність – навчання. Можливо й вітчизняним університетам доцільно відходити від десятиліттями напрацьованих стереотипів, виправданих в історичних умовах замкненого, ізольованого від світу існування державної системи, і нині, коли так зросла ця потреба в умовах європейської інтеграції. На наш погляд, особливо стосовно підготовки гуманітарних фахівців, заслуговує уваги досвід розподілу навчальних дисциплін і часу, відведеного на них, накопичений інтегрованими навчальними закладами Європи. Так, у Коледжі Європи (з кількома територіальними відділеннями, як-то: бельгійське, польське та ін.) рівень навчання вищий, ніж у Сорбонні.

Процес інтеграції, у тому числі й вищої школи, вимагає, щоб її випускники практично володіли хоч би двома робочими мовами: англійською та французькою, англійською та німецькою, англійською та іспанською. У ряді вищих навчальних закладів України, зокрема Києво-Могилянській академії, викладання на окремих спеціальностях ведеться виключно англійською мовою. Це не викликає труднощів для її випускників при продовженні ними навчання у вищих навчальних закладах Європи тощо. Справжнім викликом стає друга робоча іноземна мова: слухання лекцій, складання іспитів. Проте подолання труднощів (практичне засвоєння другої іноземної мови) з часом відкриває перед такими фахівцями великі можливості для працевлаштування і забезпечення рівня добробуту.

Взаємодія держави з вищою школою може виразитися декількома типами зв'язку між ними: жорсткий, послаблений і вільний. Характер же будь-якого типу зв'язку залежить в першу чергу від типу держави. Тоталітарно-авторитарний тип держави передбачає найвищу залежність освітянських структур, яка виявляється в двох площинах: економічній (матеріально-фінансовій) і духовній (тобто змістовно-ідеологічній). Ніхто не буде заперечувати, що вільний тип відносин держави з освітянськими структурами позначається і на розвитку особистості, і суспільства в цілому. Адже саме такі соціальні стосунки здатні забезпечити необхідні умови для прогресу в сфері освіти. Але в жодному разі це не означає відсутність підтримки (фінансової, економічної, правової) та контролю з боку держави. Відсутність жорсткої залежності від держави вищої школи фактично виявляється у створенні реальних обставин для більш ефективного розвитку останньої.

Доцільно зауважити, що послаблений тип відносин зовсім не характеризується абсолютною самостійністю, а лише передбачає наявність інших залежностей замість традиційних; в першу чергу це може виявлятися в намаганнях режиму зберегти духовний контроль в освітянській сфері при одночасному зменшенні її економічної підтримки. Будь-яка ідеологія намагається пояснити та аргументувати той соціальний і політичний порядок, який вона намагається захистити засобами апеляції до природних законів. Ідеологія сама стає фактором формування людини, а створені нею міфи, особливо за допомогою системи освіти і засобів масової інформації, будують людину за визначеною формулою.

Ми звернулися до такого коментарю саме тому, що вважаємо: всебічний аналіз дозволяє розширити традиційне бачення процесів у вищій школі, що позначиться на її подальшому розвитку, а разом з тим – і суспільства в цілому.

Університет, в першу чергу, дає вищу освіту, яку має отримати середня людина. Піднявши середню людину на рівень часу, тобто зробивши її людиною культурною, необхідно зробити її добрим професіоналом. Педагогіку (а ми з вами є представниками педагогіки вищої школи) фактично слід розглядати як засіб здійснення соціальної та культурної реконструкції.

Університет як ретранслятор і вихователь культури – саме в цьому іспанський педагог-мислитель Хосе Ортега-і-Гассет вбачав місію вищого навчального закладу. Іспанський філософ минулого століття у важкі 30-40-і роки громадянської війни і її наслідків в Іспанії звертався до необхідності подолання внутрішнього протистояння в країні та піднесення статусу Іспанії в Європі через освітянські реформи[10]. Його роздуми щодо освіти, що розглядають водночас і місію університету, дозволяють провести певну паралель із сьогоденням нашої молоді держави. Бо українська освіта протягом 20-річчя також віддзеркалювала усі економічні і політичні негаразди суспільства, що було надто відчутно.

Сьогодні відбувається зниження ролі викладача як єдиного "власника" наукових знань і росте його роль як експерта і консультанта, що допомагає студенту орієнтуватися у світі наукової інформації. У процесі реалізації функцій педагогічної діяльності вирішуються такі групи завдань як:

активізація пізнавальної діяльності студентів, організація самостійного навчання студентами, якісний виклад матеріалу, виділення ключових понять, закономірностей, побудова узагальнюючих висновків, використання інформаційних технологій навчання.

Безперечним є те, що на сьогоднішній день велике значення має отримання якісної вищої освіти. Незважаючи на величезну кількість навчальних закладів у світі, попит на ринку освітніх послуг як і раніше перевищує пропозицію. Український споживач освітніх послуг налаштовується все більше на отримання освіти за дистанційною формою – як більш зручної й не менш ефективної. Дистанційне навчання створює рівні можливості для бажаючих отримати освіту, підвищити кваліфікацію, пройти перепідготовку та знайти роботу. Дана система дозволяє отримати вищу освіту паралельно з основною діяльністю людини, розширює можливості громадян в навчанні за кордоном, отриманні вчених ступенів, визнаних міжнародним освітнім співтовариством. Дистанційна освіта передбачає більш широкі перспективи у виборі вузу. Реальність примушує замислюватися про те, хто більше буде котируватися на ринку праці: людина, яка отримала освіту у формі дистанційного навчання в престижному навчальному закладі, або випускник, який закінчив очне відділення невідомого місцевого вузу. Звичайно, рівень затребуваності навчання і можливості отримати освіту за допомогою комунікаційних технологій залежить від економічного розвитку окремо взятої країни. Безсумнівно, не можна порівнювати, скажімо, Японію, де комп'ютерна грамотність населення та доступність технологічних засобів досягає 80%, і Україну, де доступ в Інтернет має не кожний[11]. Але, незважаючи на це, не можна не визнати, що і в нашій країні популярність дистанційного навчання зростає з кожним роком. Дана освітня система, так само як і будь-яка інша, має ряд плюсів і мінусів, а головне – має майбутнє. Отже, модернізація освіти передбачає: оптимізацію державних управлінських структур, децентралізацію управління; перерозподіл функцій та повноважень між центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та навчальними закладами; перехід до програмно-цільового управління, поєднання державного і громадського контролю; впровадження нової етики управлінської діяльності, що базується на принципах взаємоповаги, позитивної мотивації; прозорість розроблення експертизи, апробації та затвердження нормативно-правових документів; створення системи моніторингу ефективності управлінських рішень, їх впливу на якість освітніх послуг на всіх рівнях; організацію експерименталь-

ної перевірки та експертизи освітніх інновацій; впровадження новітніх інформативно-управлінських і комп'ютерних технологій; демократизацію процедури призначення керівників навчальних закладів, їх атестацію; удосконалення механізму ліцензування, атестації та акредитації навчальних закладів; підвищення компетентності управлінців усіх рівнів; більш широке залучення до управлінської діяльності талановитої молоді, жінок, а також виховання лідерів у сфері освіти.

Складовими освітнього процесу, як завжди, залишаються надання якісної освіти фундаментального характеру, навичок самостійного подальшого навчання, мотивації самоосвіти. Втім, у педагогіці є аксіома: інтелект відточується інтелектом, характер виховується характером, особистість формується особистістю. В даному випадку яскрава, неординарна, приваблива особистість педагога стає важливою умовою і засобом досягнення успіху у виховній та освітній діяльності.

Традиції, сучасні цінності, усвідомлення перспективи формують і спрямовують діяльність молоді людини. Необхідно орієнтуватися на студента, а саме на його здатність вчитися, й на те, що необхідно йому для життя. Лише за цих обставин університети, вища школа здатні знову, як у кращі свої роки, відігравати провідну роль в європейській історії. З огляду на складні часи перманентної реформи в освіті України ми повинні усвідомити це і внутрішньо координувати наші цілі і форми діяльності.

Набутий в Україні досвід свідчить, що в цьому відношенні є певні досягнення, суттєві зрушення, хоч і не вирішені проблеми мають місце.

Отже, в умовах розбудови держави в Україні відбувалася переорієнтація вищої школи на розвиток особистості, світовий досвід та стандарти, використання ефективних технологій навчального процесу. Нині, коли в Україні готується комплексне реформування освіти, вищої у тому числі, дуже важливо за пропонуваними новаціями не втратити напрацьовані національні цінності освітянського досвіду, що перевірне життям не одного покоління співвітчизників. Подальше дослідження означеної проблематики доцільно, на наш погляд, розглянути у контексті порівняння стратегій і напрямів реформування вищої освіти в європейських країнах та вітчизняної вищої школи часів незалежності.

Л і т е р а т у р а

1. Гондюл В. П. Вища школа України на порозі XXI ст. // Рід. shk. – 1993. – № 5. – С. 63 – 67.
2. Алексеев Ю.М. Україна: освіта і держава (1987-1997 рр.). - К.: Експрес-Об'ява, 1998. -110 с.
3. Курило В. С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у XX столітті. – Луганськ: ЛДПУ, 2000. – 460 с.
4. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985рр.). – К.: Либідь, 1992. – 195 с.
5. Пихоя Р. Советский Союз: история власти (1945 - 1991). – М., 1998.
6. Баран В. К. Україна 1950 – 1960-х рр. – Львів, 1996.
7. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945 - 1991). – Львів, 2003.
8. Литвин В. М. Історія України (у 3-х томах). – Том III. Новітній час (1914 - 2004). Книга друга. – К.: Видавнич. дім «Альтернативи», 2005. – С. 174.
9. Бойко О. Д. Історія України у XX столітті: 20-ті – 90-ті роки (навчальний посібник для студентів). – Ніжин: «Стиль», 1994. – С. 203
10. <http://polit.ru/article/2013/05/07/auzan/>
11. http://www.koob.ru/ortega_y_gasset/mission_o

References

1. Gondjul V. P. Vyshha shkola Ukrainy na porozі NHI st. // Rid. shk. – 1993. – № 5. – S. 63 – 67.
21. Aleksjejev Ju.M. Ukrai'na: osvita i derzhava (1987-1997 rr.). - K.: Ekspres-Ob'java, 1998. -110 s.
22. Kurylo V. S. Osvita ta pedagogichna dumka Shidnoukrai'nskogo regionu u HH stolitti. – Lugans'k: LDPU, 2000. – 460 s.
23. Majboroda V. K. Vyshha pedagogichna osvita v Ukrai'ni: istorija, dosvid, uroky (1917-1985rr.). – K.: Lybid', 1992. – 195 s.
24. Pyhoja R. Sovetskyj Sojuz: ystoryja vlasty (1945 - 1991). – M., 1998.
25. Baran V. K. Ukrai'na 1950 – 1960-h rr. – L'viv, 1996.
26. Baran V. K. Ukrai'na: novitnja istorija (1945 - 1991). – L'viv, 2003.
27. Lytvyn V. M. Istorija Ukrai'ny (u 3-h tomah). – Tom III. Novitnij chas (1914 - 2004). Knyga druga. – K.: Vydavnych. dim «Al'ternatyvy», 2005. – S. 174.
28. Bojko O. D. Istorija Ukrai'ny u HH stolitti: 20-ti – 90-ti roky (navchal'nyj posibnyk dlja studentiv). – Nizhyn: «Styl'», 1994. – S. 203
29. <http://polit.ru/article/2013/05/07/auzan/>
30. http://www.koob.ru/ortega_y_gasset/mission_o

Сафонова Н. М. Миссия высшей школы Украины в современном контексте.

В статье очерчены и анализируются отдельные аспекты деятельности высшей школы в современном контексте проблем образования второй половины XX – начала XXI в. Проанализирована история и историография вопроса, изучено мнение педагогов и философов, которые в своих исследованиях касались вопросов деятельности университета в целом и современного университета в частности.

Ключевые слова: образование, высшая школа, мировой контекст, приобретенный опыт, европейские стандарты образования.

Safonova N.M. The mission of the high school in Ukraine in the context of global issues.

The article outlined and analyzed some aspects of higher education in the contemporary context of education the second half of the XX - XXI century.

Indicated that called the topic of interest of scientists, researchers, practitioners of high school and more. Based on their research, the author has identified goals and objectives of their own study set out to describe and analyze only some aspects of the above problem, the main supplier of staff at any sector - industry, agriculture, science, culture, the welfare and spirituality - that higher education can play a key role, be a generator of social development. These issues require a clearer delineation and a careful analysis.

Proved that the intensive development of domestic institutions of higher education, taking into account international standards require new increment of knowledge that are so needed in Ukraine. After all, in particular because of the lack of specialists in European integration harder Ukrainian competently build relations with the European community.

The article analyzes the process of integration, including high school, requires that its graduates had virtually even two working languages: English, French, English and German, English and Spanish. A number of universities in Ukraine, including Kiev-Mohyla Academy, teaching in certain specialties is in English. It is not difficult for graduates continuing their education at the higher educational institutions of Europe and others.

It is shown that the interaction with the high school state can be defined several types of communication between them: hard, weakened and free. This noted that weakened type of relationship is not characterized by absolute autonomy, but only provides for other addictions instead of the traditional; first of all it can manifest itself in efforts to maintain spiritual control mode in the educational field while reducing its economic support.

The conclusion is that in a state building in Ukraine there was a reorientation of higher school on personality development, international experience and standards, the use of efficient technologies for the educational process. Now that Ukraine is preparing a comprehensive reform of education, including higher, it is important for the proposed innovations is not to lose elaborated national values educational experience that tested the life of several generations of compatriots.

Keywords: *Education, higher education, the global context, the experience gained, the European educational standards.*

Сафонова Наталія Михайлівна – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Рецензент: д.іст.н., професор **Дьомін О.Б.**

Стаття подана 12.09.2016

УДК 94(477)

**ЗАПОЧАТКУВАННЯ МОНЕТНОГО ВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ НА ЛВЗ
ПОЧАТОК 90-Х РР. ХХ СТ.****Сергієнко Г.С. Новікова Ю.С.****THE EMERGENCE OF COINAGE IN UKRAINE ON LMTP
THE EARLY 90-IES OF TWENTIETH CENTURY****Sergienko G.S., Novikova J.S.**

*У статті на основі всебічного аналізу архівних документів та історичних досліджень проаналізовано процес зародження монетного виробництва на Луганському верстатобудівному заводі. Авторами досліджені причини обрання Луганського заводу монетним двором незалежної України, які полягають у досвіді понадмасового виробництва виробів, яке подібно із технологічним процесом чеканки монет; з наявністю висококваліфікованих кадрів та відповідного обладнання тощо. В статті наведені данні стосовно розробників ескізів і перших технологів монет, залучених до карбування. На основі документів виявлені основні етапи становлення монетної справи в Україні: підготовка територій та цехів, навчання персоналу, етап засекречення процесу карбування монет, перші проби. Саме використання в роботі архівних документів, котрі містять достовірні дані додають наукову цінність публікації. Обробка джерельної бази дозволяє зробити висновок стосовно мети роботи, яка є розкритою майже в повному обсязі. Окремо досліджені особливості реформування заводу для нового виробництва. Публікація має чітку структуру періодизації виробничого процесу, що дає в повній мірі отримати уявлення щодо налагодження роботи на заводі. Також у статті багато уваги приділено персоналіям, завдяки яким було покладено початок чеканки монет сучасної незалежної України. В статті зроблені відповідні висновки, які дозволили узагальнити та систематизувати матеріал для подальшого його використання. **Ключові слова:** монетне виробництво, монетний двір, Луганський верстатобудівний завод, НБУ, розмінна монета, пуансон, номінал, метиз.*

Існування жодної держави неможливе без функціонування грошової системи. Саме тому, коли наприкінці 80-х років ХХ століття намітився розпад СРСР, в Україні гостро постало питання про створення національної грошової одиниці взагалі і монети зокрема. Одним з-поміж перших це питання порушив на установчій Львівській красвій конференції, яка відбулася 7 травня 1989 р., старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту економіки АН України М.А. Швайка. Питання розробки нової національної валюти неодноразово пі-

діймалось і на засіданнях Верховної Ради. Так, більш повну й детальну програму створення національної грошової системи Національного банку України М.А. Швайка висловив у своїх доповідях на Всеукраїнському з'їзді Руха 8 вересня 1990 р., а потім 19 липня 1991 р. – в залі Верховної Ради, вже у якості народного депутата і заступника голови Комісії з питань економічної реформи.

Питання, пов'язані з дослідженнями історії монетного виробництва в сучасній Україні цікавлять як істориків, які займаються економічною історією так і спеціальними історичними дисциплінами. Особливої уваги заслуговують праці луганських дослідників-краєзнавців О. Люлька [5, 6, 8], О. Князевої [4], В. Подова [7], Ю. Темніка [9, 10] та ін. Втім комплексне окреме дослідження щодо зародження та розвитку монетного виробництва на Луганському верстатобудівному заводі наразі відсутнє.

Мета даної роботи полягає в дослідженні особливостей розвитку монетного виробництва України на Луганському верстатобудівному заводі у 90-х рр. ХХ ст.

У 1991 р. була скликана група художників, яка мала розробити дизайн грошових знаків, до якої увійшли майже всі українські художники-графіки: народний художник О. Данченко, заслужені діячі мистецтв В. Перевальський, В. Чебанік, заслужені художники В. Юрчишин, С. Якутович, В. Лопата. Консультував групу кандидат мистецтвознавства С. Білоконь. На спільному засіданні групи з членами Комісії Верховної Ради України з питань культури і національного відродження і представниками НБУ було визначено коло історичних постатей, портрети яких мали бути розміщені на національних банкнотах. А серед багаточисельних назв, які було запропоновано: український долар, карбованець та ін. – було вирішено повернути, за пропозицією М. Швайки, стародавню назву гривня, яка існувала у Київській Русі.

Проект двох художників В.І. Лопати та Б.М. Максимова було визнано найкращим і Голова Верховної Ради УРСР Л.М. Кравчук відокремив з-поміж загального ряду саме їхню купюру. І як переможці конкурсу вони отримали замовлення на розроблення дизайну й решти ряду номіналів банкнот. Роботу розподілили за напрямками – один малював портрети й архітектурні пам'ятки, інший розробляв дизайн купюр [2, 344].

Складне й неоднозначне питання постало з визначенням назви української монети. Було представлено безліч варіацій її назви. Наприкінці 1991 р. за попередньою рекомендацією Міністерства фінансів України одну соту основної грошової одиниці гривні було вирішено назвати стотінкою. Були навіть визначені її номінали (1, 5, 10, 25 стотінок), вага, діаметр та річна програма, але вчасно згадали, що грошова одиниця з такою ж самою назвою вже існує у Болгарії та було вирішено шукати назву існуючої монети в історичному минулому власної держави. Було чимало варіантів: резана, гроші, копи та ін. У лютому 1992 р. дизайн останніх двох навіть почали розробляти в якості монет автори банкнот. Врешті решт зупинилися на запропонованій В. Лопатою назві – шагі. І як тільки було прийнято Верховною Радою герб, художники розпочали розробку нової монети.

Розробивши ескізи чотирьох номіналів 1, 5, 10, 25 шагів (їхні копії були відразу ж були переслані на ЛВЗ для виготовлення з металу), Б. Максимов та В. Лопата були змушені припинити роботу над ними. Це пояснювалося тим, що очікувалася чергова зміна назви монет. Ескізи, які були отримані заводом і які стали тепер не потрібними, були одразу ж надійно сховані у першому відділі та архіві інструментального виробництва. Але, якимось чином, назва шагі, не дивлячись на всю секретність та заборони, перейшла на цехові монети, які почали виготовляти в інструментальному виробництві [3, 397].

Паралельно урядом України вирішується ряд технічних питань, головне з яких – місце виробництва майбутньої розмінної монети. Одним з потенційних претендентів було визнано Луганський верстатобудівний завод, який за роки УРСР виріс у найкрупніше підприємство оборонної промисловості, ставши разом з тим флагманом вітчизняного верстатобудування. Слід підкреслити, що на вказаному підприємстві паралельно із виготовленням часто унікальних й високоточних верстатів й товарів народного споживання ще з середини 50-х рр. ХХ ст. в цеху №2, а пізніше й в цеху №4 починається випуск різноманітних знаків, значків та пам'ятних медалей, які відображали життя міста й країни.

1 жовтня 1991 р. завод отримав від Верховної ради України запит «поручить своїм спеціалістам в срочном порядке отработать вопросы, связанные с выпуском металлических монет» [11].

Відомо, що подібні запити отримали й інші підприємства, які приймали участь у конкурсі, спеціалісти яких, як і спеціалісти ЛВЗ, багаторазово їздили

до Києва на різноманітні консультації й наради, представляючи переваги своїх підприємств. На одній з таких нарад луганчани представили підборку сувенірних, спортивних й пам'ятних медалей, які були виготовлені ЛВЗ у різні роки. Зразки були і в інших підприємствах, але виконані в альтернативній техніці виготовлення – безвідхідній порошковій металургії. Виявилось, що ще до цього конкурсу чеканку на заготівках, отриманих методом порошкової металургії на своєму підприємстві пропонував НБУ у 1991 р. канадський інженер українського походження Б. Мацків.

Наприкінці 1991 р. з-поміж усіх претендентів на право розміщення першого монетного двору України залишились тільки два підприємства: виробничі об'єднання «Електрон» у м. Суми і «Луганський верстатобудівний завод» у м. Луганську, які мали дуже важливу перевагу – майже готові площини для побудови монетного двору [12].

За дорученням Держкомоборонпромашу з-поміж спеціалістів Дніпровського проектного інституту було сформовано дві бригади, які, відвідавши ці заводи, розглянули у комплексі їх готовність й здатність у найкоротший термін з мінімальними витратами забезпечити виконання найважливішого державного замовлення. Підсумки цих поїздок було заслухано на засіданні комісії, яка складалася з представників Міноборонпрому, НБУ і обох заводів-конкурсантів.

В результаті перегонів переможцем було визнано ПО «Луганський верстатобудівний завод», чому сприяли наступні фактори:

- 1) наявність висококваліфікованих кадрів;
- 2) досвід понадмасового виробництва виробів шляхом листоштамповки (у даному випадку набойів), який подібний із технологічним процесом чеканки монет;
- 3) наявність обладнання (вирубних пресів, печей для відпалювання тощо), яке було можливим пристосувати на деяких технологічних етапах виробництва монет, звідси зниження державних витрат (адже гроші при передаванні почесного замовлення верстатобудівельному заводу знадобилися б лише для закупівлі найнеобхіднішого – чеканочних пресів і деяких верстатів для виготовлення чеканочного інструменту);
- 4) близькість розташування Луганського верстатобудівельного заводу до заводу-постачальника монетного металу;
- 5) здатність заводу до самовідтворення, тобто можливість виготовити у себе обладнання, якого не вистачає, майже будь-якої складності, щоб не втрачати час на його пошуки та гроші – на його придбання;
- 6) режимний характер виробництва [5, 131].

У цей час київські художники закінчували розробку дизайну монет. І ЛВЗ, як їх виробнику, пропонувалося надіслати в Київ свого представника для остаточного узгодження дизайну, яким став П.Н.Черепакін. До його поїздки, в надії отримати

замовлення на виготовлення жетонів Київського метрополітену, дизайн якого розробила Н.Н. Мітіна, викарбували кілька зразків з нержавіючої сталі. Перша робота Луганського монетного двору "нумізматичного характеру", у зв'язку з передачею замовлення Київському заводу "Арсенал", так і залишилася незатребуваною.

Наприкінці квітня 1992 р. НБУ зажадав засекретити виробництво монет. Головний технолог Н.Ф. Люшин запропонував слово "монета" замінити словом "метиз". Тому на заводі слово "монета" більше не згадувалося. З метою засекречення були перейменовані і всі відділи виробництва монет [8, 174].

Наступним кроком стало підвищення кваліфікації виробників на заводі. Так, у серпні 1992 року В.Г. Лобас і П.Н. Черепакін були направлені до Англії для вивчення технології виробництва монет на практиці і уточнення термінів постачання замовленого устаткування. Проходячи на монетному дворі по технологічному ланцюжку виготовлення інструменту для ЛВЗ П.Н. Черепакін побачив, що оброблюваний на зменшувальній машині аверс п'ятдесяти копійчаної монети має втиснутий герб. Судячи з усього, працівники НБУ, ніколи не займалися технічною стороною виробництва монет, прислали сюди помилково невірний ескіз. Про побачене він повідомив супроводжуючій їх особі. Але ніяких заходів щодо виправлення помилки зроблено не було. Тому, вона виявилась тільки в Луганську при отриманні цих пуансонів.

Переслідуючи такі ж цілі – підвищення кваліфікації співробітників 22 грудня 1992 р. на монетні двори Німеччини для вивчення технології виготовлення Чеканочних інструментів на запрошення фірми "Grabener" був направлений старший майстер дільниці виготовлення чеканочних пуансонів інструментального виробництва Н.І. Лицоев [6, 42]. Повернувшись, він у своєму письмовому звіті детально описав побачене, зробив аналіз роботи монетних дворів Німеччини та Луганська. Намітив план роботи керованої ним ділянки. Цікава його приписка на останній сторінці звіту: "Мюнхен. 26.10.1992 р. Директор монетного двору висловив велике здивування з приводу великої кількості монет, які пропонуються освоїти в Україні. Ніде в світі цього не робиться. Оптимальна кількість - вісім монет. Рішення про випуск латунних монет дуже неекономічне" [5, 168]. Можливо, саме ця приписка стала основою для ініціювання заводом перед НБУ питання про зменшення кількості номіналів до семи, шляхом ліквідації не кратних гривні номіналів 3 і 15 копійок.

Для карбування першої монети були обрані пуансони, виготовлені пізніше. Після виготовлення цих пуансонів настала черга пуансонів 50 і 10 копійок. При гравіруванні центрального стрижня тризуба 50 копійок стрижень "заліз" у вузол нижнього овалу, а при виготовленні копіра 10 копійок гравер забув зобразити ягоди з зовнішнього боку вінка. Займатися виготовленням інших пуансонів цього но-

міналу було колись, т. к. необхідно було запускати прибули на ділянку метизів карбувальні преси. У підсумку, перші пробні монети України 50 і 10 копійок, карбовані цими пуансонами, придбали зазначені нами особливості [9].

На початку грудня 1992 р. розпочалась робота над виготовленням пуансонів першої в історії України монети 1 гривня. Після пробного карбування гривні з різних металів (латуні, міді, нержавіючої сталі та алюмінію) на різних по товщині заготовках роботу довелося зупинити. Роботи з виготовлення нового пуансона вже почалися, але отримання 16 грудня 1992 р. з Англії пуансонів і матриць, а 29 січня 1993 р. і копіїв для їх виготовлення, зробило цю роботу зайвою. На початку 1993 р. з копіїв І.Я. Гродзовського були виготовлені пуансони пробної монети 2 копійки, з віддаленим від канта вінком і датою 1992 р. Разом з нею пуансоном аверсу цієї монети карбувався алюмінієвий ВІНІЛ 10 копійок розміром 17,3 мм. Зараз обидві монети вкрай рідкісні. Монета 2 копійки карбувалася в кількості 2-3 десятків, а 10 копійчана монета - не більше 5-10 примірників. Надалі всі майстер-пуансони виготовлялися на імпортному обладнанні, тільки з імпортих копіїв і маткових пуансонів. Висока точність передачі дрібних нюансів малюнка і написів пуансоном, виготовляється на новому обладнанні, дозволило позбутися многотипності, характерною першим луганським монетам. У травні-червні всі пуансони, виготовлені з копіїв Гродзовського, були замкнені в сейфі інструментального виробництва, зрідка застосовуючись тут же при досвідченій карбуванні, а сам І.Я. Гродзовській, зайнятий своєю основною роботою на лекальній ділянці, до виготовлення копіїв більше не притягувався [5, 144].

В результаті проведеної підготовчої роботи на заводі почали чеканити монети номіналом 1, 2 і 5 копійок, а також 1 гривню та колекційну монету в 2 гривні, більшість з яких знаходиться в оберті й сьогодні.

Питання про карбування власної монети стало актуальним для України з моменту проголошення незалежності в 1991 році паралельно з розробкою символіки молодій державі. У конкурсі на право розміщення монетного виробництва брали участь багато підприємств колишнього оборонного комплексу, які зазнали конверсії. Серед них і Луганський верстатобудівний завод, головною продукцією якого на той момент були патрони для стрілецької зброї. Реформування виробництва і початок карбування монет для нової держави стало новою віхою в історії заводу, а також в новітній історії України.

Ця тема має перспективи подальшого дослідження, зокрема, що стосується особливостей виробництва та причин припинення виготовлення монет у Луганську.

Л і т е р а т у р а

1. История Луганского края. Ефремов А.С., Курило В.С., Бровченко И.Ю., Климов А.А., Красильников К.И.,

вания завода для нового производства. Статья имеет четкую структуру периодизации производственного процесса, что дает в полной мере получить представление касательно организации работы на заводе. Также огромное количество информации уделено персоналиям, благодаря деятельности которых положено начало чеканки монет современной независимой Украины. В статье сделаны выводы, которые позволили обобщить и систематизировать материал для дальнейшего его использования.

Ключевые слова: монетное производство, монетный двор, Луганский станкостроительный завод, НБУ, разменная монета, пуансон, номинал, метиз.

Sergienko G.S., Novikova J.S. The emergence of coinage in Ukraine on lmtp the early 90-ies of twentieth century

On the basis of a comprehensive analysis of archival documents and historical research analyzes the process of the birth of coin production at the Luhansk Machine-Tool Plant. The authors investigated the reasons for the election of Lugansk plant mint independent Ukraine, which are in the experience ponadmasovoho manufacture of products, which similar to the process minting coins; availability of qualified personnel and appropriate equipment, etc. The article presents data regarding design sketches and the first coins engineers involved in the coinage. On the basis of the documents identified the main stages of coinage in Ukraine:

preparation areas and workshops, training, classifying stage process coinage, the first sample. It is used in the archival documents that contain valid data is added scientific value of the publication. Treatment of sources leads to the conclusion regarding the purpose of which is disclosed is almost full. Separately, the features of reform for a new production plant. The publication has a clear structure of periodization of the production process that enables fully get an idea of setting up of the factory. Also in the article much attention paid staff, thanks to which began the minting of coins modern independent Ukraine. The article made the appropriate conclusions that allowed summarize and organize material for future use.

Keywords: Coin production, Mint, Luhansk Machine-

Сергієнко Ганна Сергіївна – к.і.н., доцент кафедри конституційного права Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Новікова Юлія Сергіївна – студентка Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Рецензент: д.іст.н., професор **Михайлюк В.П.**

Стаття подана 21.11.2016

УДК 94(477).373.1

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ В 60-х РОКАХ ХХ ст.

Шарін О. В.

THE INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF UKRAINE'S SOUTHERN REGION IN THE 60'S OF THE XX CENTURY

Sharin A.V.

У статті освітлюються соціально-економічні процеси на півдні УРСР в 60-ті рр. ХХ ст., а саме в Херсонській, Миколаївській та Одеській областях. В публікації вказується на те, що розвиток промисловості відбувався на основі директивних планів і реформ екстенсивним шляхом. Цей період в вітчизняній історичній науці трактується неоднозначно. Багато вчених дуже скептично ставляться до статистичних даних того часу. Саме в цьому і полягає актуальність дослідження. В статті аналізуються соціально-економічні процеси, загальний рівень економічного розвитку країни, показники життя, добробуту, освіти і культури населення. Стан промисловості в 60-рр. ХХ ст. розкритий фактично повною мірою. Особливу увагу приділено саме важкій промисловості, оскільки на той час саме вона була авангардом економіки, котрий давав найбільшу кількість робочих місць для українського населення південних областей. Виклад матеріалу подається в контексті висвітлення ситуації в УРСР і СРСР в цілому. Інформація публікації викладається згідно географічного принципу. Велика кількість статистичних показників є основною особливістю цієї статті. У роботі ставиться акцент на особливо значущі та важливі для економічного розвитку держави підприємства. Також приводяться дані щодо зарплатні робітників, що дає змогу побачити рівень життя людей, які проживають у південному регіоні країни. Виявлено саме яким чином реформи 60-х рр. вплинули на розвиток промисловості в південній частині України.

Ключові слова: промисловість, південноукраїнський регіон, реформи, директивні плани.

Період історії 60-х років ХХ ст. не досить досліджений науковцями, з огляду на наявність певних протиріч, щодо оцінок досягнень у зазначені роки у радянській та сучасній українській історичній науці. Аналіз соціально-економічних процесів цього періоду є актуальним, оскільки значною мірою рівень економічного розвитку країни, а відповідно і регіону це основа, яка визначає показники добробуту, безпеки життя, освіти і культури населення. Соціально

- економічні показники регіону та загальний стан рівня життя населення, незалежно від основ державного ладу і форми власності на засоби виробництва, надають данні щодо основних проблем життєзабезпечення людей.

Варто зазначити, що в радянський період соціально-економічний розвиток південноукраїнського регіону певною мірою висвітлювався в енциклопедичних виданнях «Історія міст і сіл Української РСР», «Народне господарство Української РСР» та статистичних збірках [2; 3; 4; 7-10; 15-17]. Ця література носила не критичний характер. Реалії 60-х років розглядали в контексті марксистсько-ленінської ідеології. Отже, вивчення конкретних аспектів розвитку даного регіону потребує комплексного, поглибленого аналізу і узагальнення.

Метою представленої статті є спроба аналізу соціально-економічних процесів на півдні УРСР в 60-ті роки ХХ ст., а саме Херсонської, Миколаївської та Одеської областей. Саме в цей період відбувалося проведення реформ радянським керівництвом.

Розгорнутий аналіз соціально-економічного розвитку південних областей потрібно сприймати в контексті висвітлення ситуації як в УРСР так і в СРСР загалом. Саме тому автор вважає за доцільне відтворити у представленій науковій розвідці картину певних реалій.

У другій половині 50-х років Радянський союз здійснює рух вперед на більш високий щабель розвитку економічного, а відповідно соціального і культурного рівня. Початок 60-х років поставив нові завдання. Партійно-радянська система спромоглася налагодити процес росту економічної та суспільної сфер (цей процес тривав до 70-х років). 1961 – 1962 роки у суспільстві, та в партійній верхівці трансформується ставлення до М. Хрущева. Вища партійна еліта не припускала можливості концен-

трації влади у руках безконтрольного лідера, якого 1964 року жовтневий пленум ЦК КПРС звільняє. На посаду першого секретаря ЦК КПРС висувається Л. Брежнєв, якого пленум 1966 року обирає Генеральним секретарем [17].

50-ті роки в Україні, як і в Радянському Союзі загалом, показали значні недоліки системи управління народним господарством, що вимагало управлінської реорганізації. У 1957 році партійно-радянським керівництвом розробляються заходи щодо вдосконалення організації управління промисловістю та будівництвом. Відповідно до прийнятих директив визначалася її нова структура.

У 60-х роках ХХ ст. господарство в Українській РСР розвивалося на основі директивних планів: семирічного (1959 - 1965 років) та п'ятирічного (1966 - 1970 років), які були затверджені на XXI і XXII з'їздах КПРС. Економічне зростання республіки пов'язувалося в цей час із планомірним розвитком промисловості, виробництва та комплексним використанням наявних виробничих можливостей [13;14].

Проте, на початку 60-х років реформи не виправдали очікуваних результатів. Склалася невідповідність між зростаючими масштабами виробництва, методами планування та прогнозування промислового поступу. Потрібно визнати, що в аналізований нами період командно-адміністративна система мала певний потенціал, що дозволяло зберігати рентабельність основних галузей виробництва, покращувати використання ресурсів, забезпечувати підвищення ефективності промислового сектора. Незважаючи на «експерименти», темпи розвитку промисловості України за часів М.Хрущова перевищували середньосоюзні.

В 1961-1965 рр. зусилля народу України спрямовувались на прискорення технічного прогресу і підвищення продуктивності праці в УРСР загалом і визначених областях зокрема. У вересні 1965 р. з ініціативи О. Косигіна проголошується курс на проведення реформ, передбачалося збільшення прав підприємств, їх матеріальна зацікавленість у результатах виробництва. Отже, не зважаючи на досить суперечливий характер, реформи сприяли динамічному розвитку економіки [5].

Аналіз статистичних даних народного господарства УРСР 60-х років ХХ століття, свідчить, що валовий продукт промисловості УРСР зріс порівняно з довоєнними показниками (1940 р.) і продовжував зростати. На підставі проаналізованих даних можна зробити висновок, що валовий продукт всієї промисловості УРСР складав 1960 – 438%, та збільшувався в подальшому 1965 – 748 %, 1970 – 1149 % від базового 1940 року [2;3;4].

Переконалим прикладом динамічного розвитку промисловості послуговують економічні реалії однієї з південних областей – Херсонської. За роки післявоєнних п'ятирічок на Херсонщині створювалася міцна промислова база. Окремі галузі набрали

суспільно важливого значення та грали важливу роль в республіканському виробництві. Тут виготовлялись 100% республіканського виробництва кукурудзозбиральних комбайнів, 34 % бавовняних тканин, 29 % целюлози, 9 % консервів [16].

До початку 1960 року на Херсонщині побудовано 28 промислових підприємств і 35 цехів. Швидкого розвитку досягли такі галузі промисловості: електротехнічна, приладобудівна, целюлозна. Херсон, як важливий промисловий центр південного регіону України мав у своїй структурі – бавовняний комбінат, теплоелектроцентралі, заводи силікатної цегли і великопанельного домобудівництва.

В порівнянні з післявоєнними роками до 1963 року промисловість Херсонської області поступово збільшила випуск продукції промисловості. Обсяги виробництва галузі в середньому зросли в 2,2 рази, машинобудівної - в 3 рази, нафтопереробної - в 2,3 рази, харчової - в 2 рази, легкої - в 2,7 рази [3; 15].

Важливі об'єкти промислового виробництва знаходилися не тільки в обласному центрі Херсоні, а і в районах. Прикладами є целюлозний завод який розташовувався в місті Цюрюпінську, м'ясокомбінат в Новій Каховці, виноробний завод «Таврія» в Днепрянах, маслосирзаводи у Белокриничанах і Чаплінську [3].

В структурі промислового виробництва Херсонської області головне місце займало машинобудування і металообробка, приблизно на одному рівні знаходилася легка і харчова промисловість.

Промислова інфраструктура області представлена Херсонським суднобудівним і судноремонтним заводами, які набули значного розвитку. На підприємствах будувалися суховантажі, буксири, баркаси, залізобетонні доки, ремонтують рибальські траулери і річкові судна. Херсонський комбайновий заводом, виготовляв кукурудзозбиральні комбайни, дощові установки, насосні станції. Також в Каховці працювали заводи карданових валів і електромашинобудування, завод електрозварювального обладнання, Новокаховський електромашинобудівний завод, Бериславський машинобудівний завод, Геніченський арматурний завод [3].

Легка промисловість Херсонщини набувала розвитку та представляла наступні підприємства: Херсонський бавовняний комбінат, Геніченська ткацька та взуттєвою фабриками. Харчова промисловість, включала консервну, виноробну, кондитерську, м'ясо-молочну, маслоробну, мукомольно-круп'яну, рибопереробну. Вищевказані підприємства розташовувались не тільки в Херсоні, а і по всій Херсонській області, - Новій Каховці, Скадовську, Цюрюпінську.

За роки восьмої п'ятирічки, середньорічні темпи приросту промислової продукції Херсонщини склали 12%. Об'єм промисловості збільшився на 58 %, а продуктивність праці на 34 %. Ефективність виробництва зросла, через підвищення технічного оснащення, вдосконалення галузевої структури,

збільшення віддачі від капіталовкладень і виробничих фондів [15].

В другій половині 60-х років суттєві зміни відбулися в територіальному розташуванні промислових підприємств. Введено в експлуатацію першу чергу Каховської промислової бази, Херсонської поліграфічної фабрики. Побудовано цеглинний завод в Берияславі, рисовий і консервний завод в Мирном (Каланчанського району), молокозавод в Цюрюпінську. Розпочалося будівництво Каховської зрошувальної системи, газопроводу Крим - Херсон, побудовано нафтогін Кременчук-Херсон.

За успіхи в господарському і культурному виробництві, в лютому 1967 року Херсонська область нагороджена орденом Леніна.

На підприємствах Одеської області в 1960 році теж вдосконалювали технології виробництва. Почали працювати 220 нових автоматів і спеціальних агрегатних верстатів, вступила в дію 151 лінія потокового виробництва, з них 18- з автоматичним циклом роботи. До середини 60-х років закінчилися реконструкція та технічне переоснащення майже всіх промислових підприємств області. У дію вступили 35 нових заводів і фабрик. Обсяг виробництва валової продукції на 1970 рік в усіх галузях зріс на 73 % (від 1960) року, зокрема машинобудування в 2,1 рази [14].

Промисловими центрами, окрім Одеси, слід визначити міста Ізмаїл, Балта, Ананіїв, Білгород-Дністровськ, Котовськ, Роздільне та деякі інші населені пункти області. В Одеському регіоні в зазначений період побудовано нові і реконструйовано діючі промислові підприємства, виконано великий обсяг робіт з механізації та автоматизації виробничих процесів. Валова продукція всієї промисловості області порівняно з довоєнним часом зросла в 2,7 рази, машинобудівної та металообробної в 2,1, текстильної в 4,1, швейної в 2,3, харчовій в 3,1, шкірянохутряної і взуттєвої в 3,5 рази, виробництво будівельних матеріалів збільшилася в 4 рази [2;15].

Підприємства легкої промисловості Одеської області на початку 1960 року випустили бавовняних і вовняних тканин в 2,5 рази, а панчішно-шкарпеткових виробів у 22 рази більше, ніж у 1940 році. Швидкими темпами розвивалася харчова промисловість. Виробництво м'ясних виробів зросло в 2,5 рази, масла тваринного - в 8, консервів - у 3,6, хліба і хлібобулочних виробів у 2 рази [15].

Друга половина 60-х років в області супроводжувалася значними структурними зрушеннями у промисловості та будівництві, в цей період почала здійснюватись господарська реформа, спрямована на поліпшення організації та підвищення ефективності суспільного виробництва. Більше 100 заводів і фабрик області, що перейшли на нову систему планування й економічного стимулювання, давали близько половини всього обсягу промислового виробництва області. Обсяг промислового виробництва збільшився в 2,1 рази. Отримано прибутков

120 млн. руб. Продуктивність праці до 1970 року зросла в порівнянні з 1965 роком в 1,3 рази [16].

Судноремонтний завод, в Ізмаїлі, на місці старих майстерень, із встановленням сучасного (на той час), устаткування перетворився на одне з передових підприємств Міністерства морського флоту СРСР.

Збільшився обсяг капітальних вкладень Одещини, які використовувалися на будівельно-монтажні роботи, придбання обладнання, інструменту, інвентарю тощо. За 60-ті роки капітальних вкладень освоєно вдвічі більше, ніж за всю четверту п'ятирічку.

Підприємства Миколаївської області протягом 60-х років, здійснюючи комплекс робіт в напрямку впровадження досягнень науково-технічного прогресу, освоїли випуск 170 нових видів машин і устаткування. Вводяться в дію 301 потокова механізована і автоматична лінія, механізовано, автоматизовано і комплексно автоматизовано 163 цехи, дільниці та підприємства.

На нові умови планування й економічного стимулювання на Миколаївщині перейшло понад 200 великих підприємств, що дало близько 85 % загального прибутку всіх підприємств області.

Миколаївська область до 1960 року на капітальне будівництво за рахунок усіх джерел фінансування направила (у порівнянних цінах) 605 млн. руб., в 1961-1970 роках - 2189 млн. руб. Протягом 24 років (1946 – 1970 роки) капітальні вкладення державних, кооперативних підприємств і організацій, колгоспів по області (у порівнянних цінах) склали майже 3000 млн. руб. Обсяг виробництва промисловості за 1966-1970 роки зріс на 40 %, на 103 млн. руб. було реалізовано продукції понад п'ятирічного плану [7;8;9;15].

Відповідно до статистичних даних, показники середньої заробітної плати, за 1965 - 1970 року зросли на тридцять відсотків. Важливим показником слід вважати і загальний обсяг роздрібного товарообігу державної і кооперативної торгівлі, який виріс з 309,2 до 665, 5 млн. руб. Восьма п'ятирічка принесла зростання показників промисловості майже в 1,5 рази. Приріст промислової продукції отримано завдяки підвищенню продуктивності праці. Відсоток сільського населення в областях знизився з 62,3 до 40,3, а міського зріс з 37,7 до 59,7 % [7; 8; 9].

Отже, проаналізований статистичний матеріал, доводить, що від початку 60-х років на підставі пріоритетного зростання промисловості, відбувся процес урбанізації. Більша кількість сільських мешканців переїжджають у міста, що відповідно спричинило процес їх розростання. Вперше на території УРСР, чисельність міських жителів перевищила чисельність сільських. Наслідком цього стають значні зміни в структурі основної робочої сили.

Початок реформування покладений М.Хрущовим, та зміна курсу, шляхом нових реформ 1965 року, дали поштовх розвитку промисловості. Новий етап 1965-1970 років, науковці і економісти

вважають в історії, золотою п'ятирічкою. За цей період виробництво промислової продукції зросло на 50%, продуктивність праці в промисловій галузі на 28%, національний дохід на 38%. Ці показники стали наслідком нової системи господарювання, на яку перейшла більшість промислових підприємств. Тема потребує подальшого наукового дослідження.

Література

- Аксютин Ю.В. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953 - 1964 гг./ Ю.В. Аксютин - М., РОССПЭН, 2004. - 488 с.
- Енциклопедія народного господарства Української РСР [Текст]. Т. 3: Мик-Роб. - К., 1971. - 610 с.
- Енциклопедія народного господарства Української РСР [Текст]. Т. 4: Ров-Я. - К., 1971. - 593 с.
- Народне господарство Української РСР в 1970 році [Текст]: статистичний щорічник. - К.: Статистика, 1971. - 565 с.
- Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965) / В.М. Литвин. - К.: Вид. дім «Лі-Терра», 2004. - 272 с.
- Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956-1964) // УІЖ. - 1998. - № 4. - С. 92-95.
- Народное хозяйство Николаевской области. Статистический сборник. - Николаев.:1962. - 166 с.
- Народное хозяйство Николаевской области. Статистический сборник. - Одесса.: Маяк, 1967. - 183 с.
- Народное хозяйство Николаевской области. Статистический сборник. - Одесса.: Маяк, 1970. - 137 с.
- Народное хозяйство Николаевской области, за годы 8 и 9 пятилетки. Статистический сборник. - Одесса.: Маяк, 1977. - 128 с.
- Народное хозяйство Одесской области. Статистический сборник. Одесса, 1973. - 215 с.
- Основные показатели развития народного хозяйства Николаевской области. - Николаев.:1966. - 66 с.
- XX-й съезд КПСС (14-25 февраля 1956 года): Стенографический отчет. - М., 1959. - Т. 1-2. - 111 с.
- XXI-й (внеочередной) съезд КПСС (27 января - 5 февраля 1959 года): Стенографический отчет. - М., 1959. - Т. 1-2. - 514с.
- Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область / [упоряд. Бажан М. П., Білогуров М. К., Білодід І. К., Гудзенко П. П., Дерев'янкін Т. І., Компанієць І. І., Кондуфор Ю. Ю., Королівський С. М., Кошик О. К., Мітюков О.Г., Назаренко І. Д., Овчаренко П. М., Пількевич С. Д., Ремезовський Й. Д., Слабеев І. С., Цілуйко К. К.; голова редколегії Тронько П. Т.] - К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. - 772 с.
- Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. / [упоряд. Бажан М. П., Білогуров М. К., Білодід І. К., Гудзенко П. П., Дерев'янкін Т. І., Компанієць І. І., Кондуфор Ю. Ю., Королівський С. М., Мітюков О. Г., Назаренко І. Д., Овчаренко П. М., Пількевич С. Д., Ремезовський Й. Д., Скаба А. Д. Слабеев І. С., Цілуйко К.К., Шевченко Ф. П.; голова редколегії Тронько П. Т.] - К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. - 911 с.
- Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. / [упоряд. Бажан М. П., Білогуров М. К., Білодід І. К., Гудзенко П. П., Дерев'янкін Т. І., Компанієць І. І., Кондуфор Ю. Ю., Королівський С. М., Мітюков О. Г., Назаренко І. Д., Овчаренко П. М., Пількевич С. Д., Ремезовський Й. Д., Скаба А. Д. Слабеев І. С., Цілуйко К.К., Шевченко Ф. П.; голова редколегії Тронько П. Т.] - К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971.
- Кондуфор Ю. Ю., Королівський С. М., Мітюков О. Г., Назаренко І. Д., Овчаренко П. М., Пількевич С. Д., Ремезовський Й. Д., Скаба А. Д. Слабеев І. С., Цілуйко К.К., Шевченко Ф. П.; голова редколегії Тронько П.Т.] - К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971.

References

- Aksjutyn Ju.V. Hrushhevskaja «ottepel'» y obshhestvennye nastroyeniya v SSSR v 1953 - 1964 gg./ Ju.V. Aksjutyn - M., ROSSPЭN, 2004. - 488 s.
- Encyklopedija narodnogo gospodarstva Ukrai'ns'koi' RSR [Tekst]. T. 3: Myk-Rob. - K., 1971. - 610 s.
- Encyklopedija narodnogo gospodarstva Ukrai'ns'koi' RSR [Tekst]. T. 4: Rov-Ja. - K., 1971. - 593 s.
- Narodne gospodarstvo Ukrai'ns'koi' RSR v 1970 roci [Tekst] : statystychnyj shhorichnyk. - K. : Statystyka, 1971. - 565 s.
- Lytvyn V.M. Ukrai'na u drugomu povojennomu desjatylytti (1956-1965) / V.M. Lytvyn. - K.: Vyd. dim «Li-Terra», 2004. - 272 s.
- Kul'chyc'kyj S.V. Sproby reform (1956-1964) // UIZh. - 1998. - № 4. - S. 92-95.
- Narodnoe hozjajstvo Nykolaevskoj oblasti. Statystycheskyj sbornyk. - Nykolaev.:1962. - 166 s.
- Narodnoe hozjajstvo Nykolaevskoj oblasti. Statystycheskyj sbornyk. - Odessa.: Majak, 1967. - 183 s.
- Narodnoe hozjajstvo Nykolaevskoj oblasti. Statystycheskyj sbornyk. - Odessa.: Majak, 1970. - 137 s.
- Narodnoe hozjajstvo Nykolaevskoj oblasti, za gody 8 y 9 pjatyletky. Statystycheskyj sbornyk. - Odessa.: Majak, 1977. - 128 s.
- Narodnoe hozjajstvo Odesskoj oblasti. Statystycheskyj sbornyk. Odessa, 1973. - 215 s.
- Osnovnye pokazately razvytija narodnogo hazjajstva Nykolaevskoj oblasti. - Nykolaev.:1966. - 66 s.
- НН-ј съезд КПСС (14-25 февралја 1956 года): Стенографический отчет. - М., 1959. - Т. 1-2. - 111 с.
- НН-ј (внеочередной) съезд КПСС (27 январја - 5 февралја 1959 года): Стенографический отчет. - М., 1959. - Т. 1-2. - 514с.
- Istorija mist i sil Ukrai'ns'koi' RSR. Mykolai'vs'ka oblast' / [uporjad. Bazhan M. P., Bilogurov M. K., Bilodid I. K., Gudzenko P. P., Derev'jankin T. I., Kompanijec' I. I., Kondufor Ju. Ju., Korolivs'kyj S. M., Koshyk O. K., Mitjukov O.G., Nazarenko I. D., Ovcharenko P. M., Pil'kevych S. D., Remezovs'kyj J. D., Slabjejev I. S., Cilujko K. K.; golova redkolegii' Tron'ko P. T.] - K.: Golovna redakcija URE AN URSS, 1971. - 772 s.
- Istorija mist i sil Ukrai'ns'koi' RSR. Odes'ka oblast' / [uporjad. Bazhan M. P., Bilogurov M. K., Bilodid I. K., Gudzenko P. P., Derev'jankin T. I., Kompanijec' I. I., Kondufor Ju. Ju., Korolivs'kyj S. M., Mitjukov O. G., Nazarenko I. D., Ovcharenko P. M., Pil'kevych S. D., Remezovs'kyj J. D., Skaba A. D. Slabjejev I. S., Cilujko K.K., Shevchenko F. P.; golova redkolegii' Tron'ko P. T.] - K.: Golovna redakcija URE AN URSS, 1969. - 911 s.
- Istorija mist i sil Ukrai'ns'koi' RSR. Hersons'ka oblast' / [uporjad. Bazhan M. P., Bilogurov M. K., Bilodid I. K., Gudzenko P. P., Derev'jankin T. I., Kompanijec' I.I., Kondufor Ju. Ju., Korolivs'kyj S. M., Mitjukov O. G., Nazarenko I. D., Ovcharenko P. M., Pil'kevych S. D., Remezovs'kyj J. D., Skaba A. D. Slabjejev I. S., Cilujko K.K., Shevchenko F. P.; golova redkolegii' Tron'ko P.T.] - K.: Golovna redakcija URE AN URSS, 1971.

Шарин А.В. Развитие промышленности южно-украинского региона в 60-х годах XX ст.

В статье освещаются социально - экономические процессы на юге УССР в 60-е годы XX в., а именно в Херсонской, Николаевской и Одесской областях. В публикации указывается то, что развитие промышленности происходило на основе директивных планов и реформ экстенсивным путем. Этот период в отечественной исторической науке трактуется неоднозначно. Многие ученые скептически относятся к статистическим данным того времени. Именно это и подтверждает актуальность исследуемой темы. В статье анализируются социально-экономические процессы, общий уровень экономического развития страны, показатели жизни, благосостояния, образования и культуры населения. Раскрыто состояние промышленности в 60-х гг. XX ст. в полной мере. Особенное внимание уделено именно тяжелой промышленности, поскольку в то время она была авангардом экономики, который давал наибольшее количество рабочих мест для украинского населения южных областей. Изложение материала подается в контексте ситуации в УССР в частности и СССР в целом. Информация публикации излагается по географическому принципу. Большое количество статистических данных является основной особенностью статьи. В работе акцент ставится на экономически значимые предприятия государства. Также приводятся данные о заработной плате рабочих, что дает возможность проследить и увидеть уровень жизни населения, которое проживало в южном регионе страны. Выявлено каким образом реформы 60-х гг. повлияли на развитие промышленности в южных областях Украины.

Ключевые слова: промышленность, южноукраинский регион, реформы, директивные планы.

Sharin a.v. The industrial development of ukraine's southern region in the 60's of the xx century.

The article highlights the socio-economic processes in the south of the USSR in the 60's of the twentieth century, namely in Kherson, Mykolaiv and Odesa regions. Development of economy based on policy planning and conducting reforms by the Soviet leadership.

We characterize the period of history that is not enough researched by scientists. In view of the presence of certain contradictions, in the evaluation of achievements in those years in Soviet and modern Ukrainian historical science.

We analyze the socio-economic processes these period, because in a great measure the level of economic development, and accordingly the region. This is the basis, which determine the indices of prosperity, life safety, education and culture of population.

There is the analysis of socio-economic development of the southern regions, in the context of coverage of the situation as in the Ukrainian Soviet Socialist Republic and the Soviet Union in general in the article.

Keywords: industry, South Ukrainian region, reform, legislative plans.

Шарін Олександр В'ячеславович – магістр, асистент кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету

Рецензент: д.іст.н., професор **Стяжкіна О.В.**

Стаття подана 17.11.2016

**ВІСНИК
СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ
№ 1 (231) 2017**

Науковий журнал

Відповідальний за випуск

Михайлюк В.П.

Оригінал-макет

Могильна О.В.

Статті надруковано в авторській редакції

Підписано до друку 21.03.2017 р.
Формат 60 x 84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 13,5. Обл.-вид. арк. 14,9.
Наклад 300 прим. Вид. № 3101. Ціна вільна.

Видавництво
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля

Свідоцтво про реєстрацію: серія ДК № 1620 від 18.12.03 р.

Адреса університета: просп. Центральний 59-А
м. Северодонецьк, 93400, Україна
E-mail: vidavnictvoSNU.ua@gmail.com